

S'RĪ PĀNCARĀTRA RAKṢĀ
OF
S'RĪ VEDĀNTA DESIKA

CRITICALLY EDITED WITH NOTES AND
VARIANT READINGS

BY
VAIDYARATNA
PANDIT M DURAISWAMI AIYANGAR
Ayurveda Bhūṣana, Ayurvedācārya
SRI DESIKA DARSANA DHURANDHARA
AND
VEDĀNTA SIROMANI
PANDIT T VENUGOPALACHARYA
SRI DESIKA DARSANA DHURANDHARA

WITH AN INTRODUCTION IN ENGLISH BY
G SRINIVASA MURTI
Honorary Director, Adyar Library

THE ADYAR LIBRARY

ADYAR, MADRAS

1942

The Adyar Library Series—No 36

GENERAL EDITOR

G SRINIVASA MURTI B A B L M B & C M VAIDYARATNA

Director Adyar Library

S'RĪ PĀÑCARĀTRA RAKṢĀ OF
S'RĪ VEDĀNTA DESIKA

॥ श्री ॥

श्रीपाञ्चरात्ररक्षा

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकप्रणीता

पाञ्चरात्रागमस्य

वैदिकैर्मुक्तुभि प्राधान्येन परिग्राह्यत्वस्थापनपरा

वैद्यरत्न-बिरुदभाजा, आयुर्वेदभूषणेन, आयुर्वेदाचार्येण, श्रीदेशिकदर्शनधुरन्धं
मेल्पाक्म् पण्डित दुर्स्वामि अद्यङ्गारमहोदयेन

वेदान्तशिरोमण्युपाधिभाजा, श्रीदेशिकदर्शनधुरन्धरेण
तोट्टालम् पण्डित वेणुगोपालाचार्यमहोदयेन च
परिशोधिता

अङ्गार ग्रन्थालयाध्यक्षेण

जि श्रीनिवासमूर्तिना

स्वनिर्मितेन आङ्गलभाषामयेनोपोद्धातेन सहिता

अङ्गार ग्रन्थालयः

अङ्गार

१९४२

CONTENTS

	PAGE
Introduction in English by G Srinivasa Murti	ix-xxxii
Sanskrit Introduction (<i>Bhūmikā</i>)	१-२४
Sanskrit Contents (<i>Viśayasūcīkā</i>)	२५-३१
Errata (<i>Sodhanasūci</i>)	३३-३५
Sri Pāñcarātrarakṣā-Text	९-९८७
Index of Works and Authors Cited	९८३-९८७
List of Abbreviations Used	९८८-९९०
Index of Quotations	९९१-१०२

INTRODUCTION

The Āgama and the Nigama

THE present publication entitled the *Pāñcarātraraksā* is the third work of the Pāñcarātra Āgama, published by the Adyar Library Among the great scriptures of the Hindus, the Āgama (also known as the Tantra) and the Nigama (well-known as the Veda) are considered to be the most sacred and authoritative They enshrine vital teachings of the greatest value and the highest significance The Āgama is fundamentally a Sādhana Sāstra—The Science of Self-realisation For the benefit of its votaries—Sādhakas or Upāsakas—it prescribes a particular way of life and a practical course of Self-discipline in conformity with the theoretical teachings of its Philosophy It also governs, to a considerable degree, the forms of worship performed in the temples and the religious rituals performed in the homes Both Āgama and Nigama have their own divisions and sub-divisions The Nigama is divided into the four Vedas, well-known as Rk, Yajus, Sāma and Atharva The Āgama has its three divisions, Sāiva, Sākta and Vaisnava Each of these has sub-divisions of its own The present work belongs to the Pāñcarātra school or sub-division of the Vaisnava Āgama It is an authoritative exposition and a vigorous vindication of the fundamental teachings of this school as also of the discipline,

the form of worship and the way of life prescribed for those who desire to regulate their lives according to its teachings

The late Sir John Woodroffe and his collaborators in Bengal have made valuable contributions to the critical study of Śaiva and Śākta Āgamas—specially of the latter—in a number of publications issued by them about two decades ago. As regards the Vaiśnava Āgamas, a great pioneering work in this field was accomplished by Dr F Otto Schrader, a past Director of the Adyar Library, when, in 1916, he published his monumental work entitled *Introduction to the Pāncarātra and the Ahirbudhnya Samhitā* together with two volumes of the Samskr̤t Text of the Samhitā edited by the late Śrīman Devasikhamanī Ramanujacharya, the then Head Pandit of the Adyar Library (Nos 4 and 5 in the *Adyar Library Series*). “The publication of the *Ahirbudhnya Samhitā*” he then wrote “has been undertaken with a view to starting investigations in a branch of Sanskrit Literature which was once cultivated in countries as far distant from each other as Kashmir, Orissa and Mysore but is now practically extinct except in a very few places of Southern India where considerable remnants of it are still being preserved and partly even studied.” The position remains nearly the same even now. It does seem strange that the critical study of the works of this school as well as of the other schools of Āgama literature should still remain a comparatively unexplored field, for, as stated above, the day-to-day ritualistic life and temple-worship of the Modern Hindus are based mostly on the Āgama teachings and traditions, notwithstanding the almost universal esteem and veneration with which the *Nigama* or the *Vedas* are held as the revealed scriptures or the self-revealed *S'ruti*. For the past hundreds of years, the Vedic sacrifices or

yajñas have largely given place—specially in South India—to resplendent rituals of Temple-worship based on the Āgamas So too the rituals of Vedic worship at the domestic fire-altars of the Ancient Aryans have largely given place to worship practised according to the teachings and traditions of the Āgamas In both cases, certain elements of the sacrificial rituals as practised by the ancient Aryans of the Vedic period have been incorporated into the rituals of Temple and Domestic worship as practised in recent times In any case, it is correct to say that the living religion of the generality of Hindus of to-day is one that is based on the Āgamas—S'aiva, Śākta or Vaiṣṇava—which inculcate the worship of Śiva, Śakti or Viṣṇu through symbols and images consecrated according to the sacred texts and traditions of the respective Āgamas According to the eminent scholar, the late P T Śrinivasa Iyengar, “the Āgamas, like the Upaniṣads, were the ultimate development of the *Brahmanas*, though they contained other elements besides, hence the followers of the Āgama schools sought to prove their orthodoxy by interpreting the Upaniṣads in accordance with their own tenets They even gave the name of *Samhitā* to them, as also the name *Smṛti*, thus indicating their claim to be, what they really were, based on and regularly evolved from tradition This movement gave birth to most of the later Upaniṣads, which unlike the earlier ones do not denominate the Supreme Being *Param Brahma*, but are expressly Vaiṣṇava, S'aiva or Śākta in their tone and are probably in many cases but Āgamas under the name of Upaniṣads Many of the Āgamas themselves are called Upaniṣads, though not included in the recognised 108 ”¹

¹ The Vaiṣṇava Saiva and Śākta Upaniṣads with the commentary of Sri Upaniṣad Brahma Yogi have been published as Nos 8 9 & 10 of the Adyar Library Series

"The *Bhagavadgītā* which is called an Upaniṣad, also the *Smiti*, *par excellence*, and the *Svetāśvatara Upaniṣad* are works of Vedānta, but show clear traces of the influence of the Āgamas Garbe has pointed out the influence of the *Bhāgarāṭa* (Vaiṣṇava) Āgamas on the former The latter bears equally clear traces of the influence of the Sāiva cult Both works seem to be due to an ancient synthesizing movement in which was attempted a higher standpoint than the monism of the Upaniṣads, the pluralism of the Sāṅkhya and the Vaiśeṣika and the three tattvas (triple reality) of the Āgama schools, a standpoint from which all three can be reconciled and treated as different aspects of the higher point of view "

The Āgamas in general claim to be based on the *Nigama* or *Veda* There is also the view that both are derived from a *common root* or *Mūla Veda* Hārīta, for example, states in his *Dharma Sāstra* that *Sṛuti* is of two kinds—the *Vedic* and *Tantric* (or Āgamic) (श्रुतिप्रमाणको धर्मं । श्रुतिश्च द्विविधा । वैदिकी तान्त्रिकी चेति ।) In later times, however, there seems to have arisen a school which held that the Āgama was inferior to, and less authoritative than the *Nigama* and that the Āgama path was only for those who were not equal to treading the Vedāntic path It is to refute this view that, about ten centuries ago, Srī Yāmunācārya, the father of the Vaiṣṇava Visiṣṭādvaita school of Srī Rāmānuja, seems to have found it necessary to write his famous work, the *Āgama prāmāṇya*, for upholding the view that Āgama is as equally authoritative as the *Nigama* or *Veda*—a view acceptable to all the three great Ācāryas—Srī Sankara, Srī Rāmānuja and Srī Madhvā—so far as we may infer such a view from the fact that all of them were the greatest Vedāntins as well as most devout followers of the Āgama path It is this fact that has been referred to in the following statement of the late P T Srinivasa Iyengar

"The influence of the *Āgamas* or *Tantras*, as they are more familiarly known, on Indian life has been profound. The living Hindu religion of today from Cape Comorin to the remotest corners of Tibet is essentially Tantric. Even the few genuine Vedic rites that are preserved and are supposed to be derived straight from the *Vedas* e.g. the *Sandhyā*, have been modified by the addition of Tantric practices. Equally profound has been the influence of the *Āgamas* on the development of *Vedānta* philosophy. S'ankara was a professed S'ākta and his *Advaita* exposition of the *Vedānta*, though overtly independent of the S'ākta *Āgamas*, is influenced by Tantric theories and his discipline by Tantric practices. Rāmānuja who, according to Dr Thibaut, expounds a less forced form of *Vedānta* and more near to the ideas of Bādarāyana, the author of the *Vedānta Sūtras*, than S'ankara, was a Vaisnava and regarded the Vaisnava *Āgamas* as authoritative, though he too seldom quotes them to support his exposition. Madhva is so much under the *Āgama* influence that his *Bhāṣya* is but a string of *Āgama* texts with a few words thrown in here and there to connect them."

Subject-Matter

As regards the general contents of *Āgama* literature, the subject-matter is generally dealt with under four heads viz *Jñāna* (knowledge which is Release or *Mukti*), *Yoga* (concentration on one subject), *Kriyā* (Action—including all actions from laying the foundations of the temple to the completion of the sacred edifice and the installation of the images therein, according to prescribed rules) and *Caryā* (performance of daily worship other rites, rituals, and festivals etc according to prescribed methods). Though this division into four *Pādas*

or sections in the general plan, there is considerable variation in the different works in respect of the stress laid on and the proportion of space devoted to particular section or sections. In many works it is the practical portion viz the *Kriyā* and *Caryā* pādas that are dealt with at great length. So far as the teaching regarding the ultimate reality is concerned, all schools agree in postulating the existence of three Realities (or *Tattvas*) viz, (1) A Supreme Being, (2) Individual souls, (3) Objective Universe. The names given to these three ultimate realities or *Tattvas* differ in different schools, but the doctrine of *Tattva Trayam* is accepted by all schools. Likewise, they all agree in holding that the world is a reality and not *Mithyā* (unreality). The view regarding the unreality of the world as postulated by Māyāvādins is absent from the Philosophy of the Āgamas. Bhakti—personal devotion to the world-mother or world father or world mother and father (*Dampati-Jagatāmpati*) is another feature that characterizes all the Āgama schools. To quote again from the late P T Srinivasa Iyengar

"The root of this attitude of Bhakti to a Supreme Being can be traced to that spirit of the Vedic Rsis, which made them praise as the Highest, whatever God, high or low, they happened to invoke at any time—the spirit which Max-Muller has labelled Henotheism. The development of the Āgama schools gave a great impetus to Bhakti by concentrating the attention on one Deva and this resulted in an extreme development of Bhakti, a devotion that expressed itself in an absorbing love—a complete self-surrender. This devotional movement has, as in other countries, given a great stimulus to Art, Temple architecture, especially in Southern India and Lyric (devotional) poetry, especially Sanskrit, Tamil and Hindi have reached a high order of perfection. Music, Dancing

(*Nātya*) and gesticulation (*abhinaya*) have also been evolved under the influence of religious devotion ”

As regards the significance and import of the word *Pāñcarātra*, several views have been propounded. These have been discussed on pages 24 to 26 of Dr Schrader's *Introduction to the Pāñcarātra*. His conclusion is that the name “Pāñcarātra” is traceable to the central doctrine of this school which has reference to “the Pāñcarātra Sattra of Nārāyana (spoken of in *S'atapatha-Brāhmaṇa*, XIII 6 1) interpreted philosophically as the five-fold self-manifestation of God by means of His Para, Vyūha, Vibhava, Antaryāmin, and Arcā forms. This would well agree with the statement of the *Ahṛibudhnya Samhitā*, at the end of the eleventh adhyāya, that the Lord Himself framed out of the original Sāstra the system (tantra) called Pāñcarātra describing His (five-fold) nature (known) as Para, Vyūha, Vibhava, etc” (*i.e.* Antaryāmin and Arcā). He also states that, in regard to the topics dealt with in the Pāñcarātra Sāstra in general, “the Scientific student will probably find it best to distinguish the following ten

- (1) Philosophy ,
- (2) Linguistic occultism (*mantra-sāstra*) ,
- (3) Theory of magical figures (*yantra-sāstra*) ,
- (4) Practical magic (*māyā-yoga*) ,
- (5) Yoga ,
- (6) Temple-building (*mandūra-nūmāna*) ,
- (7) Image-making (*pratisthā-vidhi*) ,
- (8) Domestic observances (*samskāra, āhnika*) ,
- (9) Social rules (*varnāśrama-dharma*) ,
- (10) Public festivals (*utsava*) ”

As has been stated already, the Pāñcarātra Literature, like the literatures of Āgamas generally, has not yet been

studied by the generality of modern Orientalists and critical scholars—Indian and European—to the same extent and in the same scholarly way that the literature of the well-known Sāṅkhya schools of Philosophy (including the Vedānta) have been. The Āgamas enshrine a system of Philosophy which has certain special and unique features distinct from those found in the schools of Vedānta and other well-known Darsanas or schools of Philosophy. In regard to the Philosophy of the Pāñcarātra system, it was Dr Schrader, a past Director of the Adyar Library, who undertook, for the first time, a critical study of all available literature on the subject and published the monumental reference-work already referred to—viz., *Introduction to the Pāñcarātra*, (No 5 of the *Adyar Library Series*) A masterly exposition is contained on pages 27 to 93 of this publication where the subject is dealt with under the following six heads and to which those interested are referred for details

- (1) Nights and days of Nārāyana (The Supreme Reality),
- (2) Higher or “ Pure ” creation (Evolution First stage),
- (3) Intermediate Creation (Evolution Second stage),
- (4) Lower Primary creation (Evolution Third stage),
- (5) Secondary or “ Gross ” creation ,
- (6) Nature and destiny of the soul

Āgama Literature

The Āgamas have generally been treated as *Rahasya* (secret, esoteric or occult science). Of the many works mentioned as the authoritative scriptures of these schools—108 Pāñcarātra Āgamas, 28 Sāṅkhya Āgamas and 77 Sākta Āgamas are so mentioned—only a few have been printed so far. The names of many others quoted in certain commentaries

on extant Samhitās have not yet become available even as manuscripts

Each of the three schools—S'aiva, S'ākta and Vaiśnava—have further divisions and sub-divisions (Upa-Āgamas)

S'aiva Āgamas

The literature of the S'aiva school is intimately related to that of the S'ākta school. The school is designated as "S'aiva" because the name given herein to the Supreme Being is "S'iva" regarded as the World-Father, the Final Cause of the Universe. Under the S'aiva Āgama (also known as the Mahesvara Āgama) come the following well-known divisions

1 *The Pāsupata School* Pasupati Sūtras and writings attributed to Haradattācārya and Lakulīśa (or Nakulīśa) are considered as the authoritative works of this school

2 *The Siddhānta or S'aiva Siddhānta School* This is the living religion of a considerable section of Tamilians in South India. Among the authoritative works of this school are the well-known 28 S'aiva Āgamas, Nilakanta's *Bhāṣya* on *Vedānta Sūtras* (usually referred to as S'aiva Visistādvaita) and an extensive literature in Tamil written during the last 1500 years or more by S'aiva Ācāryas of the S'aiva Siddhānta school. Among the 28 S'aiva Āgamas, the *Kāmika*, *Kārana*, *Suprabheda* and *Vāthūla* are considered specially authoritative

3 *The Pratyabhijñā School of Kashmir* Among the authoritative works of this school are the *S'iva Sūtras* of Vasugupta, *Spanda Karikā* of Kallata, *S'ivadrsti* of Somānandanātha and *Pratyabhijñā Sūtra* of Utpala (*Pratyabhijñā-hṛdayam* of this school was published by the Adyar Library in 1938 as No 19 of the *Adyar Library Series*)

S'ākta Āgamas

This school is designated as “*S'ākta*” because the name given herein to the Supreme Being is *S'akti* regarded as the World-Mother. Among the foundational works of this school is the *S'akti Sūtras* from which quotations are cited by Bhāskararāya in his commentary on *Lalitāsahasranāma*—a very popular work on the thousand names of the World Mother designated as *Lalitā*. As has been stated already, Sir John Woodroffe and his collaborators in Bengal have published a number of Tantras of this Āgama. Under this School (also known as *Deyī Āgama*) come the 5 *Subhāgamas*, 64 *Kaulāgamas* and 8 *Misra Āgamas*. *Saundaryalaharī* attributed to Śrī Sankarācārya, a popular work in use for daily devotions and *Upāsanā* belongs to this school. An authoritative edition of this work edited by the late Pandit S Subramanya Sastrī of the Adyar Library was published by The Theosophical Publishing House, Adyar. He also edited another popular work of this school *viz.*, the *Varivasyārahasya* of Bhāskararāya (with his own commentary) published in 1941 as No 28 of the *Adyar Library Series*.

Vaisnava Āgamas

This school is designated as *Vaisnava* because the name given herein to The Supreme Being is “*Viṣṇu*,” “*Vāsu-deva*” or “*Nārāyaṇa*” regarded as the World-Father or Śrīman Nārāyaṇa where Śrī and Nārāyaṇa are regarded as one—World-Father and Mother.

Under the *Vaisnava Āgamas* come the two schools of *Vaikhāṇasa* and *Pāñcarātra Āgamas* which govern temple-worship in *Viṣṇu temples*. The present publication is a work

of the Pāñcarātra school. The emphasis in Vaikhānasa and Pāñcarātra rituals of worship is stated to be on Vedic and Tāñtric forms respectively.

The origin of the Vaikhānasa Āgamas is attributed to Viñkhanas or Brahma himself who revealed the Sāstra through his four disciples Atri, Marīci, Kāsyapa and Bhrgu each of whom wrote a Samhitā of his own. Of these, the *Atri* and *Marīci Samhitās* are already printed and published by the authorities of the Sri Venkatesvara Temple at Tirupati where worship is according to the Vaikhānasa Āgama. The *Bhrgu Samhitā* also is expected to be soon published by the same authorities. Further, a number of works of this School—about ten in number—have been published mainly in Telugu script, in the *Vaikhānasa Granthamālā Series*, Madras. A work under the title of Vaikhānasa Āgama and attributed to Marīci was edited by K. Sambasiva Sastrī and published in 1935 as No. 121 in the *Trivandrum Sanskrit Series*. It is interesting to note that Sri Vedānta Desīka, the celebrated author of the present work on the Pāñcarātra school (of which he was a devoted follower) has written a work about the Vaikhānasa Āgama also. This work is entitled *Sajjana Vaibhava*.

As regards the Literature of the Pāñcarātra system, Dr Schrader gives a synopsis of no less than 215 Samhitās, listed as works of this school (*Vide pp. 6 to 11 of his Introduction to the Pāñcarātra*). He also adds “There are further a number of Samhitās, quoted or mentioned by name, which seem to be different from those of the Lists. A complete list should some day reveal many more names.” Only 11 of these were available to Dr Schrader in print when he published his *Introduction to the Pāñcarātra* in 1916. Of these, he gives the following details on pages 12 and 13:

"The Editions of Samhitās, most of which are now not easily obtained, are the following eleven

1 *Īṣvara Samhitā*, Telugu, Sadvidyā Press, Mysore, 1890, Yogi Pārthasārathi Aiyangar

2 *Kaṇījala Samhitā*, Telugu, Kalyāna-kumārvilāsa Press, Tirukkōvalūr, no year, Yogi, etc (see 1)

3 *Parāśara Samhitā*, Telugu, Vāgīsvārī Mudrāksara S'ālā Press, Bangalore, 1898, Īyunnī Rāghavācārya

4 *Pādma Tantra*, Telugu, 1891, rest as in 1

5 6 *Brhad Brahma Samhitā* (5) Telugu S'rīvenkaṭesvaranilāya Press, Tirupati, 1909, no name, (6) Devanāgarī, Ānandāsrama Press, Poona, H N Apte

7 *Bhāradvāja Samhitā*, Telugu, no year, rest as in 1

8 *Laksmī Tantra*, Telugu, 1888, rest as in 1

9 *Viṣnutilka*, Telugu, Bangalore, 1896, Rāghavācārya.

10 *S'rīprasna Samhitā*, Grantha, Mangalavilāsa Press, Kumbakonam, 1904, J Ramasvāmī Bhattācārya

11 *Sāttvata Samhitā*, Devanāgarī, Sudarsana Press, Conjeeveram, 1902, P B Anantācāriar

(A portion of the *Ahīrbudhnya Samhitā* in Telugu character, is not worth description)

With the exception of *Brhad Brahma Samhitā* all of these need re-editing, a critical edition of 4, 8, and 11 being particularly desirable "

A few additions have been made since then These are the *Ahīrbudhnya Samhitā* published as No 4 of the Adyar Library Series, *Jayākhya Samhitā* and *Parama Samhitā* published as No 54 and 81 in the Gaekwad's Oriental Series

The origin of the Pāncarātra Āgama is traced to the Supreme Being S'rīman Nārāyaṇa who is stated to have revealed the Sāstra to Nārada, Sāndilya and other Maharsis, through Sanaka and other Great ones residing in S'vetadvīpa—"The

white Island" In any case, it is held that references, to "Pāñcarātra" occurring in *Chāndogya Upanisad*¹, *Satapatha Brāhmaṇa*², *Rāmāyana*³, and *Mahābhārata*⁴, point to the great antiquity of this Sāstra.

There are also references in ancient works like the above to the Sātvata and Bhāgavata schools of the Vaiṣṇava Āgama, but, in his *Srī Bhāṣya*, the great commentary on the *Vedānta Sūtras*, Srī Rāmānuja treats the three terms—Bhāgavata, Sātvata and Pāñcarātra—as being almost synonymous.

The Author

The author of the present publication is Srī Venkata-nātha, the thrice—greatest Ācārya, reverently referred to by his

¹ “कृवेद भगवोऽध्येयि यजुर्वेद सामवेदमर्थवर्णवेद चतुर्थम्, इतिहासपुराण पञ्चम वेदाना वेदं पित्र्य राशि दैव निधिं वाको वाक्यम् एकायनम् ” इति (VII 1)

Oh Sanatkumāra I have learnt R̄gvedā Yajurvedā Sāmavedā Atharvana Ekāvana etc The term Ekāyana is taken to mean Pāñcarātra

² “म एत पुष्टमेध पञ्चरात्र यज्ञक्तुमपश्यन्”

—(*Satapatha Brāhmaṇa* XIII 6 1 1)

³ पुराणैश्चैव वेदैश्च पञ्चरात्रैस्तथैव च ।

ध्यायन्ति योगिनो नित्य क्रतुभिश्च यजन्ति तम् ॥

—(*Rāmāyana*, Uttarakānda Sarga 7 Verse 16)

⁴ साख्य योग पाञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च ।

ज्ञानान्येतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरन्ति ह ॥

—Sāntiparva (Chap 359 Verse 1)

The whole section of this parva called the Nārāyanīya (Chaps 344 361), has references to this topic

“इद महोपनिषद चतुर्वेदसमन्वितम् ।

साङ्घथयोगकृतान्तेन पञ्चरात्रातुशब्दितम् ॥

नारायणमुखोद्भीर्ण नारदोऽश्रावयत् पुरा ।”

—Sāntiparva (348-62 & 3)

devoted followers as Vedānta Desīka or Nigamānta Guru, and well-known to fame under the titles of "Kavītārkika Simha," "Vedāntācārya" and "Sarvatantrasvatantra"—"Master of Sciences Arts, Crafts and all other branches of knowledge" The most erudite scholar of his time, both in Samskr̥t and Tamil lore, the composer of many mellifluous and soul-stirring hymns, brilliant logician and controversialist, the author of exquisite poetry and superb prose, a dramatist of unique excellence, the profoundest philosopher of his age, an incomparable expounder and teacher, a Jñānī wondrously wise, a Bhakta beloved of the elect, a Prapanna and saint, adored by his followers as God's own, our author was a versatile genius and a literary luminary of the first order who lived a full and hallowed life, extending over a century from 1268-1269 A D to 1369-1370 A D An excellent and concise account of his life and works has appeared in Vol II of the *Cultural Heritage of India* in the article on "The Historical Evolution of S'rī Vaisnavism in South India" by S'rīman V Rangacharya, to whom I am indebted for the following extract¹

"In the history of Vaisnavism, the name of Vedānta Desīka (or Vēṅkatanātha) is second only to that of Rāmānuja He was the son of S'rī Anantasūri of Tūppil near Conjeevaram, by Tōtārambā, the sister of Ātreyā Rāmānuja or Kīdāmbī Appillār, and was born in 1269 A D Tradition regards him as the incarnation of the bell of the Lord of Tirupati Educated and trained by his uncle, he mastered all known religious literature by his twentieth year, and entered the life of a householder From about 1290 to 1369, that is, for more than three quarters of a century, Vedānta Desīka enriched the

¹ Pages 96 to 98 This extract has since been revised by the author S'rīman V Rangacharya at my request

Vaisnava world with his teachings and writings Spending his days as a poor and resigned householder at Tiruvahindrapuram (near Cuddalore), Conjeevaram, Srirangam (where he successfully defended Visistadvaita from the attack of rivals), Mysore, and elsewhere, he obtained a reputation which led to his own apotheosis in course of time It is not possible here even barely to enumerate his writings, which number more than a hundred They are characterized by versatility, beauty of style and thought, ethical fervour, and deep spiritual insight As a poet, philosopher and thinker, as a controversialist and popularizer, he was equally great His works were both in Sanskrit and Tamil and included original compositions as well as commentaries They can be divided into nine headings or classes (1) Panegyrics of a devotional character on different deities or Ācāryas , (2) Treatises in elaboration of the Visistādvaitic system , (3) Works in Tamil and Sanskrit, reconciling the teachings of the Alvārs with those of the *Prasthānatraya*, (4) Secret doctrines of Vaisnavism , (5) Original Tamil poems on various subjects , (6) Epic poems in Sanskrit , (7) Dialectical works directed against rival schools , (8) Treatises on practical daily routine and (9) Miscellaneous treatises The first set includes the *Garudadandaka*, *Garudapañcasat*, *Hayagrīva-stotra*, *Dēvanāyakapañcasat* *Gopālavimsati*, *Srīstuti*, *Varadarājapañcasat*, *Raghuviragadya-Yatirājasaptati* (on Rāmānuja), *Abhitistava*, and fifteen other works Amongst the philosophic treatises on Ubhaya-Vedānta may be mentioned the following *Adhikarana-darpana*, *Gītabhāṣya-tātparya-candrikā*, *Vedārtha-saṁgraha-vyākhyāna*, Bhāṣya on *Īśāvāṣya Upanisad*, *Nigama-parimalam*, *Dramido-paṇisat-tātparya-ratnāvali*, *Tattvatikā* (an extensive gloss on the *Srī Bhāṣya*), *Adhikarana-sārāvali*—a series of Sanskrit verses summarizing the discussions of the various sections of the

Vedānta Sūtras), Nyāya-parisuddhi and Nyāyasiddhāñjana (text-books of Visistādvaitic logic), *Sesvara-Mīmāṃsā* (a commentary on Jaimini's work tracing the relationship between the Pūrva and Uttara Mīmāṃsas and refuting the common theory that the former is atheistic), and *Tattvamuktakalāpa* (an elaborate and critical discussion of the nature of the Universe in the light of the Visistādvaita philosophy, together with an explanatory gloss on it called *Sarvārthaśiddhi*) Desīka's lectures on the ideals and daily practices of Srī Vaiṣnavism were embodied in the allied treatises of *Saccaritra-raksā*, *Rahasya-raksā*, *Pāncarātra-raksā*, (the present publication), *Nikseparaksā*, *Gitārtha-saṅgraha-raksā*, etc., which remain even today the most classical and authoritative works on the subject. In explanation of the Mantras (which, together with the Bhāsyas and the Prabandhas, form the triple basis of Srī Vaiṣnavism) he wrote, in the Manipravāla style, the *Tattva-pādavī*, *Rahasya-pādavī*, *Tattra-navaṇīta*, *Rahasya-naṇavīta*, *Tattva-ratnāvalī*, *Parama pāda-sopāna*, *Rahasya-traya-sāra*, and twenty-five other works, thereby clearly analyzing, elaborating, and strengthening the views of Rāmānuja. For the sake of the lay people he wrote the series known as *Mummanikkovai*, *Pandupphā*, *Kalalpā*, *Ammānaippā*, *Ūsalpā*, *Esalpā*, *Adaikkalappattu*, etc. In his *S'atadūṣanī* he refuted Advaitism from many standpoints. He also composed the Vedāntic drama *Sankalpa-sūryodaya*. It consists of ten Acts and is unrivalled in allegorical literature for dignity, grandeur, and intellectuality. Desīka further composed the *Kāvyas* of the *Hamsa-sāndesa*, and *Yādavābhuyudaya*. In the name of the first of these works there is a significance. The *hamsa* (swan) was the form in which Viṣṇu taught the Pāncarātra doctrine. The last-named work is a fine and elegant poem which won the admiration of the renowned Appaya Dīksita in the sixteenth

century, and made him compose a valuable commentary on it. The *Pādukāsaḥasra* is a poem of one thousand verses on the Lord's lotus-feet, or rather his wooden sandals. Desīka also composed, in addition to his original Prabandhas (*Desīkaprabandha*) in Tamil, an elaborate commentary called the Seventy-four Thousand, which is lost. Amongst the miscellaneous works of the great saint, mention may be made of the *Subhāṣita-nīvī* and other ethical treatises written for a chief of the Āndhra country, the *Silpaṛthaśāra* on art, and architecture, the *Rasa-bhaumāmrta* and *Vrksabhaumāmrta* on medicine, and the *Vairāgyapāñcaka* which he addressed to Vidyāranya in praise of resignation when he was pressed to come to Vijayanagar under the sunshine of royal patronage. It is not surprising that Vedānta Desīka was called in his own age Kavītārkikasimha, the lion of poets and philosophers, and Sarvatāntrasvatatantra, the master of all science and knowledge. Many incidents can be cited to show the innate beauty of character of this ideal saint, scholar, and man. Not the least of his services was his saving the *S'rutaprakāśikā* from the chaos which followed the sack of Srīrangam in 1327. This is the reason why his name as Vedāntācārya is invoked by all S'rī Vaishnavas without sectarian bias in beginning the study of the *S'rī Bhāṣya*"

In preparing the text of the present edition, six palm-leaf manuscripts and five printed editions were secured for the purpose of collation and critical examination. All were found to contain many scribal and other errors. Of the printed editions, three were in Grantha characters, one in Telugu and one in Devanāgarī. All the Grantha editions, though printed at different times, give almost the same readings. The Telugu edition gives some variant readings and the Text contains fewer errors than the Texts of the Grantha

editions. The help obtained by the Devanāgarī edition was found to be very limited. The details of the manuscripts and printed copies secured for collation are given in the Sanskrit Introduction of the Editor, Śrīman Pandit Duraiswami Iyengar (pp १६-१७). That designated by him as श्री was found, on the whole, to give the best readings. While the Editors have selected for their Text the readings which seemed to them best, they have also given in foot-notes variant readings for the purposes of comparison and examination by other scholars. The following is a summary of the description of collated Texts as detailed in the Sanskrit Introduction.

1 क. Printed in Grantha characters in Vilambi Samvatsara (Kali 4999, A.D. 1899) On the front page, it bears the inscription शखपुर राघवाचार्यपरिशोधितपुस्तकानुसारेण मुद्रित । Found to contain many mistakes.

2 क (अ) 2 H 34 of the Adyar Library Printed in Grantha script 16 years earlier than क in the Cīrabhānu Samvatsara (Kali 4983, A.D. 1882-83) in Cennapuri in the Vyavahārataranginī Press. As in the case of the previous edition, the front-leaf bears the inscription शखपुर राघवाचार्यः परिष्कृतशुद्धप्रतिवत् सम्यक् परिष्कृत्य मुद्रितोऽय मन्य . Almost all the corrections given in the Errata of the edition designated श्री have been incorporated in this edition.

3 ख. This was procured from the Govt Oriental MSS Library, Madras No D 5280 Good Writing This seems to have been copied about 92 years ago by one Tīrumalai Vedāntarāmānujācārya on palm-leaves in only 12 days At

¹ This belongs to Śrīman T Venugopālācārya, the Joint Editor Śrīman M. Duraiswami Iyengar the Editor has also a copy containing almost identical readings Hence, these two Manuscripts are taken as one

the end of the MS, it is written ४९० कल्यांबे सौम्यवर्षे कार्तिक-
मासस्य पञ्चदशोऽहि लेखनमारभ्य तस्य मासस्य सप्तविशे दिवसे एकादशीतिथौ
वृषभलघ्ने लेखनसमापन कृतम् ।

श्रीपाञ्चरात्ररक्षा लिखिता श्रुत्यन्तलक्ष्मणाख्येन ।
पठितव्या द्विजवर्णे दातव्या तत्समक्षमेवेयम् ॥

Comparing the mistakes found in the Manuscript with those found in the printed editions, it looks as though this MS was used as the basis of the printed editions. The MS is undamaged and almost complete. In three or four places, a few are found missing either through the mistake of the scribe or through the deficiency in the original MS of which this is a copy.

4 ग Palm-leaf MS obtained from the Govt. Oriental MSS Library, Madras, bears the Shelf-number (M 49-1) D 5281. Complete. It is not known when and by whom it was copied. It may either be of the same age as ख or slightly later than that. There is not much difference in readings between this and ख. The traditional colophon “इति कवितार्किकसिहस्र्य सर्व-
तन्त्रस्वतन्त्रस्य . . . ” is not found neither at the end nor elsewhere in the manuscript.

5 घ Palm-leaf manuscript obtained from the Govt. Oriental MSS Library, Madras No R 4227. Comparing the leaves and writing of this MS with those of ख and ग which were copied about a hundred years ago, it looks as though that this MS is older by about 300 years. Fortunately, till now its leaves have neither been perforated by insects, nor worn out with age. The present edition is based mostly on the readings of this MS which were found to be the best available. Many acceptable readings found here are not found in other MSS or printed editions.

6 ଙ Fairly old , belongs to the Govt Oriental MSS Library, Madras written on palm-leaves , Shelf-number M 34-3 , generally resembles ଘ in readings From the damaged state of some leaves, it seems to be older even than ଘ. Several folia at the beginning are missing, and some are injured at the corners The letters are slightly indistinct This MS , which was apparently not accessible to earlier editors and which has already undergone decay due to age was fortunately secured in time for the good readings given therein to be utilised in the present edition

7 ଚ Printed twenty three years ago (1919 A D) at Bangalore in Telugu characters by Tūppal Venkatācārya In point of readings as well as the style of printing, this is somewhat better than the Grantha editions noticed before

8 ଛ Palm leaf MS obtained from the Govt Oriental Library, Mysore , No 2498 Clearly written Complete , resembles very much ଘ and ଙ in readings The name of scribe and date of writings not known , perforation by insects has just set in , this must have been copied later than ଘ and ଙ.

9 ଜ. Palm leaf MS obtained from Govt Oriental Library, Mysore , No 3028 Incomplete , time of copying and name of scribe not noted About the end of the Second Adhikāra which ends “विस्तरेण चाह योगमन्त्रे दक्षः । तत्र चैषसार प्रोक्त । सर्वोपाधि , ” some lines are missing

10 ଝ From what is known so far, this appears to be the first printed edition of the *Pāncarātrarakṣā* It was edited by Veliyānūr S'ankhapuram S'rī Rāghavacārya and Kondamūr Koyilunni S'rī Rāghavacārya, and printed at the request of Kumbhakonam Tattai S'rī Kṛṣṇamācārya, by Mādapūsi Pārthasārathyācārya in Vikrama Samvatsara (A D 1880) in Madras in the Vyavahārataranginī Press Printed

over sixty years ago, this seems to have formed the basis for the Grantha editions mentioned before A list of Errata of eight pages is added at the end Still the credit for bringing out the first Edition of the *Pañcarātraraksā* must go to S'ankhapuram Rāghavācārya¹

11 Devanāgarī edition printed at Brindāvan by Dharanīdhara S'āstri and S'rīdharācārya

In every one of the available manuscripts and editions noted above, there is a uniform break in the third Adhikāra after the words “सर्वेषामन्ततो भगवत्प्राप्तिः समानाविकलानामपि भागवतानाम् ...”, in the topic relating to *Ijyā* (worship and sacrificial rites) Naturally, this is a matter which has caused deep disappointment and regret to our editors and also to myself as I had hoped that the patient and devoted labours of our editors would be rewarded by the discovery and restoration of the missing portion dealing with so vitally important a topic as *Ijyā* We hope and pray that further research may soon lead to the discovery of the precious find

For further details, those interested, are referred to the masterly introduction in Samskr̥t written by the Editor, S'rīman Vaidyaratna Pandit M Duraiswami Iyengar, wherein will also be found the details of certain special features which are calculated to make this edition specially valuable to critical students and scholars There is one valuable feature, however, which I must mention here It relates to a practice of our ancient authors which has been operating as a matter of some disadvantage to modern students In regard to many quotations cited as authoritative texts—*Pramāna Vākyas*—the ancient scholars seemed to have taken for granted that the authorship of such *Vākyas* would be so well-known to

¹This book was obtained from Srimān Conjeevaram Tāyārsannidhi Varadācārya

other scholars as not to require any specific mention. This may not have operated as a disadvantage so long as contemporary scholars carried on the practice of committing to memory an incredibly large number of authoritative texts and were, in fact, living and walking libraries wherefrom reference to any authoritative passage could be obtained automatically and with the greatest ease from the mere mention of the text under reference. In modern times, the race of such literary giants is fast becoming extinct due to various causes so that modern scholars find it difficult to trace out the original sources of many of the passages quoted in ancient writings. In regard to authoritative passages quoted in the present publication, our author has followed the ancient practice and has not given specific references to original sources in many instances. It speaks volumes to the patient industry and scholarly zeal of our editors that they have been able to trace out the original sources of as many as 95% of the passages cited. The results of this stupendous labour are incorporated in the Appendices printed at the end of the work. It is difficult for me to find words to express my deep gratitude to Pandit Duraiswami Iyengar for the superb manner in which he has performed his labour of love and for the vast erudition, great enthusiasm and the incomparable devotion which he has brought to bear on the work of editing this publication. Śrīmān Duraiswami Iyengar bears with distinction the title of *S'rī Desīka Darsana Durandhara* bestowed upon him by learned pandits in recognition of his eminent services in spreading the message of S'rī Vedānta Desīka, the author of the present publication. Naturally, the work of editing was undertaken by him in the spirit of a pious devotee preparing a worthy offering to be lovingly placed at the feet of his master, Nigamānta Guru of hallowed memory. Where jñānam-

(knowledge and wisdom) worked in happy union with S'raddhā (Reverence and Faith) and Bhaktī (Devotion), as in this case, the result was bound to be an offering well worthy to be placed at the feet of the Master, and so, it has been, as discerning readers may see for themselves. We were also fortunate in our Jt Editor, Śrīmān Vedānta Śiromanī Pandit T Venu-gopalacharya eminently qualified for his role, not only by his learning and devotion but also by his past services in spreading the Message of the Master, which have earned for him the title of *S'rī Desika Darsana Durandhara*—a title which, as I have already stated, our Editor Śrīman Pandit Durai-swami Iyengar bears with great distinction and appropriateness. To both of them, I tender, once again, my grateful thanks. I also join them in laying this offering at the feet of the Master to whom, I am sure, they would wish me to render respectful homage in terms of the following verses sanctified by constant and continual ususage through hundreds of years.

गमानुजदयापात्र ज्ञानवैराग्यभूषणम् ।
 श्रीमद्वेङ्कटनाथार्थं वन्दे वेदान्तदेशिकम् ॥
 श्रीमान् वेङ्कटनाथार्थं कवितार्किककेसरी ।
 वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्ता सदा हृदि ॥
 कवितार्किकसिहाय कल्याणगुणशालिने ।
 श्रीमते वेङ्कटेशाय वेदान्तगुरवे नम ॥

॥ भूमिका ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकै प्रणीतेषु प्राज्ञै प्रशंसनीयेषु शताधिकेषु
ग्रन्थेषु प्रायः पञ्चषा एव परिपूर्णतया रीत्या मुद्रणमधिगत्य सहृदयानामा-
धुनिकाना दृष्टिपथ रज्ज्वल्न्तीति जानन्त्येव वहवस्तद्ग्रन्थश्रद्धालव । वैष्ण-
वानाम्, विशिष्य शुद्धसात्त्वतसम्प्रदायमार्गमार्गणपराणाम् उपजीव्यतया
विद्यमानान् पाञ्चकालिकर्धमर्मपरामर्शपरान् विषयान् अशेषानप्यधिकृत्य
निगमान्तगुरुणा निबद्धोऽय श्रीपाञ्चरात्ररक्षाग्रन्थ सपरिष्कारं नैवासीत्
नागराक्षरैरेतावता संमुद्रित । अवैमश्च वयम्, यदेष त्रिवारं ग्रन्थाक्षरै,
सकृदान्त्रलिपिभि¹, अनन्तरम् उत्तरापथे नातिचिदेव नागराक्षरैश्च²
मुद्रितोऽभवत् कोश इति, परं तु तथा मुद्रिता कोशा सर्वेऽपि ते
किञ्चिदुच्चावचतया परस्परं सौत्रात्रम् अपभ्रशसवलितवे सुतरामावहन्तीति
सावहिति तेषा पठनात् कृतमतय प्रभवन्त्यवगन्तुम् । कतम मातृकाग्रन्थ-
मवलम्ब्य, कति च मातृकाकोशान् सनिरीक्ष्य ग्रन्थास्ते समभवन् मुद्रिता
इति ग्रन्थप्रकाशकै किमपि नैवास्ति तेषु सूचितम् । किन्तु सन्त्युपपत्तय
सभावयितुम् एतत्, यदुत विसम्भणीयमातृकाकोशानुरोधेन ग्रन्थस्य परिष्करणे
वा, मुद्रणदोषाणा परिहरणपुरस्सरं पुस्तकस्य संस्करणे वा, पठितृणाँ
विशिष्यानुकूल्याभिवृद्धये विषयविभजनानि विधाय मुद्रणसौष्ठवादीना

¹ भूमिकान्तेऽस्माभिरुपयुक्ताना ग्रन्थानामेतेषा कोशान्तराणा च विवरण दृश्यताम् ।

² धरणीधरशास्त्री, श्रीधराचार्य इति द्वाभ्या वृन्दावनक्षेत्रे कोशोऽय मुद्रित ।

मविधान वा तै प्रकाशके किञ्चिदपि नैवार्सात आदत परिश्रम इति ।
अनस्तदिदमग्निल ममालोचितवद्विरस्माभि कोशस्यैवंरीतिकस्यास्य मुद्रणे
चाविप्करणे चायमङ्गीकृत समुद्यम ।

श्रीपाञ्चरात्ररक्षाया अस्याभिनवमुद्रणकर्मण उपक्रमात् पूर्वं विभिन्नेषु
कालेषु विभिन्नैर्व्यक्तिभिर्विलिखिताना विविधाना चिरन्तनाना मातृका-
कोशानाम् उपद्वादशाना पठनपरामर्शद्वारा लेखकप्रमादजनितदोषपरिहाराय,
पाठभेदाना परिशीलनपुरस्सरं सयोजनाय, स्स्कारान्तराणा विविधाना साधु
निर्वहणाय च यथाशक्त्यस्माभिरादृत परिश्रमः । अस्माभिरेव संस्करणायोप-
युक्तेषु पुरातनेषु कोशेषु ख सज्जितं कोश एवान्ततस्तलेखनकाल सम्यगस्ति
विलिखित^१ । श्रीपाञ्चरात्ररक्षाया मुद्रणोदयतेन केनचित्, अन्येन वा
परिशीलकेन अस्मदुपलब्धेषु कोशेषु अतीव प्राचीनौ घ ड सज्जितौ कोशौ
द्वावपि न हेतावता स्याता पठितचराविति वक्तुमुपद्यते, यतस्तयोर्दृश्य-
माना सुबहवो विवेचकैरादरणीया पाठकमादयो न हि मुद्रितचरेषु
कोशेषु कचिदप्युपलभ्यन्ते । अस्माभि घ सज्जितस्य कोशस्य पाठरीतिरेव
कोशान्तरीयपाठेभ्योऽपि प्रशस्तेति समालोच्य सैवास्य ग्रन्थस्य नवीनमुद्रणे
विश्वसनीयत्वेन बहुषु स्थलेष्वज्ञयकारि ।

अथास्य ग्रन्थविषयस्य किञ्चिदिव परामर्शाय प्रयत्नामहे । किमिद
पाञ्चरात्रशास्त्र नाम^२ कुत इदं प्रवृत्तम्^३ क एतस्य कर्ता प्रवर्तको वा^४
इति बहव. पृच्छन्ति । पञ्चकालपरायणा पावनचरिता भागवता पाञ्च-
रात्रशास्त्रप्रतिपादितान् विधीन् अनुरुध्यैव वैदिकानि वैष्णवसम्प्रदायमूल-
भूतानि नित्यकृत्यानि निर्वर्तयन्तीति नूत्नमिद न बहूना विदितम् । अत
किञ्चिद्विवरणमपेक्षते विषयोऽयम् । पाञ्चरात्राहृत्यस्य शास्त्रस्य प्रथमरचयिता

^१ हृत्याम् अनन्तर भूमिकाया विषयस्यैतस्य विवरणम् ।

चोपदेष्टा च श्रीमन्नारायण एवेति नैकधा लिखितपठितमेव प्राक्तनै परमर्थिभि परमाचार्यैश्चेदं वस्तुतत्त्वम् । भगवता प्रणीतमिति भगवत्सेवा-प्रकारप्रतिपाठकमिति च हेतुद्वयेन पाञ्चरात्रमिदं भगवच्छास्त्रमिति नाम्ना च तदभिज्ञैरभिधीयने^१ । एतादृशाशास्त्रपथेषु अक्षुण्णमतिभिरपि श्रीवैष्णवै सामान्यत स्तोत्रेपाठप्रसङ्गेन यतिराजसप्ततिप्रभृतिषु स्तोत्रजालेषु परिशील्यमानेषु “प्रवक्ता छन्दसा वक्ता पञ्चरात्रस्य य स्वयम्” इत्यादिभि. प्रयोगै पञ्चरात्रमिति श्रुतिसद्वशं सात्त्वतजनानाम् असद्वशं शास्त्रं किमपि विद्यत इति, तस्य च भगवान् आदिमो गुरु श्रिय पतिरेव स्वयं रचयितेति च शक्यमवगन्तुम् ।^२

किन्तु नेदमुपलभ्यमानैर्विषयाशै सुशक सुव्यक्तं निर्णेतुम्, यदुत सम्प्रदाय एष कदा वा प्रवृत्तिमुपलेभ इति, देशस्यास्य कतमस्मिन् वा भागे प्रथमप्रचारश्चास्य प्राक् समुपनत इति च । भगवता नारायणेन भक्त्युपनताय नारदाय प्रथमत शास्त्रमिदं समभवदुपदिष्टमिति, तस्माच्च महर्थिपरम्परया महीतले तदिदमुपदेशद्वारा प्रचारमध्यगच्छदिति च पारम्परिकैतिहासिकविषयविश्वस्तै साम्प्रदायिकैर्विभाव्यते । तदेतस्य चावष्टम्भनाय

¹ “प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूप प्राप्तुश्च प्रलयगात्मन ।
प्राप्युपाय फल प्राप्तेस्त्वा प्राप्तिविरोधि च ॥
वदन्ति सकला वेदा सेतिहासपुराणका ॥”

इत्यर्थपञ्चकविवरणस्य परमपुरुषार्थसावक सात्त्विक शास्त्र भगवान् वासुदेव स्वयं प्रणीतवानिति, भगवता प्रोक्तत्वात् भगवच्छास्त्रमिति यदिदमस्माभिरुच्यते तदेतत श्रीरहस्यत्रयसारे अर्थ-पञ्चकाविकारे श्रीनिगमान्तगुरुप्रतिपादितप्रमाणमूलकमिति च ज्ञातव्यम् । किञ्च तत्रैव “இவ்விகராயம் பர வழிமூலம் விபவ ளாதாராச்சாவதார ரூபேணா பகுச் பரகாரமா யிருக்கும்படியும் இவற்றிலுள்ள விசேஷங்களும் பகவக்சாஸ்திர ஸமீரதாயத்காலேவ யறியப்படும்” इति च भगवच्छास्त्रत्वमस्य निदिष्टम् ।

² “वेदान्तेषु यथासार सगृह्य भगवान् हरि” इति, “सर्ववेदान्तसारोद्घोरेण सर्व-जनहितैपिणा भगवता स्वयमेव प्रणीत श्रीमत्पाञ्चरात्रशास्त्र” इति च शास्त्रस्यास्य भगवत्प्रणीतत्वं वेदान्तसारमयत्वं च निगमान्तगुरुणैव निरूपितमास्ते । (द्वयता पुट २३).

“ इदं महोपनिषद् चतुर्वेदसमन्वितम् ।
 माङ्गव्योगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥
 नागयणमुखोदीर्ण नारदोऽश्रावयत् पुरा । ”

इत्येतन्महाभाग्नवचनमपि (शान्तिपर्व ३४८-६२,६३) प्रमाणयन्ति प्राञ्चो विदितवेदितव्या श्रीवैष्णवाचार्या । पञ्चरात्रशास्त्रस्य भगवच्छास्त्रमिति पूर्वम् अन्यदपि नाम व्यवहारे विद्यत इति निर्दिष्टम्^१ । तथा भगवदुपदिष्टमिद शास्त्रं ‘सात्त्वतशास्त्रम्’ इति सज्जान्तरमप्यावहति । तस्यैतस्य मंज्ञान्नरम्य ईश्वरमहितादिपु प्रयोग परिवृश्यते^२ । अत एव च शास्त्रमिदमवलम्भय ये धर्मान् अनुतिष्ठन्ति ते पाञ्चरात्रिका इति, भागवता इति, सात्त्वता इति च साम्प्रदायिकैरभिधीयन्ते । पाञ्चरात्रिकेण विधिना ये वासुदेवमाराधयन्ति ते वासुदेवनामा, एकान्तिकनामा (परमैकान्तिन), सूर्खिनामा च सङ्घ्राहूयन्ते^३ ।

इदमप्यभिधीयते, यत् पाञ्चरात्रमिद श्रुतिमूलकमिति, विशिष्य चैकायनश्रुत्युपबृहकमिति च । एकायनमिति नामेदं छान्दोग्योपनिषदि “ऋग्वेदं भगवोऽध्येति यजुर्वेदं सामवेदमर्थर्वणवेदं चतुर्थम्, इतिहासपुराण पञ्चम वेदाना वेद पित्र्य राशि दैव निधि वाको वाक्यम् एकायनम्” इति (६, १-२, ६, १-४) दृश्यते निर्दिष्टम् ।

^१ “ भगवच्छास्त्रस्य सार्वभौम प्रामाण्य ” इत्यादिभि बहुषु स्वलेषु भगवच्छास्त्रमित्येव शास्त्रमिद निगमान्तरगुणा निर्दिष्यते ।

^२ “ एतेषा सात्त्वत शास्त्रमुपदेष्टु त्वमर्हसि ।

इत्युस्त्वान्तर्दधे श्रीमान् नारायणमुनिस्तदा ।

सात्त्वत विविमास्थाय गीत सङ्करणेन य । ” (ईश्वर 1-10)

^३ वासुदेवाश्च सात्त्वतै । (श्रीविष्णुपुराणे ५-१६, १७)

“ सुरि सुहङ्गागवत् सात्त्वत पञ्चकालवित् ।

एकान्तिकस्तन्मयश्च पाञ्चरात्रिक इत्यपि ” । (पाञ्चसहिता ४-३, ८८)

इदम् उपनिषद्वाक्यं तु वेदशास्त्राभि सह श्रुतिश्चैकायनार्थ्या स्वात्मना कथ-
मधीतेति सनत्कुमाराय नारदेन कथिता कामपि कथाम् अभिव्यनक्ति । अत-
श्चानुमीयते, यत् वैदिकजनवहुमत प्रमाणतो वेदसमानधर्मा पञ्चरात्राह्य ग्राक्
परमपुरुषोपदिष्ट शिष्टजनोजीवनहेतु अस्त्यनुवर्तमान कालाद्वहोरेष आगम
इति । श्रीनिगमान्तशुगुरुभिरपि “श्रुतिमूलमिदं तन्त्रं प्रमाणं कर्त्पसूत्रवत्”
इति श्रुतिमूलकत्वमस्य शास्त्रस्य प्रमाणान्तरोल्लेखेन प्रतिपाद्य, “इत्यादिवचन
तु त्रय्यन्तमूलतया एकायनश्रुतिमूलतया च योज्यम्” इति विवरणेन
एकायनश्रुतिरप्यस्य मूलमिति निरूपितमास्ते न्यायपरिशुद्धौ शब्दाध्याये¹ ।
स्पन्दप्रदीपिकानाम्नि पञ्चरात्रागमग्रन्थे “पञ्चरात्रश्रुतावपि—यद्वत् सोपानेन
प्रासादमारुहेत् पुवेन वा नर्दो तरेत् तद्वच्छाक्षेण हि भगवान् शास्ताव-
गन्तव्य” इति “पञ्चरात्रोपनिषदि च—ज्ञाता च ज्ञेय च वक्ता च
वाच्य च भोक्ता च भोज्यं च” इति च² या पञ्चरात्रश्रुति पञ्चरात्रोप-
निषदि च भट्टोत्पल इति ख्यात उत्पलाचार्य (उत्पलवैष्णव इति षेडर्
महाशय) स्वयमुदाहरति ते च द्वे शास्त्रामेकायनार्थ्यामेव विनिर्दिशत
इत्यभिप्रयन्ति विमर्शका । उत्पलाचार्येण स्वप्रबन्धे समुद्धृतानि तादृशानि
वचनानि यदि यथावद्विमुद्दश्यन्ते, तर्हि तदनुरोधेन पञ्चरात्रश्रुति, पञ्चरात्रोप-
निषत्, पञ्चरात्रसंहिता चेति पञ्चरात्रशास्त्रमिदं त्रिधा विभज्य व्यवहृतमिति
निर्णेतव्यमस्ति । भगवद्यामुनार्थजीवितकालस्य प्राय सप्ततिसवत्सरेभ्य प्राक्
दशम्या क्रैस्तवशताब्द्याम् उत्तरापये प्राप्तप्रथस्य उत्पलाचार्यस्य कालेऽपि
पञ्चरात्रागम श्रुतिरूपेण प्राप्तप्रचार समभवदिति प्रायेण विषयाशा एष एव-

¹ क्रुगादिभेदेन वेदशास्त्राविभजनात् प्राक् विद्यमाना एकायनशाखैव मूलवेद इति,
गृह्यसूत्रमपि किञ्चित् तत्प्रयुक्तर्भवत्रिपादकमिति, मूलवेदे त्रय्यन्ते च प्रतिपादिताशानाम् उप-
वृद्धिणायैव भगवता पञ्चरात्रशास्त्र स्वय प्रणीतमिति च निगमान्तशुगुरुवोऽभिप्रयन्ति ।

² दृश्यता विजयनगरस्कृतग्रन्थावली (पुस्टी 2, 40)

पाञ्चरात्रसहितामु प्राक्तनैर्ग्रन्थकर्तृभि एकायनशास्त्रात्वेन निर्दिश्यत इति च सभाव्यन्ते । “स एतं पुरुषमेध पञ्चरात्र यज्ञकतुमपश्यत्” इति पञ्चरात्र-यज्ञस्य शतपथब्राह्मणे (१३-६ १) पञ्चमानत्वात्, पञ्चरात्रमिति प्रथित शास्त्रमिद महाभारतकालादपि चिरन्तन स्यादिति, तच्छास्त्रस्य पुर्ननवीकरणाय लोके परित प्रवर्तनाय च सात्त्वत-जयास्य-पौष्ट्र-पाञ्चादृयं सुबहव सहिता-ग्रन्था कालेन प्राक् प्रादुरभवन्निति च विमर्शनपरा विद्वासो विविधा उप-पत्तीरुपपादयन्ति । इदं च शतपथब्राह्मणे परिदृश्यमान पञ्चरात्रशब्दमवलितं वचनमेव तादृशशास्त्रासज्जासूचनविषये प्राचीनतममिति प्रतिभाति ।

एवम् उत्तरापथे शरदा सहस्रस्य प्राक् कार्श्मरिषु तदुपानेषु चोत्पल-वैष्णवप्रभृतिभि^१ पाञ्चरात्रशास्त्र प्रचारमध्यगच्छत् इत्यवगम्यते । अनन्तर च दक्षिणभारते क्षैण्य तस्य शास्त्रस्य विपक्षवादिना विवृद्धिं च विलोकितवता श्रीयामुनायेण पाञ्चरात्रस्य प्रामाण्यस्थापनाय आगमप्रामाण्याभिधं प्रौढो ग्रन्थं प्रणीत इति, श्रीभाष्यकारै श्रीभाष्यस्य पाञ्चरात्राधिकरणे स एव विषय-प्रपञ्चितोऽनन्तरमिति च विदितमेव विश्वेषा वैष्णवसाम्प्रदायिकानाम् । सत्य-प्येव परस्तात् पुनरपि हायनशतकै त्रिचतुरै हानिमस्य शास्त्रस्य आपात-मतिप्रसरकल्पितात् स्वपक्षात् परपक्षादपि महर्तीं समुपनता प्रतीक्षितवता निपुणमतिना निगमान्तगुरुणा निशेषत श्रुति-स्मृति-पुराणेतिहाससम्बन्धिना प्रमाणग्रन्थाना विमर्शपूर्वक तत्तद्ग्रन्थेभ्य प्रमाणानि शतशश्वेताहत्य, तस्यै-तस्य शास्त्रस्य स्थूणानिखनन्यायेन वैदिकजनपरिग्राह्यत्वस्थापनार्थम्, सामयिकाना बहूनामपेषामत्र विश्वासोपजननार्थम्, वैदिकै विशिष्य श्रीवैष्णवै-प्रत्यहम् अनुष्ठेयाना पाञ्चकालिकप्रक्रियाणा परिस्फुटतया प्रदर्शनार्थं च श्रीपाञ्चरात्ररक्षाभिधं प्रबन्धं एष प्रणीत । इममाशयमेव ग्रन्थस्योपसहारे स्वयं

^१ एष चोत्पल शैवमार्गमपरवयसि स्वयमवालम्बतेति श्रूयते ।

“ विदितनिगमसीमा वेङ्कटेशेन तत्त-
द्धुसमयसमक्षं बद्धजैत्रध्वजेन ।
प्रतिपदमवधानं पुष्यता सात्त्वताना
परिषदि विहितेय पञ्चकालस्य रक्षा ॥ ”

इति पद्येन विशदयति श्रीमान् वेङ्कटनाथ^१ । भगवद्रामानुजसुनिभि
अनुगृहीतस्य नित्यग्रन्थस्य निशेषतो विवरणम्, तत्रानाविष्कृताना श्री-
माप्यकार-तच्छिष्यवर्गाणाम् अभिमतत्वेन निगमान्तार्येण निर्णीताना च
पञ्चकालिककृत्याना^२ प्रपञ्चन च ग्रन्थस्यास्यापरो निबन्धनोद्देश इति च
निश्चीयते । अस्य ग्रन्थस्यावतरणे हेत्वन्तराणि चाग्रतो दृश्यन्ताम् ।

एतदागमावलम्बिन पण्डिता पाञ्चरात्रशब्दस्य नैकविधानि निर्वच-
नानि निर्दिशन्ति । तत्र चेमानि कानिचन प्रधानानि प्रमाणवचनानि—

- (१) रात्रयो गोचरा पञ्च शब्दादिविषयात्मिका ।
महाभूतात्मका वात्र पञ्चरात्रमिदं तत ॥
अवाप्य तु परं तेजो यत्रैता पञ्च रात्रय ।
नश्यन्ति पञ्चरात्र तत् सर्वाज्ञानविनाशनम् ॥ (विष्णुसहिता)
- (२) पञ्चायुधाशास्ते पञ्च शाण्डिल्यश्चौपगायन ।
मौञ्ज्यायन कौशिकश्च भारद्वाजश्च योगिन ॥
पञ्चापि पृथगेकैकं दिवारात्रं जगत्प्रभु ।

^१ स्वपक्षात् परपक्षादपि सर्ववर्मनिरासकरूपापाय समुपनत इति, तदपायात् पञ्चरात्र-
शाखस्य रक्षणमावश्यकमासीदिति च ग्रन्थस्य नामान्ते योजितो रक्षाशब्दः सम्यगवेदयति ।

^२ दृश्यन्ता ५२ पुटे “ तथाहि—भाष्यकाराव्यवहितशिष्यै वगिवशेषै * * * ”,
इत्यादीनि वाक्यानि । आगम-मन्त्र-तन्त्र-तन्त्रान्तराभिधेषु चतुर्षु सिद्धान्तेषु मन्त्रसिद्धान्त-
मवलम्ब्य नित्यग्रन्थ प्रणिनाय भगवान् भाष्कार ।

अध्यापयामास यत्मतस्तान् मुनिपुङ्गवान् ।

शास्त्र सर्वजनैलोके पञ्चरात्रमितीर्थने ॥ (ईश्वर० स० २१)

(३) पञ्चराणि शास्त्राणि रात्रीयन्ते महान्त्यपि ।

तत्सन्निधौ समाख्याऽसौ तेन लोके प्रवर्तने ॥ (पद्म स० ज्ञान १)

(४) तत्परव्यूहविभवस्वभावादिनिरूपणम् ।

पञ्चरात्राहृयं तन्त्रं मोक्षैकफललक्षणम् ॥ (अहिर्बुद्ध्य म० ११)

गत्रम् अथवा रात्रिरिति शब्दस्य ज्ञानार्थ एवमुपकल्प्यते नारद-
पञ्चरात्रे—“रात्र च ज्ञानवचन जान पञ्चविधि स्मृतम् । तेनेद पञ्चरात्रं हि
प्रवदन्ति मनीषिण ” इति । इद तत्त्वं प्रथमरात्रास्येऽध्याये प्रतिपादित वचनम् ।
पञ्चविधानि रात्राणि ज्ञानानि यस्मिन्निति नारदपाञ्चरात्रीया पञ्चरात्रव्युत्पत्ति-
रियम् आदावुदाहृत विष्णुसहितावचनोपपादित निर्वचन निकाममवष्टम्यति ।
पञ्चायुधानाम अशत्वेन परिगण्यमानेभ्य पञ्चम्य शाण्डिल्यादिमुनिपुङ्गवेभ्य
पञ्चभिरहोरात्रै परमेण पुसा नन्वस्य प्रागध्यापितत्वात् ‘पञ्चरात्रम्’ इति
नाम्ना सर्वत्र शास्त्रमिद प्रथितमिति नवीना श्रीएम्बारप्रभृतय पण्डिता
अभिप्रयन्ति । अतिप्राचीनत्वेनावगम्यमानेषु पाञ्चरात्रसहिताग्रन्थेषु अन्यतमेन
अहिर्बुद्ध्यसंहिताग्रन्थेन यदुपपादित तत्परव्यूहेतिवचनेन पञ्चरातशब्दस्य
निर्वचन तदेव सुतरा साधीय इत्याधुनिकप्रणाल्या विचारणपरस्य श्रीभट्टा-
चार्यादिविमर्शकवर्गस्य भवत्याशय । ^१अभिगमनम्, उपादानम्, इज्या,
स्वाध्याय, योग इति पञ्चाना भगवत्कैङ्गर्थरूपाणा कर्मणा प्रत्यहमनुष्ठानार्थ
प्रतिनियता पञ्च काला शास्त्रेऽस्मिन् यत सन्ति सविभक्ता, तत इदं
नामेति नातिविचारितविषयतत्त्वा केचित् कथयन्ति । “पञ्चकालरतश्चैव

^१ दृश्यता वरोदाराजकीर्यमुद्दिताया जयाख्यसहिताया उपोद्धात ।

पञ्चरात्रार्थवित् तथा । विष्णुतत्त्वं परिज्ञाय एकं चानेकभेदगम्” इति जयास्त्वयचनं तदिदम् असदिति विशदयति । यद्यभिगमनादिपञ्चकर्मणम् अनुष्ठानाय विहितान् पञ्च कालानेव निर्दिशेत् पञ्चरात्रमिति संज्ञा, तर्हि पञ्च-कालरत् इति, पञ्चरात्रार्थवित् इति पञ्चकाल-पञ्चरात्रशब्दयोर्विभिन्न प्रयोगो नैव समझस स्यांत्, यतस्तद्वचनमेव तयो शब्दयोर्विभिन्नार्थत्वं व्यनक्ति । किञ्च विधिनियमितांनि विंविधभगवत्कैङ्गर्याणि अनुरुध्यैव दिनमेकं पञ्चधा विभक्तम्, न तु कालस्यान्यधा पृथग्विभागस्यास्त्वयकाश इति स एव ग्रन्थ साधु निर्धारयत्यपरत्र । यथा—“एकस्यैव हि कालस्य वासरीयस्य नारद । आप्रभाताक्षिणान्तं वै पञ्चधा परिकल्पना । पृथक् कर्मवशात् कार्यान् काला बहव स्मृता ” (जयास्त्व ० २२-२५, २६) इति । अतो हेतोऽपञ्चापि वासरीया विभागा, कालेषु नेषु वैधत्वेन प्राप्ताः पञ्च धर्मा वा पञ्चरात्रशब्दस्याकिञ्चित्करा निर्वचनविषय इति निश्चिनुम । साङ्घ्य-योग-वैशेषिक-न्याय-मीमांसास्त्व्यानि पञ्च इतराणि शास्त्राणि यत्र रात्रीयन्ते (अदृश्यानि भवन्ति) इति या व्युत्पत्ति पाञ्चरात्रशब्दस्य पाद्मानुसारेण प्रकल्प्यते सापि क्षिष्टकल्पनेति, न ह्यार्या आर्जवावलम्बिनस्ताम् अभिनन्देयुरिति चाभिप्रयन्ति केचन विचक्षणा विमर्शका । परञ्च—पूर्वनिर्दिष्टस्य शतपथब्राह्मणमन्त्रस्य पूर्वतन एष “पुरुषो ह नारायणोऽकामयत्” इति मन्त्र पुरुषसूक्ते नारायणोपनिषदि च प्रतिपादितस्य नारायणस्य स्वरूपमेव निरूपयतीति, स्वात्मनैव तेनाविर्भाविताना पर-व्यूह विभवान्तर्याम्यन्वर्चास्त्व्याना पञ्चाना मूर्तीना स्वरूपनिरूपकपरं भगवच्छास्त्रास्त्व्यं पाञ्चरात्रशास्त्रं स एव प्रणीतवानिति,¹ शतपथब्राह्मणोक्तरीत्या स एव यज्ञरूपधर. पाञ्चरात्रसत्र-

¹ सदागममयात् तस्मात् केवलाद्विष्यशासनात् ।

निर्मैम सासुद्धृत्य स्वय विष्णुरसङ्कलम् ॥

तत्परव्यूहविभवस्वभावादिनिरूपणम् ।

पाञ्चरात्राहय तन्त्र मोक्षैकफललक्षणम् ॥ (अहिंवं ११-६२, ६३).

पुरुष^१ म्वय मपद्यत इति च प्रैडरमहाशय कथमप्यभिप्रैति^२ । कालपञ्च-
कम्य च, पञ्चमु कालेषु द्वितीयाधिकारे प्रतिपादितेषु निर्वर्तनीयस्य
नित्यकृत्यपञ्चकम्य च निर्णयपर शास्त्रमेव पञ्चरात्रशब्दप्रतिपाद्यमिति
निगमान्तगुरुभिर्ग्व प्रथमाविकारस्य निगमनावसरे निर्णीतमस्ति । यथा—

‘पञ्चकालव्यवस्थितै वेङ्कटेशविषयिता ।

श्रीपाञ्चरात्रसिद्धान्तव्यवस्थेय समर्थिता ॥’ इति ।

पञ्चरात्रशास्त्रस्य वेदस्येव सर्वविद्याभ्योऽपि सर्वधा चिरन्तनत्वं
तच्छास्त्रप्रतिपत्तिमङ्गि सभाव्यन्ते । आयुनिकां चारित्रतत्त्वविमर्शनपरा
विद्वासश्च शास्त्रमिद क्रिस्तुजन्मत प्राय शताब्दाना चतुष्टया पूर्वमेव
बहुभिर्ज्ञातमिति, तत्सम्प्रदायश्च वासुदेवपरायणैस्तत्र तत्र प्रवर्तित इति च
सद्गुरुक्षुपपादयन्ति । क्रिस्तुत प्राक् चतुर्थ्या शताब्द्या स्थितवता
पाणिनिना भगवान् वासुदेव ‘वासुदेवार्जुनाभ्या वुन्’ इति सूत्रेण
सूचित इति, तत्सम्येऽपि वासुदेवाराधकाना सद्ग्रावस्य तदेतत ज्ञापकमिति,
स च वासुदेवशब्द चतुर्षु व्युहेष्वन्यतमं भगवन्तमेव निर्दिशति न वसुदेव-
सुत श्रीकृष्णमिति, वुनप्रत्ययविधानवैयर्थ्यं परिजिहीर्षतो भगवत्सज्जेयमिति
प्रतिपादितवतः पतञ्जले महाभाष्यवाक्यं प्रमाणमस्येति च स्वसिद्धान्तस्य
ने ह्युपकल्पयन्ति हेतून् । “तद्धि वासुदेवास्त्वं परं ब्रह्म” इति यत्
श्रीमाप्ये (२-२-४१) अभिहितं तदपि नूनमेतद्वासुदेवपरमिति निरूपयति
० वचनम् । शतपथब्राह्मणे, ऐतरेयब्राह्मणे च सात्त्वतविषयस्य (पञ्चरात्रपरायणाना
निर्देशकासु संज्ञास्वन्यतमस्य) प्रयोगोपलभ्यात्, पञ्चरात्रशास्त्रस्यातिचिरन्त-

^१ यज्ञस्त्वप्यधर देव यजते स्वात्मनैव य ।

तेन सर्वे कृता यज्ञा भवन्तीह महात्मना ॥ (अहिंस्य ३७-३९)

^२ Introduction to the Pancaratra of Prof Schrader, P 25,

नत्वनिर्णयविषये ताहगेषु स्थलेषु विद्यमानस्ताद्वशो निर्देशोऽपि नितरा भवति गरीयान् । अदोपलभ्यमानेषु ब्राह्मणाख्येषु पनिषद् ग्रन्थेषु कालैर्वहुतिथै प्रवृत्तेषु नन्विदम् ऐतेरेयब्राह्मणम् अन्यतम् इति, तथाविषे प्रवन्धे च सान्वताना नामनिर्देशो नाम निस्सशयतया पाञ्चरात्रसंप्रदायस्य किस्तुजननात् प्राक् दशम्या शताब्द्यां ततोऽपि पूर्वं वा प्रचारमिह देशे निरूपयतीति च विषयस्यास्य विमर्शनपरां विश्वसंन्ति । अस्मदीया साम्प्रदायिकास्तावत् यथा कथञ्चित् ‘चतुर्वेदसमन्वित पञ्चरात्रानुशास्त्रिदतं महोपनिषदमिद् भक्तानुकम्पया भगवता हरिणा सगृहीत’ वेदा इव उपनिषद् इव चानादिकालप्रवृत्तमिति सविक्षम्भम् अभिप्रयन्ति ।

स्वधर्मपरित्यागवादिना केषाचन स्ववर्गीयाणाम्, मृषावादमभिदधता परकीयाना च कक्षयो द्वितीयाया श्रीभाष्यादिषु प्रपञ्चितै प्रमाणै परिहृतत्वात्, स्ववर्गीयै कैश्चन अविचारितोपात्तानाम् आशयाना निरसनाय प्रवृत्तोऽय ग्रन्थ त्रिभिरधिकरै परमैकान्तिनामावश्यकान् पाञ्चकालिकधर्मान् सप्रमाणमुपदिशति । प्रथमाधिकरे भगवन्मन्त्रेषु भगवतोऽर्चारूपिण पूजानिर्वत्तोपयोगिना विधीना॒ विविधाना॒ विवरणपुरस्सरं आगमसिद्धान्तमन्त्रसिद्धान्त-तन्त्रसिद्धान्त-तन्त्रान्तरसिद्धान्तमेदेन पञ्चरात्रस्य चतुर्विधत्वं प्रदर्श्यते । एते च सिद्धान्ताश्वत्वारोऽपि पुन स्वयव्यक्तसिद्धान्त, दिव्यसिद्धान्त, सैद्धसिद्धान्त, आर्षसिद्धान्तश्चेति संज्ञान्तरैरपि व्यवहियन्ते । चतुर्विधमपीद पञ्चरात्र वेदमूलाशस्य भवत्युपब्रह्मणम्¹ । किञ्च भगवता प्रोक्तं पञ्चरात्रशास्त्रमनुसृत्य प्रवृत्तासु शतद्वयाधिकपाञ्चरात्रसहितासु² काश्चि-

¹ “चतुर्विध पञ्चरात्रम्—आगमसिद्धान्त, दिव्यसिद्धान्त, तन्त्रसिद्धान्त, तन्त्रान्तरसिद्धान्तश्चेति । चतुर्विव चेद वेदमूलभूताशस्य उपब्रह्मणम् । तदभिप्रायेण ह्युक्त महाभारते—‘महतो वेदव्यक्त्य मूलभूतो महानयम्’ इत्यादि ।” इति न्यायपरिशुद्धौ ।

² जर्मनदेशीयविदुषा षेडरमहाशयेन आङ्गलभाषाया विरचिते पाञ्चरात्रागमोपोद्घाताख्ये विमर्शग्रन्थे दशाधिकद्विशतसङ्क्षयाका पाञ्चरात्रसहितग्रन्था तत्त्वामनिर्देशादिपूर्वक सन्ति

द्विव्या इति काश्चित् सात्त्विका इति, काश्चित् राजसा इति, अथ काश्चित् तामसा इति चोच्यन्त इति । चातुर्विंश्य तासामपि विशदयन्^१, कतमत्संहिता अनुरूप्य केषु केप्वालयादिपु पूजादिकमनुष्टेयमिति चाधिकारोऽयं निरूपयति नियमान् । अत सिद्धान्तानाम्, संहितानाम्, शास्त्राणाम्, आल्यानाम्, पूजाधिकारिणाम्, विम्बानाम् पूजाविधीना चासङ्कर्यमावश्यकमिति निरूपयन्, सुव्यवस्थितस्य ततद्वर्णश्रमसमुचितस्य पाञ्चरात्रिकपाञ्चकालिक-समाराधनस्य वैधत्वं च स्थापयन्, तद्विधायकपाञ्चरात्रागमस्य कात्स्येन प्रामाण्यमपि प्रथमाधिकारे प्रदर्शयति । द्वितीयाधिकारे कर्मनुरोधेन काल-विभागान् अहोगत्रस्य पञ्चधा विधाय^२, ब्राह्मन्मुहूर्तादारभ्य आनिशान्तं परमैकान्तिभिरनुष्टेयानि भगवत्कैङ्कर्यभूतानि अभिगमनोपादानेज्या-स्वाध्याय-योगास्त्व्यानि पञ्च कृत्यानि सप्रमाणं प्रतिपादयति । अत्रैव श्रीभाष्यकार-

निर्दिष्ट । आगमग्रन्थ्यानाम् आकरविवृतिरूपस्य तादृशकोशस्य (Introduction to Pāncarātra and Abirbudhnya Samhitā) रचनेन पाञ्चरात्राभिमानिना मन्ये, षेषरमहाशयेन बहुपृष्ठतम् ।

^१ (1) सात्त्वत-पौष्ट्र-जयाख्यादयो द्विव्या, (2) ईश्वर-भारद्वाज-सौमन्तवादय सात्त्विका, (3) सनकुमार-पचोद्रव-शातातपादयो राजसा, (4) पञ्चप्रश्न-शुक्रप्रश्न-तत्त्वसाग-रादयस्तामसा महिता इति विभक्ता सन्ति । सिद्धान्ता एते प्रयोजनविशेषापेक्षया स्वयब्यक्त-सैद्ध-दिव्यार्थभेदेन वा, वेदसिद्धान्त-दिव्यसिद्धान्त-तन्त्रसिद्धान्त-पुराणसिद्धान्तभेदेन वा विभेद्यन्ते । क्षेत्राणि च स्वयब्यक्त-दिव्य-सैद्ध-मानुषभेदेन चतुर्था । पाञ्चरात्रपूजाक्रमश्च वैदिक-तान्त्रिक-श्रौत-मिश्रभेदेन चतुर्विंश्य । तत्प्रतिपादक शास्त्रमपि स्वयब्यक्त-दिव्य-मुनिभाषित-मानुषभेदेन चतुर्था । [स्वयब्यक्तं शास्त्रं मूलागम । द्विव्य नाम साक्षात् भगवत्प्रणीतं ब्रह्मस्त्रादिभि प्रवर्तितम् । मुनिभाषित तु सात्त्विक-राजस-तामसात्मना विधा—भगवत् श्रुतार्थस्य केवलप्रतिपादक सात्त्विकम् । एकदेशतो भगवत् श्रुत स्वयोगमहिमसिद्ध चावशिष्ट राजसम् । स्वयोगमहिमोपलब्ध्यार्थेसृष्टिवद्व तामसम् । द्विव्य-मुनिभाषिताभ्या व्यतिरिक्त मनुजै प्रणीत मानुषम् ।]

^२ “एकस्यैव हि कालस्य वासरीयस्य नारद । आप्रभातान्निशान्त वै पञ्चधा परिकल्पना । पृथक् कर्मवशात् कार्या न काला बहव स्मृता ॥” इति जयाख्यसहिता ।

नित्यग्रन्थे सम्यग्नुपलभ्यमानाना पाञ्चकालिकाना धर्माणा सर्वेषामपि तदभिमतत्त्वनिर्धारणपर सिद्धान्तश्च सोपपत्तिकमस्ति निरूपित । अपि च स्मार्ताना पाञ्चरात्रिकाणा च कर्मणा^१ परस्पर विसंवाद समुपनमेदिति वादम्, कुलकमेणागमसिद्धान्तमनुरुध्य पाञ्चरात्रिक भगवत्मेवादिकम् अनुष्ठेय कर्म त्रयीमार्गानधिकारिणाम् एकान्तिना च भवतु, अस्तु चेतरेषा त्रयीमार्ग ऐवेति विवदतामांगं चांस्मिन्नधिकारे निरासयति^२ । तृतीयोऽधिकार पूर्वाधिकारविहितानि पञ्चकालकृत्यानि सर्वाणि सप्रमाणं प्रपञ्चयति । निद्रान्त-प्रबोध - हरिकीर्तन-शौच-खान-सन्ध्योपासन-पितृतर्पण-ब्रह्मयज्ञोपादान-भगवत्पू-जादीना विधिधाना नित्यानुष्ठानाना वथावद्विवरणमत्रास्ति विधिनिषेध-प्रमाणप्रदर्शनै प्रतिपादितम् ।

सत्स्वपि शतद्वयाधिकसङ्घचाकेषु पञ्चरात्रसहिताग्रन्थेषु, श्रीनिगमान्त-गुरो सात्त्वत-पौप्कर-जयाख्यनामसु त्रिप्वेव सुमहती समावना । सहितान्त-राष्ट्रपि — पारमेश्वर-पाञ्च-भारद्वाज-भार्गव-वासिष्ठ-विहगेन्द्रेश्वराहिर्बुध्यादयो बहूच संहिता — यद्यपि प्रमाणत्वेन तत्र तत्र ग्रन्थेऽत्र सन्त्युपात्तानि, तथापि मूलवेदानुसारेण साक्षाद्गवत्यणीतास्तास्तिस्त्र इति कृत्वा, तासु मन्महे प्रावर्तत महान् पक्षपातोऽस्य । “ सात्त्वताद्य त्रिक चैतत् व्यापक मुनिसत्तम् ” इति ईश्वरसहितावचनम्, “ स्वयव्यक्ते तथा दिव्ये दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना । मूलागमसमेतेन मुख्यैर्भागवतै सदा ” इति संहितात्रयस्य दिव्यत्वोपपादक जयाख्यसहितावचनं च श्रीनिगमान्तगुरोराशयस्योपष्टम्भक भवतीति भावयाम । तिसृणामासा दिव्यत्वस्य पारम्यस्य च प्रमापकत्वप्रतिपादनार्थमेव सात्त्वत-

^१ केवल त्रयीनिष्ठा केचन, केचन चागमनिष्ठा ।

^२ मूलवेदाधिकारिणा (एकायनशास्त्राध्येतृणाम्) आगमसिद्धान्तेऽप्यस्त्वयिकार । एत एव पाञ्चरात्रस्य मुख्याधिकारिण । सिद्धान्तान्तरेषु त्रयीनिष्ठानामपि तत्त्वुक्तदीक्षामूलतो विद्यतेऽधिकार ।

पौष्टक-जयास्यमहिताना विवरणस्तपतया क्रमेण तत्त्वसहितामार्गावलभिन्नो महान् ईश्वर-पारमेश्वर-पाद्मास्यास्तिक्ष पृथक् सहिता प्रणिन्युरिति साम्प्रदायिका अभिप्रयन्ति । अथ नैषिकाना परमैकान्तिना नित्यानुष्ठानविधि-निर्णयकत्वेन भगवतो भाष्यकारस्य नित्यग्रन्थविवरणद्वारा तस्याव्यवहित-शिष्यस्य वज्जिवशेश्वरस्य भूयस्य कारिका, तथा नजीयरिति नामान्तरेण प्रथितस्य नारायणमुने पञ्चकालकल्पनाविधायिका कारिकाश्च ग्रन्थेऽस्मिन् सन्ति भूरिश उदाहृता^१ ।

नारायणैकपरायणै परमादरणीयं पाञ्चरात्रशास्त्रमिदम् इति साम्प्रदायिकानामाग्रय । पाञ्चकालिककृत्यै परमपुरुषमेव ये सन्ततमुपासते त एव परमैकान्तिन । परमैकान्तिशब्दस्यार्थविवरणावसरेऽस्य ग्रन्थस्य तृतीयाधिकरे निगमान्तगुरुभि परमैकान्तिशब्दस्य निर्वचनमेवमेवास्ति विहितम्^२ । अनन्यदेवताकत्वमेव परमैकान्तिना परमा निष्ठा । “ चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ने श्रुता । तेषामेकान्तिन श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवता ” इति खलु महाभारतमावेदयति ।

“ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता । ”

“ अन्तवतु फल तेषा तद्वत्यल्पमेधसाम् । ”

“ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्यमध्यात्म कर्म चाखिलम् ॥ ”

“ तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मर्यपिंतमनोबुद्धि मामेवैष्यस्यसंशय ॥ ”

^१ श्रीवत्साङ्गमिश्रम्भ अभिगमनसार, श्रीभष्पराशरस्य नित्यग्रन्थ, वज्जिवशेश्वरस्य कारिका, नारायणमुने नित्यार्चनकल्प इत्येतेषा ग्रन्थाना विशिष्य वज्जिवशेश्वरकारिका-ग्रन्थस्य च कृतमुपचार्याणम् । [वज्जिवशेश्वर श्रीरङ्गनारायणाचार्याल्यया च व्यपदिष्ट श्रीभाष्य-कारणाम् अव्यवहितशिष्य पञ्चकालप्रक्रियया नित्यकर्मसग्राहक प्रधान पुरुष ।]

^२ द्वयता श्रीपाञ्चरात्रक्षाया १३९ पुट ।

“ मत्कर्मकृत् मत्परम् मद्भूत् सङ्गवर्जित ।
 निवैर् सर्वभूतेषु य स मामेति पाण्डव ॥ ”
 “ बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यते ।
 वासुदेव सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ ॥ ”
 “ आब्रह्मभुवनालोकात् पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
 मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ”

इत्यादिभि. भगवन्मुखोद्भूतैरेव विश्वेषामपि विश्वसनीयैर्वच्नै प्रतिपादितरीत्या परस्मिन् पुरुष एव । नैरन्तर्येण निवेशितमतीना पाञ्चरात्रपरायणाना परमैकान्तिना तस्यैव भगवतो मुखात् प्रवृत्त पाञ्चरात्रशास्त्र नित्यकर्तव्यसद्भ-मोपदेशक मुक्तानामिव स्वयंप्रयोजनभूत च भवतीति निरूपणार्थमेव निगमान्तगुरुरो एतदग्रन्थनिवन्धने समुद्यम ।

ग्रन्थस्यास्य सपरिष्कार मुद्रणाय प्रवृत्तैरस्माभि का प्रक्रिया आद्वता इति च किञ्चिन्निवेदयाम । ग्रन्थेऽस्मिन् प्रत्यधिकारं विषयाणा नैकविधाना तत्र तत्र विभागा सन्ति विहिता , ततस्तत्तदुचितानाम् विषयनिर्देशानाम् ‘मङ्गलाचरणम्’, ‘पञ्चरात्राणा प्रमाणम्’, ‘चत्वार सिद्धान्ता ’, ‘सिद्धान्तानाम् असाङ्कर्यस्थापनम्’ इत्येवमादीना योजनानि च तत्र तत्र पुटाना पर्यन्तेषु यथामति सन्ति निर्वर्तितानि । ग्रन्थस्यास्य पठने प्रवृत्तिमता विषयविभागरूप एष परिष्कार परमुपकुर्यादिति वयमिममुद्यममङ्गचक्रुम् ।

अस्य प्रबन्धम्य सस्कारायाद्वैषु कठिनेषु कार्येषु पाठशोधनमप्यन्य-तमम् । विशेषशोधनार्थं विभिन्नेभ्य स्थलेभ्य कोशा एकादश श्रीपाञ्चरात्र-रक्षाया सम्पादिता । एकादशस्तु नागरलिपिमुद्रितो य उपोद्घातस्योपक्रमे सूचित स गुणै नैवास्मदभिप्रेतार्थसमर्थनाय प्रकल्पेतेति अन्ततोऽनाद्वत् । अवशिष्टेषु दशसु कोशेषु ग्रन्थाक्षरैख्यं, आन्ध्रलिपिभिरेक इति चत्वारो

मुद्रिता गृहीता ग्रन्था । ग्रन्थाक्षरमया तालपत्रलिखिता प्राचीना षट् च परस्तात् सम्पादिना । ग्रन्थाक्षरै प्रभिन्नेषु समयेषु मुद्रितास्त्रयोऽपि ने कोशा-प्राय पाठत समाना । आनन्दाक्षरमुद्रितस्तु नेभ्य किञ्चिदिव विभिन्न कियान् शुद्धश्च । तालपत्रलिखितेषु षट्सु कोशेषु “घ” सज्जकस्य पाठत कालतश्च गणित्वमालोच्य तर्दीया पाठा एव भूयसास्माभिराहता इति पूर्वमुक्तम् । तथास्य ग्रन्थस्य शोधनाय सम्पादिताना पुस्तकानाममीषा विषयान् काश्चनेह विवृणुम् । एतेषु “च” कोश एवानन्दाक्षरमय । तदिते सर्वेऽपि नव ग्रन्थाक्षरमय ।

१ “क” संज्ञित कोशः विलम्बिवत्सरे (कलौ ४९९९-कैस्तवे-१८९९) मुद्रितं । इदमेव प्रथमोपलब्ध पुस्तकम् । ‘शखपुर राघवाचार्य-परिणोवितपुस्तकानुसारेण मुद्रितः’ इति कोशस्य मुखपत्रे मुद्रितमास्ते । अनन्तर सम्पादिताना पुस्तकान्तरगणा परामर्शानन्तर प्रथमोपलब्ध पुस्तकमिदम् अपभ्रश-वाहुल्यविषयेऽपि प्रथमगणनीयमियवगतम् ।

२ “क(अ)” संज्ञित कोशोऽयं अडयार् पुस्तकभाण्डागारात् उपलब्धं । “क” कोशात् षोडशवर्षेभ्य । पूर्व चित्रभानुवत्सरे (कलौ ४९८३-कैस्तवे १८८२-८३) चेन्नपुर्या व्यवहारतरङ्गिणीमुद्रालये मुद्रितं । ‘शखपुर राघवाचार्यै परिष्कृतशुद्धप्रतिवत् सम्यक् परिष्कृत्य मुद्रितोऽय ग्रन्थः’ इति पूर्वस्मिन् पुस्तक इवात्रापि मुखपत्रे मुद्रितमास्ते । इति किञ्चिदूनवर्षद्वयात् प्राक् मुद्रिते “ज्ञ” सज्जिते (अन्ततो निर्दिश्यमाने) कोशे शोधनपत्रेषु अन्ततः सूचिता शोधनाशा । प्रायेणात्र साधिता दृश्यन्ते । क्वचित् “ज्ञ” कोश “क” कोश चानुरूपैव मुद्रितोऽय कोश इति समालोच्य, नास्य पृथक् पाठ-मेदादिबोधक किमप्यकारि सूचनमस्मिन् ग्रन्थे । वयमत् प्रायेण “ज्ञ” कोश-स्थाने पुस्तकमिद परिगणयाम ।

३. “ख” संज्ञित कोशः मद्रपुरराजकीयहस्तलिखितपुस्तकभाण्डा-गारात् प्राप्त । D 5280 अङ्कचिह्नित । शोभनैरक्षर्युक्तं । द्विनवतिवत्सरेभ्य ।

¹ इदं तोद्धाल श्रीविष्णुगोपालाचार्यस्य । मदीयमपि तथाविधमेव पुस्तकमन्यद्ववति । भेदरहितत्वात् एतयोरेकत्वमुपकल्प्यते ।

प्राक् तिरुमलै वेदान्तरामानुजाचार्याल्येन केनचित् तालपत्रेषु दिवसै द्वादशभिरेव विलिख्य समापितोऽय कोश इति ज्ञायते । ‘४९५० कल्यब्दे सौम्यवर्षे कार्तिक-मासस्य पञ्चदशोऽहि लेखनमारभ्य तस्य मासस्य सप्तविंशो दिवसे एकादशीतिथौ वृषभलग्ने लेखनसमापन कृतम्’ इति, ‘श्रीपाञ्चरात्ररक्षा लिखिता श्रुत्यन्त-लक्षणाख्येन । पठितव्या द्विजवर्णे दातव्या तत्समक्षमेवेयम्’ इति च तेनैव लेखकेन पुस्तकस्यावसाने विलिखितमास्ते । यदप्ययमक्षरतः सुन्दरः, तथापि पाठन एष न विस्तम्भर्हति । अस्मिन् परिदृश्यमानान् दोषान् मुद्रितपुस्तकस्यैः तं सम विन्यस्य विषये विमृश्यमाने, कोश एष एव स्वमुद्रिताना प्रायशो मातृ-कात्वेन भूतपूर्वैः मुद्रापकैः स्वीकृत स्यादिति सभावयाम । यदप्यामूलात् पुस्तकमिदम् अशिथिल समग्र चास्ते, तथापि त्रिचतुरेषु स्थलेषु लेखकप्रमादेन वा एतन्मूलभूते मातृकाकोशे *समुपनतेन वैकल्येन वा कतिचन पद्गत्यो दृश्यन्ते विसृष्टा ।

४. “ग” सञ्जित. कोश एष च तालपत्रेषु सुव्यक्त लिखितो मद्पुरराजकीयहस्तलिखितपुस्तकभाण्डागारसबन्धी, 5281 (M 49-1) अङ्क-चिह्नित । समग्रोऽयम् । केन कटा लिखित इति नावगम्यते । “ख” कोशस्य समानवयस्को वा तत किञ्चिद्वर्वाचीनो वा स्यादिति सभाव्यते । अस्य च “ख” कोशस्य च पाठील्या पार्थक्य न प्राय परिदृश्यते । अस्मिन् “इति कवितार्किकसिहस्र्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य . . .” इत्यादिक साम्प्रदायिक ग्रन्थसमाप्तिवाक्य क्वचिदप्यधिकाराणाम् अवसानेषु ग्रन्थावसाने वा न दृश्यते ।

५ “घ” सञ्जित कोश एष च तालपत्रमयो मद्पुरराजकीय-हस्तलिखितपुस्तकभाण्डागारादधिगत । R 4227 अङ्कचिह्नित । अतीव पुरातन । किञ्चिद्दूनवर्षशतकादर्वाकृ लिखितयोः “ख” “ग” कोशयो पत्राणा लिपीना चावस्थितिम् अदसीयाना पत्राणामवस्था च सममेकत्र निरीक्षितवद्विरस्माभिः कोश एष वर्षणा शतत्रयेण तयो स्याज्ज्यायानिति विभाव्यते । दिष्ठा न ह्यस्य दलानि कालेनैतावता धुणमुखै क्षतानि; न वा वयोवशात् विदीर्णानि । पाठत प्रशस्तमिमेव कोशमनुरुच्य श्रीपाञ्चरात्ररक्षायाः पाठपरिष्कारे वयमभवाम प्रभविष्णवः । अत्र दृश्यमानां साधुसमता पाठ सुबहवः पुस्तकान्तरेषु मुद्रितेष्वमुद्रितेषु च न विलोक्यन्ते ।

६. “ड” संज्ञित कोश मुतग पुगतन मद्पुरराजकीयपुस्तक-भाण्डागारादुपलब्धस्तालपत्रलिखित । M 34-3 अङ्कचिह्नित । पाठभूयसा “घ” कोशमद्दृग । शैयिल्यम् अधिजिगमिषूणाम् अदसीयाना—क्वचित् क्वचित् विलुप्ताना च—दलाना रीतिमवलोकितवद्विरस्माभिः कोश एष “घ” संज्ञितादपि प्राचीनतरा स्यादिति आलोच्यते । आगम्भे कोशस्यास्य कानिचन पत्राणि लुप्तानि, कानिचनान्ततश्च त्रुटितानि । अक्षराणि किञ्चिदिवास्पैषानि । मुद्रापकान्तरैर्गदृष्ट्वा वयोवशात् विशिष्य शैयिल्य प्रतीक्षमाणमिदं पुस्तक दिष्ठ्या समुचिते समये दृष्टमस्माभिः । साधुपाठ समुद्रृता अस्मादपि कोशात् ।

७ “च” संज्ञित^१ कोशो विशितवत्सरेभ्य पूर्व १९१९ कैस्तवाव्दे तूपुल् श्रीवेङ्कटाचार्येण वेङ्कच्छरन्गरे आन्ध्राक्षरैर्मुद्रित । ग्रन्थाक्षरैर्मुद्रितेभ्यः पूर्वनिर्दिष्टपुस्तकेभ्यस्त्रिम्भोऽपि पाठरीत्या मुद्रणशैल्या च कोशोऽय कियानिव विशिष्यते । तत्र तत्र सन्निदिष्टेषु बहुषु स्थलेषु सविमर्शमर्थनिर्वचनपूर्वक विषयपरिगोधनाय यद्यप्यस्य मुद्रापका श्रममावहन्निति न ज्ञायते, तथापि यावच्छक्ति आगमत्राच्चस्यास्य शोधनाय तै प्रवृत्तमिति अवगम्यते । महीशूर-पुरादेव राजकीयपुस्तकभाण्डागारात् अस्मत्परिशीलनार्थ ये हि नाम कोशा आनीताः तेष्वेकोऽपि पुस्तकस्यास्यान्ध्रस्य मुद्रापकाणा दृष्टिपयमुपयात इति प्रतिभाति, यत सुवषु स्थलेषु तत्कोशस्यां पाठ सुद्रितस्यान्ध्रपुस्तकस्यास्य पाठेभ्यो विसवदन्ति ।

८ “छ” संज्ञित कोश. सुस्पैष्टरक्षरैरन्वितो महीशूरपुरराजकीय-पुस्तकभाण्डागारात् सपादित । तालपत्रमय । २४९८ अङ्कचिह्नितः । समग्रः । पाठैः अक्षरगुच्छ्या च “घ” “ड” कोशौ भूयसा अनुवर्तते । केन कदा लिखितोऽयमिति न ज्ञायते । अद्यैवास्य द्विष्णमक्षणमारब्धम् । “घ” “ड” कोशाभ्यामेतस्य लेखनकालः स्यादर्वाचीन इति प्रतिभाति ।

९ “ज” संज्ञितः कोशोऽयम् असमग्रः । महीशूरपुरराजकीयपुस्तक-भाण्डागारात् उपलब्धस्तालपत्रलिखित । ३०२८ अङ्कचिह्नित । लेखनसमय-लेखकनामादिकम् अस्यापि नोपलभ्यते । पुस्तकस्य स्वरूपम्, अत्र समुपन-ताना द्विष्णक्षतादिशैयिल्यादीना रीतिम्, पाठकमार्दीश्च सम्यग्भिवीक्षतवद्विरस्माभिः

^१ एष कोश श्रीमता तोष्ठालं राजगोपालाचार्याणा सविधात् सपादित ।

प्रायेण “घ” कोशस्य समकालिकतास्य अनुमीयते । “विस्तरेण चाह योगमन्ते दक्ष । तत्र चैष सार प्रोक्त । सर्वोपाधि . . . ” इति^१ द्वितीयाधिकारान्तिमभागस्य किञ्चित् पूर्व विद्यमानाया वाक्यपद्भृतरनन्तरम् अस्मिन् ग्रन्थलोप सजात् । अदसीयस्य पाठादिसौष्ठवस्थ्यावलोकनेन अवशिष्टस्य एतदीयस्य नष्टाऽस्यापि परमार्थे परमाकाङ्क्षा न समुत्तता ।

१० “झ” सञ्जित कोश^२ श्रीपाञ्चरात्ररक्षाया प्रथमसुद्धित एष एवेति वयमेतावता ‘जानीम्’ । वेळियनूरु शङ्खपुरम् श्रीराघवाचार्येण, कोन्दमूरु कोयिलिष्युणिण श्रीराघवाचार्येण च शोधित, कुम्भकोणम् तद्वै श्रीकृष्णमाचार्य-प्रार्थनया माडपूषि श्रीपार्थसारथ्याचार्येण विक्रमसवत्सरे (कैस्तवेऽब्दे १८८०) चैत्रमासे मद्रपुर्या व्यवहारतरङ्गिणीमुद्रालये सुद्धित । षष्ठ्यधिकवर्षदेशीयमिदमेव पुस्तक पूर्वनिर्दिष्टयो ग्रन्थाक्षरमयपुस्तकयो मुद्रणमूलम् आसीत् । एतन्मुद्रणे कृतयत्ने प्रथमतो य कमप्युपलब्ध कोशमनुरुद्ध्य विनैव विमर्शश्रम वीतपरिशोधनोद्यम च ग्रन्थमुद्रणायारब्धमिति, अनन्तर च पुस्तकान्तरप्राप्त्या स्वविहितेषु मुद्रणेषु दोषबाहुल्यमवलोक्य पुटाष्टकपरिमित शुद्धिपत्रमन्तत सयोजितमिति च सदृश्यते । अपभ्रशब्दुलस्यास्य कोशस्यान्ते योजित शोधनपत्रमपि अन्यत् शोधनपत्रमपेक्षते । “क” कोश सर्वधा पन्थानमेतदीयमेवानुरुणद्वि, यत एष एव तन्मुद्रणस्य मूलमभूत् । अत्रान्ततो विद्यमानानि शोधनपत्राण्यपि “क” कोशमुद्रापकै नैव दृष्टानीति स्पष्टीभवति । तथापि श्रीपाञ्चरात्ररक्षाया प्रथमतो मुद्राक्षरारोपणोपनता प्रतिष्ठा श्रीशङ्खपुर राघवाचार्यप्रभृतय एवार्हन्ति ।

श्रीनिगमान्तगुरुमि पाञ्चरात्ररक्षाया सुबहुभ्यो ग्रन्थान्तरेभ्य समुद्रत्योदाहृताना सर्वेषामपि प्रमाणवचनाना ग्रन्थस्यास्यावसाने काचन विस्तृता वर्णानुक्रमणिकास्ति सयोजिता, यत्र च प्रमाणभूताना सर्वेषामपि श्लोकाधार्नाम् अन्येषामपि प्रमाणवाक्यानाम् आदिमा भागा सन्ति समुद्रत्यमुद्धिता । एष चास्य परिप्कारायाद्वतेषु अभिनवेषु समुद्यमेष्वन्यतम् ।

^१ दृश्यताम् अस्य ग्रन्थस्य ७६ पुटः ।

^२ अन्य एष कांचीपुर तायारसंनिधि वरदाचार्यस्वामिना सविद्वात् सपादित ।

अस्याम् अनुक्रमणिकाया तथोद्भूत्य सूचिताना प्रमाणवचनानाम् आकरको-
शनामानि, कर्तृनामादीनि च तच्छृङ्खलै सङ्केताक्षरै सन्ति सदर्गितानि,
येषा च (सङ्केताक्षरणा) विशेषविवरणम् अपरयोस्तत पूर्वमायोजितयो अनु-
क्रमणिकयोगस्त्याविप्कृतम् । पाठाना मंदिग्धविषयाणा च विमृश्य शोधनार्थ
यावान् परिश्रम कालव्ययश्च समभूत्, किञ्चिदुच्चावचतयाः तावान् आकर-
ग्रन्थानाम् अन्वेषणाय तत्त्वामग्रहाय चासीद्विनियोक्तव्य । एवमाद्वयं च
मुदुर्भरं क्लेशम्, ग्रन्थान् काश्चन—अभिगमनसार, आचमननिर्णय, काल-
विधानम्, कालोत्तरम्, भोजदेव-बलदेवाचार्यग्रन्था, सन्मार्गदीपिका, कृष्ण-
कृल्प, प्रयोगपद्मनिग्रन्थावली, श्रीकरसंहिता उत्त्यादीन्—नैवोपलब्धुम-
शक्तुम् । आदौ आकरग्रन्थानाम् अन्वेषणे सत्युपकान्ते, सुवहूना वचनाना
मूलभूतग्रन्थाना तत्त्वद्वयप्रकरणाना चाधिगमे महदेव विस्तम्भवैकल्यमजनि ।
इदमद्य महदम्भाक प्रमोदस्थानम्, यदुत बलवतोऽस्मदुद्यमस्य समुचित-
फलत्वेन प्रमाणवचनानाम् ऋतेऽतिपरिमितसङ्ख्याकेभ्यो वचनेभ्य सर्वेषां-
मितरंपासुपलब्धा आकरा इति । ते च प्रमाणवचनादीना वर्णानु-
क्रमणिकाया सन्ति सयोजिता । ग्रन्थेऽस्मिन् उडाहृताना प्रमाणाकर-
सङ्ख्याना मध्ये प्रतिशतक पञ्चाणा एवाकरा अभूवन् अनुपलब्धा इति च
निर्देष्टु शक्यते ।

प्रपत्तिधर्माणा तत्त्वनिरूपणाय निक्षेपरक्षा प्रथमत प्रणीय,^१ ततश्च
प्रपञ्चजनैस्तदितैश्च भागवतै प्रत्यहमनुष्टेयाना भगवत्कैङ्कर्यरूपधर्माणा निरू-
पक पाञ्चगत्रशास्त्रं नि श्रेयसकाङ्क्षिणाम् अनुजिहीर्या व्याख्यातवान्
श्रीवेदान्तगुरुः, अनया रक्षया शास्त्रं च तद्रक्षितवान् । पाञ्चरात्रशास्त्रं परम-

^१ “प्रपञ्चित चैतत् पूर्वस्मिन्नदिक्षिकारे निक्षेपरक्षादिषु च” इति ग्रन्थेऽस्मिन् तृती-
याविकारस्त्याम्भे दृश्यते । अतो निक्षेपरक्षाया अनन्तर श्रीपाञ्चरात्ररक्षा प्रणीतेति सम्यक्
ज्ञायते । (दृश्यता ८१ पुट)

सात्त्विकसप्रदायप्रवर्तकमिति पारे गिरा खलु निगमान्तगुरोस्तस्मिन् वहु-
मानातिशय , यतो हि नाम पाञ्चरात्रशब्दस्य पूर्वं श्रीशब्दमायोजयन्वेव
तच्छास्त्रमेष सर्वत्र व्यवहरति । अत एवामुमपि ग्रन्थं—न हि पाञ्च-
रात्ररक्षेति अपि तु—श्रीपाञ्चरात्ररक्षेति श्रीशब्देन सहैव सर्वत्र निर्दिशति ।
महति शास्त्रग्रन्थै ^१न्यायपरिशुद्धौ, प्रपञ्चानामुपजीव्ये ^२रहस्यत्रयसारे च
ग्रन्थस्यास्य ममास्त्वा नन्वेवमेवास्त्व्युदाहनेति विदन्त्येव साम्प्रदायिका ।

श्रीमन्निगमान्तगुरुभि अनुगृहीतेषु तत्त्वहितपुरुषार्थप्रवर्तकेषु सुबहुषु
ग्रन्थेषु केचन मतान्तरनिरासका , कतिचन स्वमतसस्थापका , अपरे केचन
प्रपत्तिशास्त्रप्रतिष्ठापका . *अन्ये च कतिचन तच्छास्त्रसमतसंप्रदायसंरक्षण-
पराश्रेति मन्ये श्रीदेविकग्रन्थविमर्शकपराणा विदितमेव । एनेषु चान्तिम-
निर्दिष्टा श्रीवैष्णवैरहुमता अभ्यर्हिततमा पञ्चरक्षाग्रन्था । ते च सच्चरित्ररक्षा,
निक्षेपरक्षा, गीतार्थसग्रहरक्षा, रहस्यरक्षा, ^३ श्रीपाञ्चरात्ररक्षा चेति प्रसिद्धा ।
साङ्गस्य न्यासविद्यास्वरूपस्य विविधै प्रकारै प्रतिपादका प्राथमिकाश्व-
त्वारो रक्षाग्रन्था प्रपत्तिमार्गप्रवृत्तै सुतरामुपजीव्यतयानुष्ठेयस्य स्वयप्रयोजन-

^१ “ तत् मर्व श्रीपाञ्चरक्षासिद्धान्तव्यवस्थाया मर्वपरामर्शेन सावितमस्माभि ”
इति न्यायपरिशुद्धौ शब्दाध्यायस्य द्वितीयाहिके ।

^२ “ शोक्ष्मान् शोक्ष्मापायमुम मोक्ष्मपरापक्षियु मुम्ल
देन्नात्मुम शुर्पाळुक्षरात्मरक्षयीले युपपाक्षितकाम ” इति
मध्येचरमश्लोकाविकार श्रीरहस्यत्रयसारे ।

अतश्वावगम्यते—न्यायपरिशुद्धि , श्रीरहस्यत्रयसारश्च श्रीपाञ्चरात्ररक्षाया अनन्तर
प्रणीतौ ग्रन्थाविति ।

^३ सच्चरित्ररक्षा—श्रीवैष्णवानाम् अनन्यप्रयोजनाना सच्चरितसबन्धिना विषयाणां
प्रतिपादिका । निक्षेपरक्षा—न्यासविद्याया प्रतिपक्षप्रतिक्षेपपूर्वक सस्थापनाय प्रवृत्तोऽय
ग्रन्थ । गीतार्थसग्रहरक्षा—न्यासविद्याप्रतिपादकशास्त्रतत्त्वस्थार्थविवरणपूर्वक तच्छास्त्र-
क्षणाय प्रवृत्तेयम् । रहस्यरक्षा—न्यासविद्याया स्वरूपादीनामपवादान् अर्वाचीनै प्रवर्ति-
तान् परिहरन् प्रपत्तिवर्मनुष्ठानस्वरूपस्य प्रतिपादनाय प्रवृत्तोऽय ग्रन्थ ।

भृतम्य भगवन्केङ्कर्यधर्मस्यापवादगोष्ठीनाम् अपोहपूर्वक सरक्षणाय, पाञ्च-
कालिकप्रक्रियाणा परिष्कृतप्रयोगप्रदर्शनाय च प्रपञ्जनहितैषिभि श्रीमद्वेङ्कट-
नाथगुरुभि प्रणीतोऽय श्रीपाञ्चरात्ररक्षाग्रन्थं सर्वैरपि सत्सम्प्रदायाहितश्रद्धै
सविमर्शं परामृश्येतेति परमोऽस्माक अभिसन्धे ।

इदं तावदन्ततो विशिष्ट्य विषादावह न समभिधातुम्, यदुत
तृतीयाधिकांगे इज्याविधेविवरणावसरे हन्त ग्रन्थलोपं सञ्चात इति, तत्र
कियत्परिमितो वा ग्रन्थाशो लोपमवापेति न ज्ञातु शक्यत इति च^१ ।
अस्माभि सम्पादिनेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेषु “सर्वेषामन्ततो भगवत्प्राप्ति
समानाविकलानामपि भ्रागवतानाम्” इति वाक्यस्यानन्तर
विषयलोपं एकरीत्यैव दृश्यत इत्येतद्विचार्यमाणे, संवत्सराणा शतत्रया
प्रागेव, आहोस्त्वित् श्रीवेदान्तदेशिकविरचितमूलकोश एव वा हेतुभिरस्म-
न्मनसोऽगोचरै कैश्चित् एष च प्रतिसंधातुमशक्य समुपनतो मध्ये
ग्रन्थलोपं इत्यवगम्यते, येन च मनागिव मनस्यस्माकम् आशाभङ्गं सपदि
पदं निदेवे । श्रीभाष्यकारप्रणीतनित्यग्रन्थविवरणमुखेन इज्याया व्याख्याने
श्रीवेङ्कटनाथेन सत्यपि सम्यक् प्रतिज्ञाते^२ “अथ परमैकान्तिन”
इति भाष्यकारोक्तस्य परमैकान्तिगब्दस्य—तदीयनित्यग्रन्थोपक्रम एव
विद्यमानस्य प्रथमपद्भिक्तवाक्यस्य—विवरणप्रकरणारम्भ एव विषयलोपस्य
विलोक्यमानत्वात्, नित्यग्रन्थविवरणात्मकस्य विस्तृतस्य विशिष्टस्यापि
विषयस्य विलोपं प्राय समुपनत इति, यत्सत्यं साम्प्रदायिकेषु विषयेषु
सारभूतो निगमान्तसुरुभिर्निरूपित इज्याविधिं प्रायो विलयमशेषतश्चावा-
पेति च नैराश्यविसम्युलेन मनसा निर्णेतव्यमस्ति ।

^१ दृश्यता ग्रन्थेऽस्मिन् १३८ पुटादारम्ब्य १४७ पुट यावत विषयस्यास्यावस्थिति ।

^२ दृश्यता १३८ पुटे प्राथमिक पद्भिक्तद्वयम् ।

ग्रन्थरक्षमिद नवीनया रीत्या परिपूर्त्याविष्कुर्वता न उप्रति परा कोटिमारुद्धं प्रमोदपरीवाह । निगमान्तगुरुणा वैदुष्यम्, वैष्णवजनधुरी-णत्वम्, वैराग्यम्, वैभवमन्यदपि निस्समाभ्यधिकमिति निखिलवैष्णवजनाना विशिष्य विदुषा विदितचरमेव । एष च महान् वेदान्तिनामग्रणी, निबन्धकर्तृणा नेता, दार्शनिकाना मार्गदर्शी, सर्वकवीना संस्कर्ता, भक्तकोटीना मकुटमणि, वादिनो वाचस्पति, शान्तानामग्रेसर, कर्मठानाम् प्राग्रहर, प्रपञ्चाना प्रेष्टश्च आसीदिति सर्वाभिमतेन हेतुना खलु सर्वतन्त्रस्वतन्त्रास्या सर्वतोऽस्य ववृत्ते समास्या । आचार्याणाममीषा ग्रन्थस्यास्य संशोधने च, विविधाना विषयानुगूर्वीणां विभजनपूर्वकं नामनिर्देशविधाने च, बहुविधाना पाठभेदाना संयोजने च, प्रभिज्ञाना प्रमाणाकरणा प्रसमीक्ष्य सघटने च, मुद्रणदोषाणा परित परिहरणे च वीततन्द्रम् आदतेऽपि परिश्रमे, यत्सत्यं स्वलितानि कानिचन सन्त्येवात्र समुपनतानि, यानि च गुणपक्षपातिन प्रगुणमतय, विश्वस्यते, तितिक्षेरन्विति ।

श्रीनिगमान्तगुरो प्रबन्धरक्षस्यास्य सोत्कण्ठं संस्करणाय चा. विष्करणाय च सति मया समुद्यमे विहिते, कदाचित् आकस्मिको विद्वद्वैर्यै. अस्मत्सुहङ्कारे वेदान्तशिरोमणिभि श्रीवेणुगोपालाचार्यै सह समागमं सल्लापश्च सङ्घटित । विषयमिममधिकृत्य यथाविनिश्चित मदभिप्रेतार्थे सत्यभिहिते, ते च ग्रन्थस्यास्य शोधनकर्मणि सपदि साहाय्यमाचरितुं स्वकीयं मनोभावमनुकूलम् आविरकुर्वन् । विविधाना निर्दिष्टपूर्वाणा दशाधिकाना मुद्रिताना हस्तलिखिताना च कोशानाम् आमूलात् पठनपुरस्सरं ग्रन्थस्यास्यं परिशोधनविषये तैरापादितस्य सुमहत साहाय्यस्य सर्वदानुस्मरणाद्वते नान्यत् प्रतिविधातुं प्रभवाम । सन्दर्भेऽस्मिन् सप्रेमातिशय प्रमाणवचनानाम् आकरग्रन्थाद्यन्वेषणाय सोत्साहम् अनुपदम् उपकृतवता तत्रभवता

भूतपूर्वन्यायाधिकारिणा मत्प्रियसुहृदा तोष्टाल श्रीराजगोपालाचार्यमहो-
दयाना विषयेऽपि हार्द कार्तज्यमावहाम् । ऐहिकासुप्रिमकतत्त्वविषयकज्ञाना-
भिर्वर्धनहेतुना ग्रन्थसग्रह-ग्रन्थप्रचारादिकार्याणा वहूपयोगिना निर्वहणाय
निपुणमतिभि लोकहिँषिभि स्थापितस्य अडयार्-पुस्तकभाण्डागारस्या-
ध्यक्षे सम्कृतभाषाया वैदिकवर्मेषु च विशिष्य विहितश्रद्धै, वैद्यरत्न-
विरुद्धभाग्मि सुगृहीतनामभि जि-श्रीनिवासंस्मूर्तिमहाशयै मदावेदनम्
अनुपदमेवाव्याखेपमनुरुद्ध्य ग्रन्थस्यास्य मुद्रणमभ्युपगम्य तत्र कात्यर्थेन
यथावन्निर्वत्तेनाय साहाय्यं सर्वमप्याचरितमिति नेषा च धन्यवादपुरस्सरम्
अभ्युदयपरम्परामाशास्मे ॥

श्रीमद्वेदान्तसूरेश्वरणकमलयोश्चञ्चरीकायमाण
तत्सूक्त्यास्वादनैकप्रवणनिजमना श्रीदुरैस्वामिनामा ।
रक्षा श्रीपाञ्चरात्रागमविधिनियता शोधिता नव्यरीत्या
नित्यानुष्ठानविद्वचो वितरति विनतो वीररघ्वीशसूनु ॥

कलिवृजिनसमुत्थैर्विपुवैर्व्यहताथ
प्रमितिभिरमितामि पाञ्चरात्रव्यवस्था ।
कविकथकमृगेन्द्रै स्थापिता यत्प्रबन्धे
तमहसुपहरामि प्रश्रितोऽभ्यहितेभ्य ॥

“आर्यगृहम्”
१८-२-१९४२ } वैद्यरत्नम्
वेषेरि—मद्रास् } मेल्पाकम् दुरैस्वामि अच्युञ्जार्.

। विषयसूचिका ।

विषयः	पुटाङ्गः
भूमिका	१—२४
प्रथमोऽधिकार.—सिद्धान्तव्यवस्थापना . . .	१—४४
मङ्गलाचरणम्	१
पञ्चरात्राणा प्रामाण्यम्	२
चत्वार सिद्धान्ता	३
सिद्धान्तानाम् असाङ्कर्यस्थापनम्	”
सिद्धान्तानाम् असाङ्कर्ये पौष्ट्रवचनविचार	६
चतुर्णामिपि सिद्धान्ताना मोक्षप्रदत्वम्	७
सिद्धान्तसङ्करे तन्त्रसङ्करे च पादवचनविचारः	९
सिद्धान्ताना पादोक्त लक्षणम्	१०
मन्त्रसिद्धान्तः	”
आगमसिद्धान्त	”
तन्त्रसिद्धान्त	११
तन्त्रान्तरसिद्धान्तः	”
एकत्र सिद्धान्ते दीक्षितस्य अन्यत्राधिकारः	१३
उपरितनतन्त्राधिकारिणाम् अघस्तनतन्त्रेषु तत्तन्मार्गेण करणेऽधिकारः	”
एकायनविधानस्यान्यत्र प्रवेशे प्रलयाय	१४
प्रदक्षिणप्रणामादिषु सर्वेषां सर्वत्राधिकारः	”

विषयाः	पुटाङ्काः
सिद्धान्तसङ्करे दोषप्रपञ्चनम् .	१६
वैखानसेन पाञ्चरात्रस्य सङ्करे दोषं, पाञ्चरात्र तु सर्वोपजीव्यम् .	२०
वैखानस-पाञ्चरात्रयोऽपरस्परनिन्दावचनाना प्रक्षिप्तत्वपक्ष	२३
परस्परनिन्दावचनानि स्वजात्रप्रशासापराणि .	२९
शैवागमकारणतन्त्रवचनानामपि स्वशास्त्रप्रशस्तापरत्वम् .	२६
अप्रकृष्टसिद्धान्तत्वागेनापि उत्कृष्टसिद्धान्तप्रवेशकवचनाना प्रक्षिप्तत्व- पक्ष	२८
उत्कृष्टसिद्धान्तस्वीकारवचनाना मन्त्रसिद्धान्तस्तुतिपरत्वपक्षः .	३०
तन्त्रान्तरगसिद्धान्तस्य श्रीकरत्व मोक्षप्रदत्व च	,,
उत्कृष्टसिद्धान्तस्वीकारवचनाना स्वयव्यक्तस्थानविषयत्वपक्ष .	३१
आगमादिसिद्धान्ताना स्वयव्यक्तादिनाम्नापि निर्देश	३२
उत्कृष्टसिद्धान्तस्वीकारवचनाना स्वयव्यक्तस्थानविषयत्वम् .	३३
स्थानविशेषमधिकृत्य शास्त्राधिकारिणोः नियमपराणा वचनानाम् अर्थविचार	३९
दिव्याग्नेण पूजनस्य सर्वत्र सभव	३६
मुनिवाक्यपरित्यागपूर्वकदिव्यमार्गपरिग्रहवचनस्य दिव्यमार्गप्रशस्तापरत्वम्	३७
दिव्यमार्गपरिग्रहवचनाना मुनिवाक्यपूजितस्वयव्यक्तस्थानविषयत्वम् .	३८
शास्त्रस्य दिव्यादिनाम्ना विभागः	३९
सहिताना दिव्यसात्त्वकादिभेदेन विभागः	४०
अपकृष्टशास्त्रस्थाने उत्कृष्टशास्त्रपरिग्रहवचनस्य स्वयव्यक्तक्षेत्रपरत्वम् .	,,
प्राक्प्रवृत्तापकृष्टशास्त्रप्रत्यभिज्ञानेऽपि दिव्यस्यापरित्याज्यत्व वा .	४१
उत्कृष्टशास्त्रपरिग्रहस्य अधिकारिविशेषविषयत्व वा .	४२
सात्त्विकादिशास्त्रत्रयमपि प्रमाणमेव	,,
कृत्स्नं पञ्चरात्र प्रमाणम्	४३
असाङ्कर्येण सिद्धान्तानाम् अनुवर्तने फलम्	,,

विषया	पुटाङ्का
द्वितीयोऽधिकार.—नित्यानुष्टानव्यवस्थापना	४९—७०
अभिगमनादिना भगवत्सेवन सर्वेषा समानम्	४९
एकायनिना मुख्यमधिकारित्वम् अन्येषा तु दीक्षया	४६
जयाख्यसहिताया पञ्च कालाः पाञ्चकालिककर्माणि च	४७
अभिगमनम्	४८
उपादानम्	"
इज्या	"
स्वाध्याय	"
योग	"
यागस्य अष्टावङ्गानि	"
पञ्चकालविधौ पाद्मवचनानि	९०
भोजोक्ता सङ्गवादयः पञ्चकाला अन्यार्था.	९१
पाञ्चकालिकधर्मे सच्छिद्राच्छिद्रविभागः	९२
पाञ्चकालिकधर्मं श्रीभाष्यकारादीनाम् अभिमतः	"
प्रपञ्चे पञ्चकालकम् लाज्य इति पूर्वपक्षः	९९
प्रपञ्चे पञ्चकालकमो ग्राह्य इति सिद्धान्त	"
पञ्चकालप्रक्रिया श्रीभाष्यकाराभिमतेति समर्थनम्	९६
पाञ्चकालिकयोगशक्तौ प्रपत्तिनिष्ठाविरोधपरिहार.	९९
पाञ्चकालिकधर्मस्य स्मृत्युक्तकर्मभिन्नोपरोधः	६०
व्यासस्मृतौ अभिगमनसवादनम्	"
व्यासस्मृतौ उपादानसवादनम्	६१०
व्यासस्मृतौ इज्यासवादनम्	६३३
पाञ्चरात्रोक्त समाराधनमेव सर्वेषा मुख्यम्	६६
भगवत्समाराधनस्य नित्यत्वम्	"
व्यासस्मृतौ स्वाध्यायसवादनम्	६७

विषयाः		पुटाङ्का
व्यासस्मृतौ योगोऽपि आक्षेपलभ्यः	.	६७
दक्षोक्तकालाष्टकविभागोऽपि पाञ्चकालिकर्मानुग्रुण.	.	६९
दक्षस्मृतौ प्रथम-द्वितीयकालकर्तव्यस्याभिगमनेऽन्तर्भाव	.	७०
दक्षोक्ततृतीयकालकृत्यस्य उपादानेऽन्तर्भावः	.	७१
दक्षोक्तचतुर्थ-पञ्चमकालकृत्यस्य इज्यायामन्तर्भावः	.	७३
दक्षोक्तषष्ठि-सप्तमकालकृत्यस्य स्वाध्यायेऽन्तर्भावः। अष्टमकालोक्तलोक-		
यात्रा तु न परमैकान्तिनाम्	.	७४
दक्षस्मृतौ वेदाभ्यासस्य योगेनविरोध	.	७६
पञ्चकालधर्मवश्यकतानिगमनम्	.	”
पाञ्चकालिकर्मानुष्ठानप्रयोजनम्	.	७८
तृतीयोऽधिकारः—नित्यव्याख्यानम्		८०—१८१
सर्वकर्मसाधारणानि अङ्गानि	.	८०
ब्राह्मसुहृत्कर्तव्यानाम् उपक्रमः	.	८१
ब्राह्मसुहृत्प्रवोधः तत्फलं च	.	८२
निद्रान्ताचमनादिकम्	.	८३
अपररात्रयोगः	.	”
योगे तादात्म्यभावनस्य उपपत्तिः	.	८४
योगस्वरूपे शाणिडल्यस्मृतिः श्रीकृष्णमुनिश्च	.	८७
योगमध्ये श्रान्तौ विश्राम्यनुज्ञा	.	”
ब्राह्मसुहृत्ते विशेषकर्तव्यानि, हरिकीर्तनं च	.	८७
निर्वेदानुसन्धानम्	.	८९
सात्त्विकघृत्यवलम्बनम्	.	९०
सात्त्विकघृतप्रकारः	.	९१
पाञ्चकालिकर्मणा स्वयप्रयोजनत्वम्	.	९२

विषया-	पुटाङ्का
निर्विद्धकैङ्कर्यसिद्धिप्रार्थनम्	९३
निर्विद्धकैङ्कर्यसिद्धये गुरुपरम्पराप्रपत्तिपूर्वकहरिध्यानम्	"
योगान्तर्गत ध्यानम्	९४
सप्रणव व्यूहादिनांमसकीर्तनम्	"
सन्ध्यापूर्वकालकर्तव्यक्रमः	९६
खानाय निर्गमन केशवध्यानं च	९७
विष्मूत्रविसर्जन शौचविधिश्च	९८
आचमन दन्तधावन च	१०१
खानार्हतीर्थम्	१०३
खानविधि.	१०४
गौणखानानि	"
सन्ध्योपासनम् अर्ध्यदान च	१०६
प्राणायाम-गायत्रीजपौ	"
अष्टाक्षरजपः	१०७
सूर्योपस्थानम्	१०९
आधारशक्त्यादितर्पणम्	११०
स्वसूत्रीत्यैव सन्ध्या अनुष्ठेया	"
सन्ध्यार्थ्ये भगवदर्थ्यत्वभावनम्	११२
सन्ध्यानादरे दोष	११३
ब्रह्मयज्ञ	"
तीर्थसन्धभगवदालयप्रणाम	"
प्रणामप्रकारा	११४
भगवत्सेवाप्रकारः	११६
भगवत्प्रसादस्वीकारप्रक्रिया	११७
द्वात्रिशदपचारा	११८

विषयाः	पुटाङ्काः
प्रकागन्तरण द्वात्रिशदपचाराः .	१२२
प्रानहोमाभिगमने .	१२३
उपादानम् .	१२७
उपादानाहर्णि अनहर्णि च इव्याणि .	"
पुष्पेषु वज्यानि अवज्यानि च .	१३०
उपादाने प्रतिग्रहनियमः .	१३४
प्रतिग्रहोपायनियमा .	१३९
पूर्वसिद्धब्रव्यस्य आन्तरगुणोपादानम् .	१३६
इज्याव्याख्यानप्रतिज्ञा .	१३८
नियग्रन्थस्थस्य अथशब्दस्य विवरणम् .	"
परमकान्तिशब्दार्थः .	१३९
परमैकान्तिना देवतान्तरवर्जनम् .	१४०
निषेधानुवर्तने समाराधनानहत्वम् .	१४१
अकर्मण्यतापादका दोषा .	१४३
जात्यादिनिवन्धनोऽप्यधिकागविशेषः .	१४६
स्वाध्यायविधि .	१४७
स्वाध्यायमध्ये गुर्वादिपुरस्कारः .	१४८
सायसन्ध्यादिकम् .	१५०
महाप्रदेषे मौनाचरणम् .	"
स्वाध्याय-योगयो अनुयागात् पूर्वमेव समाह्यानुष्ठानम् .	१५२
ओगविधिः .	१५८
योगे अनुसन्धेया विषया .	१९९
योगे गद्यत्रयस्य प्रत्येकमुपयोगविशेष	१६१
प्रपञ्चानामपि योगानुष्ठानम् .	१६२
योगस्य पञ्चप्रकारभगवद्बूपविषयत्वम् .	"

विषया	पुटाङ्का:
योगे प्रपन्नस्य अर्चवितारानुसन्धान मुख्यम्	१६३
सात्त्वताशुक्त सायसन्ध्यादिकम्	१६४
योगस्य यथाशक्त्यनुष्ठेयत्वम्	१६५
भगवत्कैङ्गर्यरूपनिद्रानुभवप्रकार	१६६
पञ्चकालपरस्य सर्वोऽव्यापारं कैङ्गर्यरूप	१६७
पञ्चकालानुष्ठानक्रमस्य क्वचित् अपवाद	”
आशौचादिष्वपि भगवत्सकीर्तनादि कार्यम्	१६८
ब्रह्मविदामपि आशौचानुष्ठानम्	१७०
धर्मानुष्ठानप्रकारस्य दुरुहत्वम्	१७२
भगवत्पूजनस्य निलक्ष्म-सुकरत्वादिकम्	”
नियाचने वैकल्पेऽपि ढोषाभाव	१७५
भगवदाराधने आन्तरपुष्पादीना मुख्यत्वम्	१७९
पूर्णानुष्ठातुं समाह्यानुष्ठातुश्च तुल्यफलत्वम्	१८०
ग्रन्थाना ग्रन्थकर्तृणा च वर्णानुक्रमणिका	१८३
तत्तदग्रन्थ-ग्रन्थकर्तृनामनिर्देशकाना सङ्केताक्षराणा विवरणसूची	१८८
प्रमाणवचनादीना वर्णानुक्रमणिका	१९१

। शोधनसूची ।

[अन्थमुद्रणानन्तरम् उपलब्धा मुद्रणदोषा केचन पाठभेदाश्राव्र तेषां शोधितपाठै सह निर्दिश्यन्ते । अन्थस्यास्य पठनसमये विषया एते पाठकमहाश्रयै प्रथमत शोधनीया इति विज्ञीप्यते ।]

पुट	पड्कि	भ्रश	शुद्धम्
२	७	अनुपपत्ति	अनुकिं इति साधीयान् पाठ ।
४	८	परस्परशाखा	परशाखा इति साधीयान् ।
११	२०	—“सर्वतन्त्र	सर्वतन्त्र
१३	५	नाधिकार	नाधिकारः
”	९	तन्त्राधिका	तन्त्राधिका
१६	४	समारावनमुच्यते	समाराधनमच्युत इति साधीयान् पाठ ।
१७	९	कर्म विम्बाना	कर्मविम्बाना
२३	११	तथा वैखानसे न तु	त्यक्त्वा वैखानसेन तु इति साधीसान् पाठ ।
२८	२२	प्रवेशो	प्रवेशो
३६	७	च्छाप्त	च्छास्त्र
४८	४	कर्म काल	कर्मकाल
५६	१०	पूर्वी समर्पणीय	पूर्वीसमर्पणीय
”	१३	भाष्यकार	भाष्यकार
६५	१५	भ्यच्चत	भ्यच्चन्
६९	१५	इति ।	इति
७१	१३	चेहा जायते	चेहाजायते

पुट	पठकि	भ्रग	शुद्धम्
३६	१	दत्रताचन	दत्रतार्चन
“	१३	उक्त ज	उक्त च
७६	५	योगमन्त्र	योगमन्ते
“	१७	स्वान्याय	स्वान्याया
७९	१	मनुरूप्तव्	मुपरूप्तव् (पाठभेदः)
८१	१३	वाद्य	व्राद्य
८२	१०	मुहर्त	मूहर्त
८३	१४	विवीर्णते	विवीर्णते
८४	२४	शयतस्य	शयतस्य
८८	१२	गजेन्द्रमोक्षकथम्	गजेन्द्रमोक्षक च (पाठभेदः)*
“	१४	व्याघूर्णन् माल्य	व्याघूर्णन्माल्य
“	१६	महर्तेर्न ” ॥	महर्तेर्न ॥ इति । १
९१	७	द्रव्याणि	द्रव्याणि
१०३	१	द्वादश	द्वादश
१०७	१०	शोवैष्णव	श्रीवैष्णव
११८	५	कृत्वा योग्यता	कृत्वायोग्यता
१२४	४	अथवा मुनि इत्यस्यानन्तर ‘स्ववर्णस्वाश्रमार्हेण विधिना श्रद्धयान्वित ’ इत्येकमर्थ क्वचित् अधिक दृश्यते ।	
१२५	१४	समाराधन	समिदाधान (पाठभेदः)
१३९	२	एवात्रा	एवात्र
१४४	२	देवी	देवि
१४६	५	अष्टा	अष्ट
१४७	३	वैभवेऽवि	वैभवीये (पाठभेदः)
“	९	समाना-	समाना
१५८	४	तमेवै	तमेवैक

* एतच्छिह्नयुक्ता केचन पाठा ग्रन्थस्यास्य मुद्रणानन्तर मन्त्रसाल्पद्व श्रीवैङ्माटाचार्य
स्वामिना सविधे विध्यमानात् कोशादुपलब्धा ।

पुट	पद्धति	ब्रश	शुद्धम्
१६७	७	काल इति	काल इति ।
१६८	१८	‘तस्मात् सर्वथु कालेषु’ ‘मामनुस्मर’	‘तस्मात् सर्वथु कालेषु मामनुस्मर’
१७१	९	ब्रह्मविद्यापि	ब्रह्मविद्यपि इति पाठ मावीयान् ।
१७४	१०	पादावने जनान्	पादावने जनान्
१८४	१६	सग्रहसर्ता	सग्रहकर्ता
१८८	१४	तैत्तरीय	तैत्तिरीय
”	१५	(एतत्पृथ्या पूर्व तै स—तैत्तिरीयसहिता इति ओजनीयम् ।)	
२०२	१५	चतुर्विशापराव तु	चतुर्विशापराव त

भूमिकायाम्

१	८	नातिचिदेव	नातिचिरादेव
२	५	व्यक्तिभि	व्यक्तिविशेषे
३	२४	निदिष्टम् ।	निर्दिष्टम् ।
१५	११	निगमान्तगुरुरो	निगमान्तगुरुरो
१६	२	ने	ते
२४	७	तत्र	तस्य

॥ श्री ॥

श्रीपाञ्चरात्ररक्षा

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकप्रणीता

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किकेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

सिद्धान्तव्यवस्थापनाख्यः

प्रथमोऽधिकार ।

मङ्गलाचरणम् ।

चातुर्व्यूहं परं ब्रह्म षाङ्गुण्यपरिकर्मितम् ।
पञ्चरात्रस्य कृत्स्वस्य प्रसूति पर्युपास्महे ॥
अनन्यदेवतास्थायिन्यायतेमहि ते वयम् ।
पञ्चरात्रमहाभोधिपारहृश्चनि सज्जने ॥
आरोहन्त्वनवद्यतर्कपदवीसीमादशा मादशा
पक्षे कार्तयुगे निवेशितपदा¹ पक्षे पतद्वच्च परान् ।
सर्वानुश्रवसारदशिंसशिरकम्पद्विजिहाशन-
क्रीडाकुण्डलिमौलिरक्षवृणिभिः सारात्रिका सूक्तयः ॥

¹ पदा—च, छ, पदान्—क, ख, ग

अत्र तावत् प्रत्यक्षितसमस्तवेदार्थतत्त्वस्थितिभि पाराशर्यप्रभृति-
भिर्महाभागतादिषु भगवच्छास्त्रस्य सार्वभौमं प्रामाण्य प्रत्यपादि । शारीरके
पञ्चरात्राणा प्रामा- च, कपिलकणभक्षभिक्षुक्षणकपशुपतिसमयप्रतिक्षेप-
रथम् । ममनन्तर तन्वान्तरसहपाठादिसभवन्मन्दमतिव्यामोह-
गमनाय “उत्पत्यसम्बवात्”, “न च कर्तुं करणम्” इति सूत्राभ्या
पूर्वपक्षमुपक्षिप्य, “विज्ञानादिभावे वा तदपांतेषेध ”, “विप्रतिषेधाच्च”
इति सूत्रद्वयेन जीवोत्पत्याद्यनुपैषतित्वप्रतिषेधंप्रतिपादनद्वारेण सिद्धान्त
ममर्थित । भगवद्यामुनमुनिभिर्मार्प्यकरैश्च—

“इद महोपनिषद चतुर्वेदसमन्वितम् ।

साङ्घर्योगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥

वेदान्तेषु यथासार सगृह्य भगवान् हरि ।

भक्तानुकम्पया विद्वान् सचिक्षेप यथासुखम्” ॥

इत्यादिप्रमाणगणप्रतिपादितप्रक्रियया अतिविततगहनगम्भीरनिगमशतशिखर-
गतपरमपुरुषार्थतदुपायतदितिकर्तव्यतासग्रहरूपस्य भगवन्मुखोद्भृतस्य शास्त्रस्य
कारणदोषाद्यभावेन कच्चिदप्यप्रामाण्य न शङ्कनीयमिति निरणायि । कर्मकाण्डे-
शपि प्रमाणलक्षणे सभवद्वेदविरोधाना व्यासाद्यपरिगृहीतानामेव स्मृतीनामप्रा-
माण्यमसूत्यूत । ये पुनश्चरमयुगमीमासकास्तन्वान्तरै समानयोगक्षेम सात्त्वतं
शास्त्रमभिमन्यन्ते तेषा विकल्पनानि आगमप्रामाण्ये निराचक्रिरे । उक्त च—

“तच्चेदेतच्छ्रुतिपथपरित्रष्टतन्त्रै समानम्

पातृत्वेन प्रसजति तदा सोमपान्ते सुरापा ।” इति ।

शद्वार्चनादिप्रसङ्गे त्वेव प्रतिबन्धी श्रीकृष्णमुनिभिरुक्ता—

¹ अनुपत्तिशब्द छ कोशे नास्ति , अनुक्ति—ज

² प्रतिक्षेप—ख.

‘ हविष्कृतो यथा शूद्रे यथा वा बहुयाजिन ।

निर्वाह कियते तद्वच्छास्त्रस्यापि नान्यथा ॥ १८ ॥ इति ।

अस्यार्थ^१—यथा “ हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य ”, “ बहुयाजिनोऽगाराच्छूद्रवर्जम् ” इत्यादिवाक्येषु कर्मविशेषाधिकारम्, उपचारविशेष वा समालम्भ्य निर्वाहस्त्रद्विदिहापीति । भट्टारकैश्च तन्त्रान्तरेभ्य इदं सार्वत्रिकेण प्रामाण्येन व्यभज्यत—

“ तस्मात् साख्य सयोग सपशुपतिमतं कुत्रचित् पञ्चरात्रम्
सर्वत्रैव प्रमाणतदिदमवगतं पञ्चमादेव वेदात् ॥ १९ ॥ इति ।

तदेतत् “ महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् ” इत्याद्युक्तानन्तशाखाश्रय-
त्रिगादिम्कन्धभिदुरनिगमतरमूलभागोपबृहणरूप स्व-
चत्वार सिद्धान्ता । मूलनिगमभागमेदात्^२ त्रिगादिवदेव चतुर्धावतिष्ठने—
आगमसिद्धान्तो मन्त्रसिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्तस्तन्त्रान्तरसिद्धान्त इति ।

चत्वारश्चैते सिद्धान्ता त्रिगादिवदेव शाखाभेदैवान्तरतन्त्रैर्मिद्यन्ते ।
तत्र, यथा त्रिगादयो वेदभेदा तत्तच्छाखाभेदाश्च पूर्वपूर्वपरिग्रहानुसारेण
सिद्धान्तानाम् असा- व्यवतिष्ठन्ते पुत्रादिभिश्च परिगृह्यन्ते तथा^३ सिद्धान्त-
कृप्यस्थापनम् । भेदास्तदवान्तरभेदाश्च प्रथमपरिग्रहानुसारेण व्यवति-
ष्ठन्ते । यथा च^४ वाचनिकातिरिक्ते वेदान्तरशाखान्तरसूत्रान्तरसङ्करे दोष तथेह
सिद्धान्तसङ्करे तन्त्रसङ्करे प्रत्येकतन्त्रान्तं पाँतिनियतवैकल्पिकधर्मादिसङ्करे च ।

^१ अथमर्थ—क, ख, ग, च, छ, ज, झ०

^२ भागभेदवद्वगादि—घ

^३ तथात्र—घ

^४ चकार ख पुस्तके नास्ति

^५ प्रतिनियत—ख०

अमङ्गीर्णा चेय व्यवस्था प्रमाणमहकृतपारम्पर्यपर्यालोचनया व्यवस्थाप्या । इदं च गर्भाधानादिदाहान्तस्कारान्तरसेवनात्^२ भागवतानामब्राह्मणं पूर्वपक्षिणा प्रमजित परिहर्द्धिर्भगवद्यामुनमुनिभिर्थेत समर्थितम्— “यदेने^३ वशपरम्परया वाजसनेयशाखामधीयाना कात्यायनादिगृह्णोक्त-मार्गेण गर्भाधानादिसम्कारान् कुर्वते । ये पुन सावित्यनुवचन-प्रभृतित्रीधर्मत्यागेन^४ एकायनश्रुतिविहितानेवं चत्वारिंशत् संस्काराननु-तिष्ठन्ति,^५ तेऽपि स्वशाखागृह्णोक्तमर्थं यथावदनुतिष्ठमाना न शाखा-न्तरीयकर्माननुष्टानात् ब्राह्मण्यात् प्रच्यवन्ते । अन्येषामपि परस्परशाखा-विहितकर्माननुष्टाननिभित्ताब्राह्मणप्रसङ्गात् । सर्वत्र^६ हि जातिचरणगोत्रा-धिकारादिव्यवस्थिता एव समाचारा उपलभ्यन्ते । यद्यपि सर्वशाखा-प्रत्ययमेक कर्म तथापि परस्परविलक्षणाधिकारिसंबद्धा धर्माः न कचित् समुच्चीयन्ते । विलक्षणाश्च त्रयीविहितस्वर्गपुत्रादिविषयोपभोगसाधनैन्द्रज्ञे-यादिकर्माधिकारिभ्यो द्विजेभ्य त्रय्यन्तैकायनश्रुतिविहितविज्ञानाभिगमनो-पादानेज्याप्रभृतिभगवत्प्राप्त्येकोपायकर्माधिकारिणो मुमुक्षवो ब्राह्मणा इति नोभयेषामप्यन्यशाखाविहितकर्माननुष्टानमब्राह्मणमापादयति । यथा चैकायनशाखाया अपौरुषेयत्वं तथा काश्मीरागमप्रामाण्य एव प्रपञ्चितमिति नेह प्रस्तूयते । प्रकृताना तु भागवताना सावित्यनुवचनादित्रीधर्मसम्बन्धस्य स्फुटतरमुपलब्धिः^७ न तत्यागनिभित्तवात्यादिसन्देह सहते” इति ।

^१ प्रमाणान्तरसहकृत—क, ख, ग, च, झ

^२ सस्कारासेवनात्—छ, ज

^३ य एते—क, ख, ग, च, छ, ज, झ, यत एते—न्यायपरिशुद्धौ

^४ धर्मात्यागेन—न्यायपरिशुद्धौ

^५ सस्कारान् कुर्वते—घ, छ, ज, झ.

^६ सर्वे हि—ज

^७ उपलब्धे इति सर्वत्र पाठ, उपलब्धि इति तु न्यायपरिशुद्धौ

अत्र विज्ञानशब्देन संवित्सिद्धचादिषु स्वयमेव स्थापित विशिष्ट
ज्ञान विवक्षितम् । आह हि—

“यथा चोलनृप सग्राडद्वीतीयोऽस्ति भूतले ।
इति॑ तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वच ॥
न तु तुपुत्रतद्भूत्यकलत्रादिनिवारणम् ।
तथा सुरासुरनरब्रह्माण्डशतकोटय ॥
क्लेशकर्मविपाकाद्यैरस्पृष्टस्याखिलेशितु ।
ज्ञानादिषाड्गुण्यनिधेरचिन्त्यविभवस्य ता ॥
विष्णोर्विभूतिमंहिमसमुद्रदप्संविप्रुष ” । इति ।

इम च वेदभेदं भोजराजबलदेवाचार्यादियश्च विविचते—

‘यो वेदवृक्ष बहुमूलशास्त्रं नानाफलार्थिद्विजसंघसेव्यम् ।
पूर्वश्रवानुश्रवभेदभिन्नमारोपयत्त^२ पुरुषं प्रपदे” ॥ इत्यादिभि ।

एवं च सर्वत्रासङ्कर संग्रहेण प्रदर्शित । श्रीसात्त्वने—

“न शास्त्रार्थस्य शास्त्राणा बुद्धिपूर्व उपमूलं ।
आर्चर्तव्य इहाज्ञानात्^३ पारम्पर्यक्रम विना” ॥ इति ।

अस्वलितपारम्पर्यप्रत्यभिज्ञानेषु^४ परिहृश्यमानप्रमाणमूलानि आचारपरम्प-
रापरिगृहीतानि च कर्माणि न मात्रयापि परिभाव्यानि^५ । न च
तद्विरुद्धान्युपादेयानीत्युक्त भवति ।

^१ समुदलव—ग, समुदजल—क, च, झ.

^२ आरोपयन्त—क, ख, च, झ

^३ इहाज्ञात्वा—घ, छ

^४ प्रत्यभिज्ञानेषु स्थानेषु—घ, ढ

^५ परिहृष्यानि—क, ग, घ, ड, च, छ, ज

श्रीपौष्टके च अधिकाग्निरूपणाध्याये प्रतिनियताधिकारिविषय-
 मिद्धान्तानाम् त्वाभिप्रायेणैव मिद्धान्तमेदस्तदवान्तरमेदश्च दर्शित ।
 असाङ्गेयं पौष्टक- यथा- —
 वचनविचार ।

कर्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरात्म्यमुपास्यते ।
 ऋग्माग्नै स्वसज्जाभिर्ब्रह्मण्ठरागम तु तत् ॥
 विद्धि सिद्धान्तसज्ज च तत्पूर्वमथ पौष्टक ।
 नानाव्यूहसमेतं च मूर्तिद्वादशक हि तत् ॥
 तथा मूर्त्यन्तरयुत प्रादुर्भावगण हि यद् ।
 प्रादुर्भावान्तरयुत धृतं हृत्पञ्चपूर्वके¹ ॥
 लक्ष्म्यादिशखचक्राल्यगारुत्म्यसदिगीश्वरै ।
 सगणैरस्त्रिष्टैश्च तद्विद्धि कमलोद्धव ॥
 मन्त्रसिद्धान्तसज्ज च शास्त्रं सर्वफलप्रदम् ।
 विना मूर्तिचतुष्कण यत्रान्यदुपचर्यते ॥
 मन्त्रेण भगवद्गुपं केवलं वाङ्सवृतम् ।
 युक्त श्रियादिकेनैव कान्ताव्यूहेन पौष्टक ॥
 भिन्नैराभरणैरखैरावृत च सविग्रहै ।
 तन्त्रसज्ज हि तच्छास्त्र परिज्ञेय हि चाव्जज ॥
 मुख्यानुवृत्तिमेदेन यत्र सिहादयस्तु वै ।
 चतुर्खिद्वयादिकेनैव योगेनाभ्यर्थितेन तु ॥

¹ तत् पञ्चपूर्वक—ज

² चक्राल्या—घ

³ मूर्त्यानुवृत्ति—घ

सवृता परिवारेण स्वेन स्वेनोज्जितास्तु वा ।
 यच्छक्त्याराधिता^१ सर्वं विद्धि तन्त्रान्तरं तु तत् ॥
 एव नानागमाना च सामान्यं विद्धि सर्वदा ।
 नामद्रय वा^२ सिद्धान्तपञ्चरात्रेति पौष्कर ॥
 एकैकं वहुभिर्भैरामूलादेव सस्थितम् ।
 नानाशयवशेनैव सिद्धाद्यै प्रकटीकृतम् ॥
 संक्षिप्त सप्रपञ्चं च तृतीयमुभयात्मकम् ।
 सेतिहासपुराणस्तु वेदवेदान्तसयुतै ॥
 ये जन्मकोटिभि सिद्धास्तेषामन्तेऽत्र सस्थिति ” । इति ।

अत्र एकैकस्य मिद्धान्तस्यामूलादेव वहुभिर्भै संस्थितत्ववचनात् चतुर्णा-
 सिद्धान्ताना तदवान्तरतन्त्रभेदाना च सिद्धान्तान्तरतन्त्रान्तरसङ्करपरिहा-
 रणैव सर्वदावस्थानं सूचितम् ।

अत्र च^३ सिद्धान्तसज्जितानामेषा चतुर्णामपि मोक्षप्रदत्त्वमनन्तर-
 चतुर्णामपि सिद्धा- मेवोक्तम्—
 न्ताना मोक्षप्रदत्त्वम् ।

“ यस्मात्^४ सम्यक् पर ब्रह्म वासुदेवास्त्वयमन्वयम् ।
 एतस्मात् प्राप्यते शास्त्रात् ज्ञानपूर्वेण कर्मणा ॥
 सिद्धान्तसज्जा विप्रास्य सार्थका अत एव हि ” । इति ।

अत्र सार्थका इति वहुवचनान्तसामानाधिकरण्यात् सिद्धान्तसंज्ञाशब्दोऽपि
 वहुवचनान्त सन् आगमादिविशेषणयोगेन चतुर्धा संज्ञावस्थानमभिप्रैति । ०

^१ आराधित—क, ख, ग, झ

^२ द्रव्य च—घ, ड, च, छ, ज

^३ चकार ख, ग, ज, झ, पुस्तकेषु नास्ति.

^४ तस्मात्—क, ख, ग, झ

पञ्चरात्रशब्दवत् सिद्धान्तशब्दोऽपि चतुर्णा साधारण इति चात्रैव पूर्वमुक्तम् ।
पादे च “सदागमादिसिद्धान्तचतुष्के सत्पदप्रदे” इति चतुर्णा सत्पदशब्द-
वाच्यभगवत्पदप्राप्तिसाधनत्वमुक्तम् । हयश्रीवसहितायामपि कस्यचिन्मोक्षे-
कान्त्यम् अन्येषामपि फलान्तरेण सह मोक्षप्रदत्वमुक्तम् ।

“आगमास्त्वं हि सिद्धान्तं सन्मोक्षैकफलप्रदम् ।

मन्त्रसंज्ञं हि सिद्धान्तं सिद्धिमोक्षप्रदं नृणाम् ॥

तन्त्रसंज्ञं तु^३ सिद्धान्तं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।

तन्त्रान्तरं हि सिद्धान्तं वाञ्छितार्थफलप्रदम्” ॥ इति ।

अत्र वाञ्छितार्थशब्देनाविशेषात् त्रिवर्गवदपवर्गोऽपि सगृह्यते । अत
एषा चतुर्णामपि परब्रह्मभूतवासुदेवप्रापकत्वात् अपवर्गार्थिभिर्मोक्षोपायो-
पदेश्चप्रदेशेषु “विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्” इति न्यायेन सदक्षरदहर-
मधुभूमैथानरशाण्डल्यनाचिकेतोपकोसलप्रतर्दनसंवर्गान्तरादित्यानन्दमय -
विद्यादिप्तिव वैकल्पिक परिग्रह । ब्रह्मस्वरूपनिरूपकर्धमव्यतिरिक्ताना तत्त-
द्विद्याप्रतिनियतगुणाना यथा विद्यासु परस्परमनुपसंहारस्तथात्रापीति प्रत्येकं
प्रतिनियताना प्रक्रियाणा परस्परासङ्करेण प्रयोग सिद्ध । यत्र तु
मधुविद्यादौ वसुपदप्राप्त्यादिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिवत् परम्परया वासुदेवप्राप्तिर-
भिधीयते तत्रापि तत्तदर्वाचीनपर्वव्यवहितपरप्राप्तिकामानामधिकार इति
व्यवस्था । तदभिप्रायेण चोक्तं भाष्ये—“तद्वा वासुदेवास्त्वं परं
ब्रह्म सम्पूर्णषाढ्गुण्यवपु सूक्ष्मव्यूहविभवभेदभिन्नं यथाधिकार भक्तैर्ज्ञान-

^१ भगवत्प्राप्ति—ख

^२ सङ्ग हि—क, ख, ग, च, छ, झ

^३ उपदेश—क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति

^४ कामनाया—घ

पूर्वेण कर्मणाभ्यर्चितं सन्ध्यक् प्राप्यते । विभवार्चनाद्वयूह प्राप्य व्यूहार्चनात् पर ब्रह्म वासुदेवाख्य सूक्ष्मं प्राप्यत इति वदन्ति” इति । अतश्चतुर्णामप्यपवर्गे तात्पर्यम् । फलान्तरसाधनवचनस्यान्यार्थत्वं स्वयमेवोक्तम्^१—“प्रत्ययार्थं च मोक्षस्य सिद्धय सप्रकीर्तिता ।” इति । एवं चतुर्णामपि मोक्षप्रदत्त्वे हि^२•त्रय्यन्तसारोपबृहणरूपत्वमपि समञ्जसं भवति ।

पादे चर्यापादे चतुर्णामेतेषा परस्परविभाग, सिद्धान्तसङ्करे तन्त्र-सिद्धान्तसङ्करे तन्त्र- सङ्करे च दोष^३ प्रपञ्चित —
सङ्करे च पाठश्चवचन-

विचार ।

“तच्चतुर्धा म्थितं शास्त्रम् ऋगादिवदनेकधा ।
एकैकं भिद्यते तन्त्रं शास्त्राभेदेन भूयसा ॥
प्रथमं मन्त्रसिद्धान्तं द्वितीयं चागमाहृयम् ।
तृतीयं तन्त्रसिद्धान्तं तुर्यं तन्त्रान्तरं भवेत्” ॥ इति ।

अत्र आगम-मन्त्रसिद्धान्तयो पौष्करोक्तकमाद्वयुक्तमेणोपादानं सिद्धिमोक्ष-प्रदमन्त्रसिद्धान्तप्राशस्ये तात्पर्यात् । अत्रापि हि आगमसिद्धान्तस्य केवलमोक्षप्रदत्वलक्षणोऽतिशय^४ ‘कर्मणामपि सन्यास कथ्यते यत्र चागमे” इति प्रदर्शित एव । अत्र काम्यकर्मणा स्वरूपत संन्यासः, स्ववर्णाश्रमादिनियताना^५ भगवदीताष्टादशाध्यायनिर्णीतप्रकारेण सात्त्विकत्याग । स्वशास्त्रागृह्योक्तमर्यादया च सर्वत्र नित्यनैमित्तिकादिपरिग्रह ।

^१ उक्त पौज्करे—घ

^२ मोक्षप्रदत्त्वे सिद्धे हि—घ

^३ दोषश्च इति पाठश्चेत् साधीयान्

^४ अतिशय —क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति

^५ स्ववर्णाश्रमनियताना—क, ख, ग, च, झ

अन आगममिद्धान्ते मर्वकर्मस्वरूपत्याग इति न भ्रमितव्यम् । कर्मविशेष
भूयस्त्वात् । अन एव हि तत्रिष्ठानधिकृत्योक्तम्—

‘त्रयोदशविव कर्म कामादिपरिवर्जितम् ।

गुणै सायमिकैर्युक्तमनुतिष्ठन्ति साधव ” ॥ इति ।

अत्रैवोद्दिष्टक्रमेण चत्वार मिद्धान्ता लक्ष्यन्ते ।

सिद्धान्ताना पादोक्त
लक्षणम् ।

“एकैव मूर्तिराराध्या प्राधान्येनेतरा मून ।

देव्य श्रियादयश्चापि सपूज्या परिवारवत् ॥

आयुधै शङ्खचक्रादै श्रीवत्सादैश्च भूषणै ।

मूर्तिमद्दि परिवृता केवलावाम्बुजासन ॥

कथ्यने यत्र तत् प्रोक्त मन्त्रसिद्धान्तमग्रिमम् ।

वासुदेवादयो व्यूहाश्चत्वार साधकैरपि ॥

^१क्रमागतैस्तुल्यकक्ष्या पूज्यास्तु^२ प्रभवाप्यये ।

कर्मणामपि सन्यास कथ्यते यत्र चागमे ॥

तन्त्रमागमसिद्धान्तं तदुक्त कमलासन ।

नवानामपि मूर्तीना प्राधान्य यत्र कथ्यते ॥

मूर्तयो द्वादशाङ्गानि तेषामेव तथापरे ।

प्रादुर्भावगणाश्चापि मूर्त्यन्तरगणा अपि ॥

प्रादुर्भावान्तरयुता सदिग्देवै^३ सहायुधै ।

^१ क्रमागता — घ

^२ कक्ष्यापूज्यास्तु — क, ग, झ

^३ सह देवैः — ज

मूर्तिमद्विश्व देवीभिर्लक्ष्यादिभिरपि स्फुटम् ॥
 तत् तन्त्रसिद्धान्ताद्वानं चतुर्थं परम पुन ।
 सौम्यसिहादिभूयिष्ठवक्तमेदैश्चतुर्सुख ॥
 द्वित्यादिमुखमेदा वा मूर्तिरेकैव पूज्यते ।
 सवृत्तं परिवारै स्वैर्विना वा सर्वकामदा ॥
 यत्र तत्रान्तरं तत् स्याच्चतुर्थं चतुरानन ।
 येन सिद्धान्तमागेण कर्षणादिक्रिया कृता ॥
 आदौ नेनैव सकला नान्यसिद्धान्तवर्त्मना ।
 तन्त्रेणापि तथां येन कर्षणादिक्रिया कृता ॥
 नेनैव सकला कार्या न तन्त्रान्तरवर्त्मना ।
 तन्त्रान्तरेऽपि कथितमनुकूं ग्राह्यमेव हि ॥
 सिद्धान्तमङ्करस्तम्मात्तन्त्रसङ्कर एव च ।
 दोषाय कल्पते राजराष्ट्रधामक्षयात्मने ॥
 सिद्धान्तसङ्करे जाते प्रमादात्तस्य शान्तये ।
 कृत्वा सम्प्रोक्षणं पूर्वं सहस्रकलशाप्लव ॥
 कर्तव्यं स्खपनं कुर्यात्तन्त्रसङ्करसम्भवे ।
 अन्ते महोत्सवं कुर्यात् ध्वजारोहणपूर्वकम्” ॥ इति ।

अत्र पाद्मोक्ततन्त्र^१-तन्त्रान्तरलक्षणं पौष्करोक्ताविरोधेन नेतव्यम् । यदि द्वयोर्ब्रन्थयोरैकार्थ्यं सभवति तदा न विरोध । इतरधा तन्त्रतन्त्रान्तर-लक्षण^२ द्विप्रकारमनुसन्धेयम् । यथा न्यायविस्तरे—“सर्वतन्त्रप्रतितन्त्रा-

^१ तन्त्र—घ कोशे नास्ति

^२ इतरतन्त्रेषु अस्युपगमसिद्धान्ततन्त्रतन्त्रान्तर लक्षण—क, ख, ग.

भ्युपगमाधारभिद्वान्तं पु अभ्युपगमभिद्वान्तस्य द्वेधा लक्षणमक्षपादाभिप्रेत
वर्णयन्ति—

• मावित परतन्त्रे य स्वतन्त्रे च समाध्रित^१ ।
म ह्यभ्युपगमो न्याये^२ मनसोऽनुमतिर्यथा ॥ .
तद्विग्रेषपरीक्षा वा सद्वावेऽन्यत्र माधिने । .
यथान्यत्र मनसिद्धौ^३ तस्याक्षत्वपरीक्षणम् ” ॥ इति ।

पारमेश्वरेत्क तन्त्र-तन्त्रान्तरलक्षण तु पौष्करोक्तेन समानमेव^४ । तथा हि
प्रायश्चित्ताध्याये सङ्करादिदोषपरिहारार्थं विभज्यभानेषु सिद्धान्तेषु आगम-
मन्त्रभिद्वान्तप्रपञ्चनानन्तरमुच्यते —

• परव्यूहादिभेदेन विनैकैकेन मूर्तिना ।
साङ्गेन केवलेनाथ कान्ताव्यूहेन भूषणैः ॥
तथाश्वैर्विग्रहोपतैरावृतं तन्त्रसञ्जितम् ।
नृसिंहकपिलक्रोडहंसवागीश्वरादय ॥
मुख्यानुवृत्तिभेदेन केवला वाङ्गसयुता^५ ।
चक्राद्यस्त्रवैश्वाथ भूषणैर्मकुटादिभि ॥
कान्तागणैश्च लक्ष्म्याद्यै परिवारै खगादिभि ।
पूजिता विधिना यत्र तत्तन्त्रान्तरमीरितम् ” ॥ इति ।

^१ समाध्रित — ज.

^२ न्यायो — क, झ

^३ सिद्ध — क, झ

^४ पौष्करोक्तसमानमेव — घ, ज

^५ सयुता इत्येव सर्वत्र पाठ

तदेवंव्यवस्थितेषु सिद्धान्तेषु सङ्करपरिहारं पादे स्पष्टं । तस्मि-
एकत्र सिद्धान्ते दी- वेव चाध्याये क्वचित् सिद्धान्ते तदवान्तरतन्त्रमेदे
च्छितस्य अन्यत्र वा दीक्षितस्य सिद्धान्तान्तरोक्तासु तन्त्रान्तरोक्तासु च
नाधिकारं । क्रियासु अनधिकारं उक्तं ।

“एकत्र दीक्षितस्तन्त्रे सिद्धान्ते वा द्विजोत्तमः ।
क्रिया न कुर्यादन्यत्र कर्षणादि ^१चतुर्मुखं ॥
आचार्यकमथात्विज्यं पूजाद्य मधुविद्विषं ।
तन्त्रमेदे च सिद्धान्तमेदेऽपि च ^२ न युज्यते” ॥ इति ।

उपरितन्त्राधिका
रिणाम् अधस्तन-
तन्त्रेषु तत्त्वमागेण
करणोऽधिकार ।

“तन्त्रान्तरे तथा तन्त्र-मन्त्रसिद्धान्तवर्त्मनि^४ ।
दीक्षिताना क्रमेणैव ह्युपर्युपरि योगत ।
अन्येषामधिकार स्यात् तत्त्वस्कारपूर्वकम्” ॥

इत्युक्त्वा पुनरप्युपर्युपरितन्त्रस्थितानाम् घोऽधस्तन्त्राधिकारित्वमुक्तम्^५ ।

“कारणागमसिद्धान्तनिष्ठेनान्यैखिभि सदा ।
अर्चनीयमथान्याभ्या मन्त्रसिद्धान्तिना तथा ॥

^१ कर्षणादीश्वतुर्मुख—क, ख, ग, च (कर्षणादि इति तु साधीयान् ।)

^२ मेदेऽपि हि—ग

^३ मन्त्रे—ज, झ, तन्त्रे मन्त्रसिद्धान्त—ख

^४ वर्त्मना—क, झ

^५ तन्त्राधिकाराणा—क, ख, ग, च, झ

^६ अधिकारित्वं प्रदर्शितम्—क, ख, ग, च, ज, झ

पूजनीयमथान्वेन तन्त्रमिद्वान्तिनानिशम् ।
स्वेन तन्त्रान्तरेणैव पूजनीय स्वके गृहे ॥ ” इति ।

अत्राप्युक्तमिद्वान्तस्थितेनापि^१ अपकृष्टमिद्वान्तस्थानेषु तत्सिद्धान्तप्रकारे-
णैव पूजनीयत्वमुक्तम् । उक्तमिद्वान्तम्भितस्य स्वस्थानेऽपकृष्टसिद्धान्त-
प्रमङ्गाभावात् । अत एव ह्यनन्तरमेवमुच्यते^२ —

‘ मुख्याधिकारिण सन्ति यदि गौणाधिकारिण ।

स्वतन्त्रेण प्रवेष्टव्या प्राप्तादे च स्वतन्त्रके ॥ ” इति ।

स्वतन्त्रेण स्वकीयेन प्राकूप्रवृत्तशास्त्रेणोत्यर्थ ।

विशेषतश्च एकायनविधानस्यान्यत्र प्रवेशे प्रत्यवायातिशयश्च^३
एकायनविधानस्यान्यत्र तत्रैवोक्त —
प्रवेशे प्रत्यवाय ।

‘ तसिद्धान्तान्यमार्गेण स्थापितं विम्बमालये ।

अज्ञानादथवा मोहादेकायनविधानत ।

अर्चयन्नापदं सर्वामाप्नोतीह परत्र च ” ॥ इति ।

एवमेकैकसिद्धान्तस्थिताना सिद्धान्तान्तरक्रियासु यथोक्तप्रक्रिया-
प्रदक्षिणप्रणामादिषु नविकारे समर्थिने सिद्धान्तान्तरप्रतिष्ठितेषु भगवदा-
सर्वेषा सर्वत्राधिकार । लयेषु तदन्यसिद्धान्तस्थिताना प्रदक्षिणप्रणाममाला-
करणदीपारोपणसंमार्जनसेचनोपलेपनालङ्करणरक्षणसर्वधनहविरादिसमर्पणस्तो -
त्रादीना साधारणधर्माणामपि प्रतिषेधप्रसङ्गमाशङ्क्यच परिजहार —

^१ अपि—घ कोशो नास्ति ।

^२ मेवोन्यते—क, ख, ग, च, झ

^३ चकार —घ, छ, ज कोशेषु नास्ति

^४ प्रतिषेधमाशङ्क्य—क, ख, ग, च

“ प्रदक्षिणप्रणामादि राद्वान्तेऽन्यत्र केवलम् ।
विहितं नार्चनं कुर्याद्वाजराष्ट्रभयावहम् ” ॥ इति ।

^१तत्रैकोनविशेऽध्याये सिद्धान्तसङ्करे प्रत्यवायं विस्तरेण प्रतिपाद्य, असङ्गीर्ण-
सिद्धान्तधर्मणामेवाधिकारिणामन्योन्यसंबन्धांदियोग्यत्वम् इतरेषा तु बाह्या-
नामिव वर्जनीयत्वमपि प्रतिपादितम्—

“ सिद्धान्ताना चतुर्णा तु साङ्कर्य व्यसनावहम् ।
सिद्धान्तेषु चतुर्पैकं पूर्वैर्नृभिरनुष्ठितम् ॥
त्यक्त्वा समाश्रयेदन्यं नरो भवति किल्विषी ।
तम्माज्जन्मप्रभृत्येकराद्वान्तनियतो भवेत् ॥
अन्यथा कुलमात्मानं सर्वं नाशयति स्वयम् ।
मन्त्रमण्डलकुण्डादिक्रियामुद्रोपचारकै ॥
योग नयति यो मोहात् स्वसिद्धान्तोक्तवर्त्मनि^३ ।
सोऽपि स्वकुलजान् सर्वान्^४ परम् आत्मानमठज्ज ॥
नयेन्निरयमत्युग्रं पुरुषान् पुरुषाधमं ।
निष्फला च क्रिया तस्य प्रत्युतानर्थकारिणी^५ ॥
अकर्मणोऽस्य तत्कोपो^६ राजराष्ट्रभयावह ।
कर्ता कारयिता चोभौ^७ सान्वय विनशिष्यत ॥

^१ तत्रैव—छ, ज

^२ आदि—घ कोशे नास्ति

^३ वर्त्मना—घ

^४ धर्मान्—क, ख, झ

^५ कारणम्—घ, ज

^६ कुर्येच्च देवस्तत्कोपो—घ

^७ चैव—क, ख, ग, झ

न मन्त्रिधानं च होर्धांस्ति हानिश्च सम्पदाम् ।
 गद्वान्तमङ्गरं कार्यो नान्यसिद्धान्तकर्मणा ॥
 मन्त्रसिद्धान्तमुग्न्येषु चतुर्वर्षपि यथापुरम् ।
 अनुतिष्ठन्ति ये कर्म समाराधनमुच्यने ।
 असङ्करेण नेऽन्योन्यं संबन्धार्हा नरोत्तमा ॥” ॥ इति ।
 अमङ्गरेणानुतिष्ठन्तीत्यन्वय ।

सिद्धान्तसङ्करे
 दोषप्रपञ्चनम् ।

तत्रैव जीर्णोद्धाराध्याये—

“या मूर्तिर्येन तन्त्रेण याद्वेनाधिकारिणा ।
 प्रथमे कल्पने मैव द्वितीये कल्पने भवेत् ॥
 मूर्तिस्तदेव तन्त्रं च स एव स्थापकः पुनः ।
 तन्त्राधिकारिमूर्तीना व्यत्यये कल्पिते सति ।
 नृणा नरपतेश्चापि राष्ट्रम्यं च भवेत् क्षय ॥” ॥ इति ।

तस्मिन्नेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्याये—

“जनने मरणे चैव श्वसृगालमृगादिभि ।
 स्पृष्टे च विस्वे तन्त्राणा सङ्करे समुपस्थिते ।
 एवमादिषु चान्येषु सम्प्रोक्षणविधिर्भवेत्” ॥ इति ।

नारदीयेऽपि—

“व्यत्यये परिवाराणा भोगादीना च गौतम ।
 पूर्ववत् स्तपनं कृत्वा शान्तिहोमं समाचरेत्” ॥ इति ।

¹ सबद्वा हि—क, ख, च, ज, झ

अत्रादिशब्देन सिद्धान्तव्यत्यय-तन्त्रव्यत्ययादिसंग्रह । अपेक्षितत्वादविशेषाच्च । अत एव द्यत्रैवोक्तम्—

“ तन्त्रैणके न कर्तव्य कर्षणादिषु नारद ।

यत्तन्त्रेण समारब्धं तत्तन्त्रैव कारयेत् ॥

^१ अनुकूलाश्चान्यतन्त्रेषु निरीक्ष्यात्र नियोजयेत्^२ ।

विशेषाश्च^३ मुनिश्रेष्ठ त्वन्यथा राष्ट्राशकृत् ” ॥ इति ।

पारमेश्वरे च प्रतिष्ठाध्याये—

“ विशेषेण स्वर्यव्यक्ते दिव्ये सैद्धेऽपि वार्षके^४ ।

स्थाने तु कर्म विम्बाना व्यत्यय न समाचरेत् ।

द्वाराङ्गावृत्तिदेवाना पूजाया भवनस्य^५ च ॥ ”

इत्यारभ्य —

“ न लक्षणान्तरं कुर्यात् न प्रमाणान्तर तथा ।

न तु द्रव्यान्तरं चैव न च कुर्यात् क्रियान्तरम् ॥

मन्त्रान्तर^६ न कुर्वीत सर्वं कुर्याद्यथापुरम् ।

कुर्याच्चेदेवमादीना विपर्यास महामते ।

राज्ञो राष्ट्रस्य नाशः स्यात् सर्वस्यापि स्वसन्तते ” ॥ इति ।

^१ अनुकूलश्च—क, ख, ग

^२ निरीक्ष्यान्यत्र योजयेत्—क, ख, च, झ

^३ विशेषाच्च—क, ख

^४ सैद्धेऽपि चार्षके—क, ख, ग, च, छ, ज, झ

^५ हवनस्य—घ, ड

^६ तन्त्रान्तर—क, ख, ग, ड

तत्रैव —

मोगाना च विपर्यास मन्त्राणा च विपर्ययम्^१ ।
 ध्यानाना चैव मुद्राणा देवताना तथैव च ।
 अन्येषामेवमादीना^२ व्यत्यास न समाचरेत् ”॥ इति ।

तथोत्तरं प्रायश्चित्ताभ्यां—

“ प्रामादश्च तथा विम्बं येन शास्त्रेण निर्मितौ ।
 प्रतिष्ठाप्य च तेनैव नित्यादौ पूजयेद्वरिम् ॥
 योऽर्चयेदन्यमार्गेण तथा चार्चापकस्तुं य ।
 तावुभौ कलुषात्मानौ राज्ञो राष्ट्रस्य वै गुरो ॥
 कुलं च व्याधित चैव विषुवं दुखमञ्जसा ।
 वित्तहानि विशेषेण कुर्यातामालयस्य च ॥
^३न कुर्यात्तन्त्रसाङ्कर्यं पञ्चरात्रपरायणं ।
 पुन उप्रतिष्ठा कर्तव्या कृतश्चेत्तन्त्रसङ्करं ”॥ इति ।

तत्रैव सिद्धान्तभेदं^५ विस्तरेण प्रतिपाद्यानन्तरमुच्यते—

“ शास्त्रमन्त्रक्रियादीना मूर्तीना भवनस्य च ।
 देशिकस्याभिजातस्य यथापूर्वं परिग्रह ॥
 तथैव यावत्कालं तु नाचर्तव्य तदन्यथा ।

^१ मन्त्राणा च महामते—घ, छ, ज

^२ चैवमादीना—क, ख, ग, च, झ

^३ न कार्य—घ, छ

^४ परायण.—घ, छ

^५ तत्रैव च सिद्धान्तभेदान्—छ, ज.

विपरीते कृते चात्र राजराष्ट्राद्यनर्थकृत् ॥
 तत समाचरेद्यज्ञात् प्रतिष्ठा प्राक्प्रकारत ।
 तत सिद्धान्तसाङ्कर्यं नाचर्तव्यं कृतात्मभि ॥
 यदिष्टतम लोके पूर्वसिद्धाविरोधि तत् ।
 प्रतिग्राह्यमधान्योन्य विरुद्धं संत्यजेद्भूध ” ॥ इति

एव कालोत्तरे चतुर्विधपूजानिर्णयाध्याये—

“ वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वापि श्रौतैर्वापि द्विजोत्तम^१ ।
 स्वयव्यक्ते तु भवने मिश्रैर्वा देवर्मच्येत् ॥
 क्रप्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रम विना ।
 विशेष नाचरेत् किञ्चिद्राजराष्ट्रसमृद्धये ” ॥ इति ।

अस्मिन्नेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्यायेऽप्येतावेव श्लोकौ पठितौ । तत्रैव—

“ यद्विम्बं येन शास्त्रेण समारब्धं पुरा द्विज ।
 प्रासादं^२ वा ततस्तेन शास्त्रेणैव समर्चयेत्^३ ॥
 तच्छास्त्रमन्तरेणैव यो यजेदन्यवर्तमना ।
 राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च स नाश कर्तुमिच्छति ॥
 न कदाचिदपि प्राज्ञं प्रकुर्याच्छास्त्रसङ्करम् ।
 शास्त्रसङ्करदोषेण महान् दोषो भवेद्भूवम् ” ॥ इति ।

^१ श्रौतैर्वा द्विजसत्तम —ज

^२ प्रासाद इति तु सम्यक्, प्रासादमित्येव तु सर्वत्र पाठ..

^३ तदर्चयेत्—घ, छ, ज

^४ विनाश—क, ख, ग, घ, ङ, झ

यद्यपि वैमानम्-पञ्चरात्रसङ्करपरिहारम्याप्यत्रैव शास्त्रे प्रतिपादनात् तत्परि-
हारार्थमिदं वचनमिति वक्तु शक्यम्, तथापि 'येन शास्त्रेण' इति सामान्य-
वचनात् सर्वविषयमेव। यत्त्रोक्तम्—

“महोत्सवेषु सर्वेषु देशकालानुसारत^१ ।

ऊहापोहविधानेन करणीय समर्चनम्” ॥ इति ।

इदमपि देशकालद्रव्यबलाद्यनुसारेण तत्तदुचितवैदिकादिमङ्गोचविस्तारादि-
मात्रविषयम्। अत एव ह्यत्र 'वैदिकस्तान्त्रिकै' इत्यादि पुन
पठित्वा,

“ऋष्यादिपूजिने स्थाने पारम्पर्यक्रम विना ।

विशेष नाचरेत् किञ्चिद्राजराष्ट्रसमृद्धये” ॥

इति निगम्यते^२ ।

एव पञ्चरात्रास्त्रैकशास्त्रावान्तरसहितासङ्करस्यात्यन्तगर्हितत्वे वैखा-
वैखानसेन पाञ्चरात्रस्य
सङ्घरे दोष । पाञ्चरात्र
तु सर्वोपजीव्यम्। नस-पञ्चरात्रसङ्कर
द्वयोरपि स्पष्ट प्रतिषिध्यते । पञ्चरात्रस्य तु वैखा-
नसैरपि कच्चित्कच्चिदुपजीव्यत्वमस्ति । तथा हि—

“त्राक्षणै क्षत्रियैर्वैश्यै शूद्रैश्च कृतलक्षणै ।

अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तै स्वकर्मसु ।

सात्त्वत विधिमास्थाय गीत सङ्कर्षणेन य” ॥

^१ देशिकेन्द्रानुसारत —क, ख, ग, च, छ, ज, झ.

^२ इति चोच्यते—क, ख, ग, ड, झ

^३ केमुतिकन्यायसिद्ध —क, ख, ग, ड, झ

इत्यादिभिरविशेषेण सर्वेषा ब्राह्मणादीना श्रीपाञ्चरात्रोक्तमार्गेण भगवदर्चनादिकं कर्तव्यमिति महाभारतादिष्वभिधीयते । न हि कचिदपि सूत्रविशेषादिनियमं कृत । प्रत्युत^१ सर्वसूत्रनिष्ठाना तदन्वयस्तस्मिन्नेव शास्त्रे प्रतिपाद्यते ।

“निषेकादीशं संस्कारान् स्वसूत्रोक्तान् समाचरेत् ।
पञ्चरात्रोदितान् वापि ये स्ववश्यैरनुष्ठिता” ॥ इति ।

न च बोधायन-विख्वनं शौनकाद्युक्तेषु भगवत्प्रतिष्ठार्चनादिषु सत्सु किमन्येनेति वाच्यम् । तदुक्तिरहितसूत्रनिष्ठानामन्यापेक्षाया साधारणशास्त्रपरिग्रहोपपत्ते ।^२ न च कचित् पूर्णोपदेशे सभवति तच्छक्तस्यापूर्णमुपादातु^३ युक्तम् । अत एव हि हौत्र होतृशास्त्रोक्तमधर्यवोऽपि परिगृह्णन्ति । अतो येषु सूत्रेषु भगवदर्चनादिकं प्रत्यपादि तन्निष्ठानामपि भगवच्छास्त्रोक्तप्रक्रियया समाराधनादिकं प्रशस्ततमम् । तथा च शिष्टैरनुष्ठीयते ।

ननु च वैखानससूत्रानुसारिषु काँश्यप-मरीचि-भार्गवात्रेयेषु शास्त्रेषु तदनुबन्धिषु चाधिकारग्रन्थेषु सग्रह-विस्ताररूपेषु भगवत्प्रतिष्ठार्चनादिकं पूर्णमुपदिशत्सु कि पञ्चरात्रेण । मैवम् । तत्सूत्रनिष्ठान् प्रत्येव तत्प्रक्रियोपदेशात् । तर्हि तन्निष्ठाना पञ्चरात्रप्रक्रियाया अनुपादेयत्वे तस्या सर्वसूत्रनिष्ठसाधारण्य भज्येतेति चेतन्न । उक्तोत्तरत्वात्^४ । काश्यपीयादीन्यपि^५ हि

^१ श्रीमत्पञ्चरात्र—घ, छ, ज

^२ सर्व—क, ख, ग कोशेषु नास्ति

^३ न कचित् पूर्णोपदेश सभवतीति तच्छक्तस्य पूर्णोपादान—क ख ग, च, झ

^४ अपूर्णोपादान—ख

^५ काश्यपीय—घ, ज

^६ दत्तोत्तरत्वात्—क, च, ज, झ.

^७ हि—क, ख, घ, च, झ, कोशेषु नास्ति

गाम्बाणि काचित् प्रक्रियासुपदिग्निं नेषु तंप्वथेषु शास्त्रान्तरोपजीवीन्येव,
एव पञ्चरात्रोक्तमपि क्वचित्क्वचिदुपजीवन्ति । यथोक्त भृगुप्रोक्तक्रियाधिकारे—

“गुरुपदेशससिद्धै कल्पमन्त्रैरथापि वा ।

आसनाद्युपचारैस्तु पूजयेदिति केचन” ॥ इति ।

अत्र कल्पमन्त्रशब्देन भगवच्छालोक्तमन्त्राणमेव अहणम् । अत एव हि अधीतवेदान् वैखानसान् प्रति ‘गुरुपदेशससिद्धै’ इति विशेष्यते । न च तत्त्वमन्त्रकल्पा पञ्चरात्रतन्त्रेभ्य पृथग्भूता । चतुर्था व्यूढे हि तम्मिन् शास्त्रे प्रयेक च सहिताभेदभेदिनि सर्वेऽपि भगवन्मन्त्रकल्पास्तदङ्गमन्त्रकल्पाश्च यथायथ समाविशन्ति । अत एव हि तास्तान् भगवन्मन्त्रकल्पान् आर्षपचरात्रमित्यभियुक्ता व्यवहरन्ति¹ । तत्रिष्ठाश्च कल्पभागवत शब्देन व्यपदिशन्ति । एव भार्गवादिप्वयि ।

“वैखानसेन सूत्रेण निषेकादिक्रियान्वितान् ।

विप्रान् वेदविद् शुद्धान् मन्त्रकल्पविचक्षणान्” ॥

इत्यादिषु मन्त्रकल्पवेदनोक्तिमत्तत्र तत्रापेक्षितग्रहणार्था । तथा भार्गवे क्रियाधिकारे सारस्वतप्रतिष्ठादिक प्रक्रम्योच्यते । अनेन विधिना स्थाप्य कल्पमन्त्रेण पूजयेत् इति । न चात्र कल्पमन्त्रस्वरूपतदङ्गादिकमुपदिष्टम् । अत कल्पोक्तप्रक्रियैवात्रानुसरणीया । एवं तत्र सुदर्शनरूपस्य भगवत् प्रतिष्ठार्चनादौ प्रकान्ते फलमेदापेक्षया प्रक्रियान्तरसुपक्षिप्यते—

“एतद्वैदिकमुद्दिष्ट भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।

केवल भुक्तिकामश्चेत् स्मरेन्मन्त्रं षडक्षरम्” ॥ इति ।

¹ वर्णयन्ति—क, ख, ग, च, ज, झ

² मुक्तिकाम इति तु उचितम्

न चात्र षडक्षरमन्त्रप्रक्रियाया प्रपञ्चनम् । ततश्च वासिष्ठ-गार्य-
विहगेन्द्राहिर्बुद्ध्यादिसहितोक्तप्रक्रियैव शरणम् । एव द्विभुजप्रभृतिषोडश-
भुजपर्यन्तरूपोपदेशेऽपि अनुक्तमप्यैपेक्षितमन्यतो ग्राह्यम् । अत एव हि
“ कृष्णरूपाण्यनन्तांनि ” इत्यादिभि कृष्ण-नरसिंहादिरूपाणामसस्येयत्वेन
वक्तुमशक्यतया विरम्यते । तेषु च ^३कानिचिच्छाखान्तरोक्तानि संग्राह्या-
प्येव । अत इदं ‘ वेदान्तेषु यथासारं सगृह्य भगवान् हरि ’ इत्युक्तप्र-
क्रियया सर्ववेदान्तसारोद्धारेण सर्वजनहितैषिणा भगवता स्वयमेव प्रणीतं
श्रीमत्पञ्चरात्रशास्त्रं सर्वसूत्रनिष्ठानामुपजीव्यमिति सिद्धम् ।

यतु श्रीवैखानसे—

वैखानस पाञ्चरात्रयो
परस्परनिन्दवचना-
ना प्रज्ञिसत्वपच्च ।

“ आग्नेयं पञ्चरात्रं तु दीक्षायुक्तं च तान्त्रिकम् ।
अवैदिकत्वात्तत्त्वं तथा वैखानसे न तु ।
सौम्येन वैदिकेनैव देवदेव समर्चयेत् ” ॥

इत्यादि, यच्चोक्तम् श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्रसारसमुच्चये—“ अश्रीकरमसौम्यं च
वैखानसमसात्त्विकम्^४ ” इत्यारभ्य, “ तद्विधानं परित्यज्य पञ्चरात्रेण पूज-
येत् ” इत्यादि यानि च पाञ्च-पारमेश्वरादिष्वतिवादवचनानि तानि नूनं ।

^१ अपि—घ कोशे नास्ति

^२ असङ्घायानि—घ

^३ केषुचित्—क, ख, ग

^४ अतात्त्विकम्—क, ख, ग, झ

दक्षुभक्षणचिकीर्षुभि^१ प्रक्षिप्तानि परस्परस्थानाकमणलोलुपैर्वद्भिर्वा^२ पूज-
काधमैर्निवेशिनानि ।

अविरोधोपयोगाभ्यासुभयोरपि शास्त्रयोः ।

म-यम्धैर्हि कृत धर्मविद्यास्थाननिवेशनम्^३ ॥

अन्यथा प्रसिद्धप्रामाण्ययो^४ परिग्रहप्राचुर्यवतो प्रसिद्धतरेषु श्रीरङ्ग-श्रीमद्वे-
क्षटादि-श्रीहस्तिशैल-वृषभगिरिप्रभृतिषु पारम्पर्येण प्रवृत्तयो व्यासादिनिवद्ध-
श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रकाण्डादिपु^५

“ कथ त्वर्मर्चनीयोऽसि मूर्तय कीदृशार्थ्यु ते ।

वैखानसा कथ ब्रूयु कथं वा पाञ्चरात्रिका ॥

भगवानुवाच —

श्रृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनाकममात्मन ।

स्थिष्ठिले पद्मकं कृत्वा चाषपत्रं सकर्णिकम् ॥

अष्टाक्षरविधानेनाप्यथवा द्वादशाक्षरै ।

वैदिकैरथवा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुन ॥

स्थापित मा ततस्तस्मिन्नर्चयित्वा विचक्षण ।

पुरुष तु तत सत्यमच्युत च युधिष्ठिर ॥

अनिरुद्ध च मा प्राहुवैखानसविदो जनाः ।

अन्ये त्वेवं विजानन्ति मा राजन् पाञ्चरात्रिका ॥

^१ इक्षुभक्षणकर्तृचिकीर्षुभि —क, ख, ग, घ

^२ पदुभिर्वा—ज

^३ निवेशनम् । इति—क, ख, ग, च

^४ प्रसिद्धप्रामाण्ययो —ख, ग कोशयो नास्ति

^५ धर्मशास्त्रकर्मकाण्डादिपु—ज.

वासुदेव च राजेन्द्र मङ्गर्षणमथापि वा ।
 प्रद्युम्न चानिरुद्र च चतुर्मूर्ति प्रचक्षने ॥
 एता अन्याश्च राजेन्द्र सज्जाभेदेन मूर्तय ।
 विद्वच्चनर्थान्तरा एव मासेव चार्चयेहृषे ” ॥

इत्यादिभि वैष्णवशास्त्रभेदत्वेन समपरिपठितयोर्वेदाविरुद्धयो भगवद्या-
 मुनमुनि-वासुदेवस्वामिप्रभृतिभि स्थापितप्रामाण्ययोरविशेषवैष्णवसमयपरि-
 ग्रहयो श्रीमत्पञ्चरात्रैवगानसशास्त्रयो द्वयोरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

अश्रैतानि परम्परापर्कर्षवचनानि असङ्कीर्णवहुकोशपाठावलोकनादास-
 भाषितानीति मन्येमहि, तथापि ‘प्रात प्रातरनृत
 नं वदन्ति पुरोदयाज्जुहति येऽमिहोत्रम्’ इत्यादिपु-
 पराणि । उदितहोमप्रशस्तीर्थानुदितहोमनिन्दावत्^१ प्रकान्तशास्त्र
 प्राशस्त्यप्रतिपादनपरत्वेन^२ नेतव्यानि । न हि निन्दा निन्द्य निन्दितु
 प्रवर्तने अपि तु निन्द्यादितरत् प्रशस्तिम्^३ इति न्यायविद् ।

एवमेव साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलभमान शापिडल्य पञ्चरात्रशास्त्र-
 मधीतवान्^४ इत्यादौ वेदनिन्दाप्रसङ्गेन वेदविरोधमाशक्य स्वशास्त्रप्रशसादि-
 परत्वेन पर्यहारि भाष्यकारै न्यदर्शि च ‘ऋग्वेद भगवोऽध्येयमि’ इत्यारभ्य
 ‘सोऽह भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्’ इति भूमविद्योपक्रमगतस्य
 तदितरसमस्तवेदाध्ययनादात्मवेदनालाभवचनस्य भूमविद्याप्रशसामात्रे ता-
 त्पर्यम् । अपि च—

^१ श्रीपञ्चरात्र—क, च

‘प्रशसार्थ—कु, च

निन्दादिवत्—घ, छ, ज

^२ प्राशस्त्यमात्रपरत्वेन—घ, छ, ज

• चत्वारं प्रकृतो वेदा भारतं चैकमेकत ।
 ममागर्ते सुरविभिम्तुलामारोपित पुरा ॥
 महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणे ^१ततोऽधिकम् ।
 महत्त्वाच्च गुरुत्वाच्च महाभारतमीरितम् ^२ ॥

इत्यादिवचनानि वेदेभ्योऽपि महाभारतस्याधिक्य ब्रुवाणानि वेदाथोप-
 वृहणस्पातिशयशालिमहाभारतप्रशसार्थानि । न पुनर्वेदानामपकर्षगन्धमभिद-
 धने । किं च वहवृचास्त्राय “ऋग्गाथा कुम्भ्या तन्मित यजुर्निंगदो वृथा
 वाक्तदभित मामाधो य कथं गेष्ण ” इति यजुरादिनिन्दा ऋषेदस्तुत्यर्थैव ।
 एवमिहापि श्रीवैवानस-पञ्चरात्रयो परम्परापक्षैवचनानामासत्वेऽपि स्वाभि-
 मतस्तुत्यर्थतयैव निर्वोद्धव्यम् । अन्यथा सर्वोपल्लवप्रसङ्गात । अविभभणीय-
 वचनाना यथाश्रुतस्वीकारेऽतिप्रमङ्गाच्च ।

एवमिव ^३ हि शैवागमे कारणतन्त्रे जल्प्यते ॥—

शैवागमकारणतन्त्र-
 वचनानामपि स्व-
 शास्त्रप्रशसापरत्वम् ।

“ शैव सर्वाधिकारी स्यात् स्वकीये च परत्र च ।
 शैवा सर्वं प्रकुर्वन्ति ये गृहस्था द्विजोत्तमा ॥
 यामले मानृतन्त्रे च कापाले पञ्चरात्रके ।
 वोद्धे वाप्यार्हते चैव लागुडे वैदिकेऽपि च ॥
 अन्येष्वपि च मार्गेषु तत्तच्छास्त्रानुसारत ।
 शैवा सर्वं प्रकुर्वन्ति तल्लिङ्गस्थापनादिकम् ॥

^१ यतो—व, ड, छ, ज

^२ उच्यते—व

^३ एवमेव—क, य, ग, च

^४ कथ्यते—क, ख, ग, च

मुख्यत्वादिह शैवस्य मुख्यमाहात्म्यतोऽपि च ।

अधिकारोऽस्ति सर्वत्र नान्येषा शिवदर्शने” ॥ इति ।

ननु पाशुपताधिकरणे ‘पत्थुरसामङ्गस्यात्’ इति पशुपतिप्रणीताना
शैवार्दीना सर्वेषा तन्त्राणामप्रामाण्यसमर्थनात् एतस्मिन्नपि वचने
“जिनालय प्रविष्टस्तु मवासु जलमाविशेत्” इत्यादिभिर्दर्शनस्पर्शनाचयोग्य-
‘विषयजैन-यामल बौद्धादिवाह्यमततन्त्रै^३ सह वैदिकस्य समभिव्याहारात्
वैदिकानहेषु बाह्येषु च शैवस्याधिकारोक्ते ।

“शैवान् पाशुपतान् स्पृष्टा लोकायतिकनास्तिकान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत्” ॥

इति विज्ञानंश्वरसगृहीतधर्मशास्त्रवचनेन स्पर्शादिपु परिहरणीयत्वेन प्रसिद्धम्य
शैवम्य वैदिकदेवताप्रतिष्ठादिपु मुख्याधिकारित्वजल्पनात्^४ लोके च शैवै
कच्चिदपि^५ भगवत्प्रतिष्ठाद्यनुमत्यभावात् तत्स्पर्शादिपूर्वपि—

“स्थापिते पञ्चरात्रेण देवै^६ षड्भिं शिवाध्वभिं^७ ।

प्रतिष्ठादौ कृते मोहादोष सर्वक्षयात्मक ॥

शान्तिश्च तस्य भूयोऽपि पञ्चरात्रोक्तवर्त्मना ।

प्रतिष्ठाप्य सहस्रेण कलशै स्त्रपन हरे ।

महोत्सवश्च कर्तव्यो ध्वजारोहणपूर्वकम्” ॥

^१ जेना—क, ख, ग, च

विषय—क, ख, ग कोशेषु नास्ति

^२ बौद्धवाह्यादितन्त्रै—क, ख, ग, च, झ

^३ कल्पनात्—क, ख, ग, च

^४ शैवे कदाचिदपि—क, ख, ग, झ.

^५ देवै—क, ख, ग, च, ज, झ

^६ शिवादिभि—क, च, शिवार्थिभि—ख, ग, झ

इनि पाद्मादिप्रतिपादितप्रायश्चित्तविशेषानुष्ठानदर्शनाच्च शेवस्तुतिवचन-
भ्याम्य—

‘त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ।
दर्गयित्वाल्पमायास फल शीघ्र प्रदर्शय’ ॥

इत्यादिप्रकारेणाप्रामाण्यमनीश्वरप्रक्षिप्तत्वमतिवादरूपतया स्वीयतन्त्राधिकारि
शेवस्तुतिमात्ररूपत्वं वा कल्पनीयमिति चेत्, हन्त तर्हि अनयोरपि श्री
वैष्णवमार्गभेदयोरन्यतरस्येतत्र शिष्टैरप्रवेशनात् परस्परसङ्करप्रसङ्गे च तत्त-
तन्त्रोक्तप्रायश्चित्तानुष्ठानदर्शनाच्च परस्परापर्कष-परस्परमर्यादाप्रवेशनवचनानि
प्रक्षिप्तत्वादप्रमाणानि अतिवादरूपतया स्वतन्त्रस्तुतिपराणीति वा^१ निर्वाच्य-
त्वात् परम्परागतमर्यादापरित्यागेन ^२परस्परप्रवेशो न क्षम इति मध्यम्थ-
दृष्ट्या सपश्यध्वम् । तत्र पक्षे पतन्तस्तु पतन्त्येव परमधर्ममर्यादोपपूर्वात् ।
अतो वैखानस-पञ्चरात्रयो पञ्चरात्रावान्तरभेदचतुष्कस्य तत्तद्वान्तरतन्त्र-
मेदाना च परस्परमसङ्करणैव सर्वदा स्थितिरिति सिद्धम् ।

तत्रेद तु किञ्चिद्विमर्शनीयम् । यत्त्यारमेश्वर-कालोत्तरयो प्रमाण-
अपकृष्टसिद्धान्तस्यागे भूतानामेव भगवच्छास्त्रसिद्धान्तानामाकारान्तरेणो-
नापि उत्कृष्टसिद्धान्त- त्कर्षापकर्षयोगात् प्राक्प्रवृत्तापकृष्टसिद्धान्तपरित्यागे-
प्रवेशकवचनाना नापि उत्कृष्टसिद्धान्तप्रवेशन न दोषाय । प्रत्युत
प्रविश्वत्वपच । गुणायैव । उत्कृष्टतन्त्रपरित्यागेन निकृष्टतन्त्रप्रवेशनं
समानतन्त्रसङ्करे च दोष इत्युक्तम् । इदमपि दत्तोत्तरप्रायम् । तथा हि—

^१ इतरतन्त्रप्रविष्टः—क, च, झ, इतरतन्त्रविशिष्टै, छ, ज

^२ वा—क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति

^३ परस्परप्रवेशोऽनर्थमर्य इति—घ

^४ तत्—घ, छ, ज पुस्तकेषु नास्ति

^५ भगवच्छास्त्र—क, ख, ग कोशेषु नास्ति.

श्रीमात्त्वने द्वाविंशे परिच्छेदे समयि-पुत्रक-साधकलक्षणोक्त्यनन्तरम् आचार्य-
लक्षणे । साङ्कर्यमागमाना च वेत्ति वाक्यवशात् य । इत्युक्त्वा, शास्त्र-
सङ्करशोधनार्थमनन्तरमुच्यते—

“तत्र वै त्रिविधं वाक्यं दिव्यं च मुनिभाषितम् ।
पौरुषं चारविन्दाक्षं तद्देवमवधारय ॥
यदर्थाद्वयमसन्दिग्धं ^२स्वच्छमल्पाक्षरं स्थिरम् ।
तत् पारमेश्वरं वाक्यमाज्ञासिद्धं हि मोक्षदम् ॥
प्रगमकं वै सुद्धीना सप्रवर्तकमप्यथ ।
सर्वेषां रञ्जकं ‘गृदनिश्चयीकरणक्षमम् ॥
मुनिवाक्यं च तद्विद्धिं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
अनर्थकमसबद्धमल्पार्थं शब्ददम्बरम् ॥
अनिर्वाहकमाद्योक्तेर्वाक्यं तत् पौरुषं स्मृतम् ।
हेय चार्नर्थसिद्धीनाभाकरं नरकावहम् ॥
प्रसिद्धार्थानुवादं यत्सङ्गतार्थं विलक्षणम् ।
अपि चेत् पौरुषं वाक्यं ग्राह्यं तन्मुनिवाक्यवत्” ॥ इति ।

अत्र । अनिर्वाहकमाद्योक्ते । इति दिव्य-मुनिभाषितयो विरुद्धार्थत्वमुच्यते ।
असबद्धमिति प्रवापरविरुद्धत्वम् । तदिदमुभयमपि निकृष्टसहितात्यागेन
उत्कृष्टसहितापरिग्रहवचने श्रीसात्त्वत-पौष्कर-नारदीय-पाद्मादिविरोधात् सा-

^१ समाधिपुत्रकसावक—घ, समयपुत्रिकासावन—ग, समयपुत्रकसावक—क, ख,
च, झ

^२ स्वल्प—क, ख, ग

^३ स्मृतम्—क, च स्थितम्—ख, ग

^४ गृ—क, ख, ग, घ, ड, च, छ, झ

मान्येन सर्वमङ्गनियेधपर-स्वप्रवीपरग्रन्थविरोधमवधारयन्ते धृष्टबुद्धय कति-
चन तन्त्र-तन्त्रान्तरमर्यादाप्रवृत्तस्थानाक्रमणलुभ्यागम-मन्त्रसिद्धान्ताभिमानि-
पुरुषकृतप्रश्नेषोऽयमिति मन्यन्ते ।

अन्ये तु प्रागुक्तन्यायेन मन्त्रमिद्धान्तादिस्तुतिपरतामातिष्ठन्ते । न
ग्वल्वेतावता कालेन कल्पारम्भकृतयुगात् प्रभृति सन्तन्यमानेषु सात्त्वत-
गाम्बसहितास्रोतोमंदेषु अपकृष्टमहिता परिस्त्यज्योऽकृष्टसहिता कश्चित्
उक्तसिद्धान्तस्वीकार- परिजग्राहेति महाभारते श्रीमद्वराहपुराणादिपु वा
वचनाना मन्त्रमिद्धान्त परश्वनपु पञ्चरात्रप्रस्तावेषु महर्षय सूचयन्ति ।
स्तुतिपरत्वपत्र ।

न चार्वाचीनैरप्याचार्यैरिति पूर्वं तथा कृतमिति
मप्रदायविद शिष्या विदामायु । अत शिष्यानुष्ठानबलादेव स्तुतिपरत्वमन्यव-
न्याम । यदि चैव शास्त्रार्थं स्यादतावता कालेन तन्त्र-तन्त्रान्तरस्थानानि
सवाणि मन्त्रसिद्धान्तादिना व्याप्तंरन् । इत पूर्वमनुवृत्तावपि परस्तादेतद्दृ-
लावलम्बनेन तन्त्र-तन्त्रान्तरसिद्धान्तयो सर्वत्रोच्छेद प्रसज्येत । अथ चेदै-
हिकभोगादिप्राचुर्यात् पुरुषाणा च त्रिवर्गप्रावण्यातिशयात् तन्त्र-तन्त्रान्तरयो
सर्वत्रानुवृत्ति सभवतीति मन्वीथा , तर्हि¹ राज-राष्ट्रसमृद्धयर्थेषु स्थाने-
प्वैहिकफलप्रचुरयोगेव तन्त्र तन्त्रान्तरयोर्यथापूर्वमवस्थानमुचितम् । न हि
राजसु राष्ट्रेषु वा सुलभा. केवलमुमुक्षव ।

श्रीकरसहिताया च प्रागुक्तस्यैव सिद्धान्तचतुष्टयस्य वेदसिद्धान्तो
तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य दिव्यसिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्त इति
श्रीकरत्व मोक्षप्रदत्व प्रागुक्तादूरविप्रकृष्टैर्नामभेदैर्विभागमुक्त्वा पुराणसिद्धा-
च । न्तसज्जितस्य तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य मोक्षप्रदस्यापि
विशेषतः श्रीकरत्वमुक्तम् ।

¹ राज—घ कोशो नास्ति

‘एतत् पुराणसिद्धान्तं श्रीकर च विशेषत ।
इदं श्रीकरसंज्ञारब्यं भोगमोक्षफलप्रदम्’ ॥ इति ।

अम्यं च पूर्वापर सर्वं सन्मार्गदीपिकाया विस्तरेण द्रष्टव्यम् । भोगमोक्ष-फलप्रदमित्यम्यं श्रीकरसंज्ञसहिताविशेषान्वितत्वेऽपि तम्या सहिताया पुराण-सिद्धान्तान्तं पातिल्वात् विशेषत इति^१ नियमात्, चकारेणानुक्तसमुच्चयाच्च कृत्स्वस्यापि तन्त्रान्तरमिद्धान्तम्यं विशेषत श्रीकरत्वं मोक्षप्रदत्वं च सिद्धम् । श्रीकामाश्र प्रायग्रो हि राजानो राष्ट्रवर्तिनश्चेति तत्समृद्धयर्थेषु साधारण-स्थानेषु तन्त्रान्तरसिद्धान्तम्यौचित्यमधिकम् । नि सङ्गास्तु स्वगृहादिषु आगममिद्धान्तादिमर्यादामनुष्ठितस्तु नाम । अतम्तन्त्र-तन्त्रान्तरस्थानेषु अ-न्यसिद्धान्तावतरणत्वनमपर्वग्प्रत्यासत्यतिशयनिबन्धनप्राशस्त्याधिकव्यपरमिति मन्तव्यम् । तदपेक्षयेदमुक्तं कालोत्तरे—“स्वयं व्यक्तं तथा दिव्यमुत्कृष्ट-फलद् यत्” इति ।

अपरे त्वाहु—व्यवस्थितस्थानविषयमेवेद्मपकृष्टसहितात्यागेनोत्कृष्ट-उत्कृष्टसिद्धान्तस्वी-
कारवचनाना स्वय-
व्यक्तस्थानविषय कालोत्तरे—
त्वपच्च ।

“अनेकमेदभिन्नं च पञ्चरात्रारब्यमागमम् ।
पूर्वमागमसिद्धान्तं^२ मन्त्रारब्यं तदनन्तरम् ।
तन्त्रं तन्त्रान्तरं चेति चतुर्धा परिकीर्तिंतम्” ॥

^१ विशेष इति—क, ख, ग, च

^२ एवेद—क, ख, ग, च, छ, ज, झ कोशेषु नास्ति.

^३ आगममिद्धान्तशब्दौ नपुमकान्तवेव सर्वत्र दृश्येते

इति चतुर्धा विभाग सामान्येन प्रतिपाद्य, ‘^१नारायणीयमौद्ध्यमाभिकाश्य-पसज्जितम्’ इत्यादिना ‘शास्त्राण्यतानि सुव्रत’ इत्यन्तेनागमादिसिद्धान्तेषु चतुर्षु कतिपयसहिताना ^२निवेशनमनुक्तानामपि संहितानामुपलक्षणतयोद्वाहत्य, ^३तद्वै पञ्चरात्राख्य शास्त्र सर्वोत्तमोत्तमस’ इति चतुर्विंश्मपि पञ्चरात्रशास्त्र सर्वोत्तमोत्तमत्येन निगम्य

आगमादिसिद्धान्ताना
म्बयव्यक्तादिनाज्ञापि
निर्देश ।

‘चतुर्धा भेदभिन्न च म्बयव्यक्तादिभेदत् ।
म्बयव्यक्तं हि सिद्धान्तमागमाख्य पुरोदितम् ।
मन्त्रसिद्धान्तसज्ज यत्तद्विषय परिकीर्तिंतम्’ ॥

‘तन्त्रसज्ज हि यच्छास्त्र तत् सैड्स समुदाहृतम् ।
तन्त्रान्तर तु यत्प्रोक्तमार्प तत् समुदाहृतम्’ ॥

इति प्रागुक्तानामेवागमसिद्धान्तादीना^४ म्बयव्यक्त-दिव्य-सैद्धार्थ-पेण वक्ष्य-माणोपयोगिसज्जान्तराणि निर्दिश्य,

‘म्बयव्यक्तेन दिव्येन पूज्यमाने तु कौतुके^५ ।
तन्त्र तन्त्रान्तराभ्या तु न कुर्याद्विवृजनम् ॥
पूज्यते यदि समोहात् म्याननाशो भवेद्वृवम् ।
राजो राष्ट्रम् कर्तुश्च मरणं जायते ध्रुवम् ॥

^१ नारायणीय मौद्ध्यमग्नि—घ, नारायणीयमौद्ध्यमानि—क, ख, ग, अ
^२ निर्दर्शन—क, ख, ग, च

^३ प्रागुक्तानामेव सिद्धान्ताना—क, प्रागुक्तानामेव मिद्धान्तादीना—न, ग

^४ कौतुकात्—क, अ (म्बयव्यक्तेन इत्यारभ्य मार्वलोकदुय न, ग पुस्तकयो
न दृश्यते)

तस्मात् पूजा न कर्तव्या तन्त्र-तन्त्रान्तराध्वना ।
 अनुकूलं यत् स्वयंव्यक्ते दिव्ये शास्त्रे द्विजोत्तम^१ ॥
 यत्किञ्चित् तत्तदादेयं तन्त्र-तन्त्रान्तरे यथा^२ ।
 तन्त्र-तन्त्रान्तरोक्तेन पूज्यमानेऽपि देशिकै ॥
 तद्विधान् परित्यज्य स्वयव्यक्तोक्तवर्त्मना ।
 दिव्योक्तविधिना कार्यं पूजनं प्रतिमासु च^३” ॥

“ स्वयव्यक्तं तथा दिव्यमुत्कृष्टफलदं यत् ।
 तस्मादुत्कृष्टशास्त्रोक्तमार्गेणैव सुपूजयेत् ” ॥

इति तन्त्र-तन्त्रान्तराभ्या पूज्यमानेऽपि तद्विधानं परित्यज्य उत्कृष्टफलदत्त्वेन
 उत्कृष्टेन स्वयव्यक्तेन दिव्येन च शास्त्रेण पूजनं युक्तमिति ।

तदिदं सर्वस्थानविषयं प्रतिनियतस्थानविषयं वेति विचारणीयम् ।
 यदि सर्वस्थानविषयं तदा परिगृहीततमसात्त्वताद्यनेकसहिताग्रन्थसङ्कोचे
 उत्कृष्टसिद्धान्तस्वी- कारवचनाना स्वय- व्यक्तस्थानविषय- प्रसज्येत । अपि चास्मिन्नेवोत्तरत्र स्वयव्यक्तादिस्था-
 नलक्षणनिरूपणाध्याये तत्तस्थानलक्षणमुक्त्वा पश्चा-
 त्वम् । चतुर्विधपूजानिर्णयाध्याये चतुर्विधपूजनस्य, यथा-
 कमं ‘वैदिक तान्त्रिक श्रौत मिश्र चेति चतुर्विधम्’ इति प्रक-
 म्य, मूलश्रुतिदिव्यमन्त्रप्रवृत्तश्रुति-तत्सम्बेदनिमित्तनामधेयानि प्रतिपाद्यानन्तर-
 मुच्यने—

^१ स्वव्यव्यक्ते च दिव्ये च मैद्वे चार्षे द्विजोत्तम—क, ख, ग

^२ तथा—क, ख, ग, झ

^३ प्रतिमासु च—इति ।—क, ख, ग, च, झ

^४ स्थान—ट, छ, ज कोशेषु नास्ति

.. वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वापि श्रोतैर्वा द्विजसत्तम ।
 स्वयव्यक्ते तु भवने मिश्रैर्वा देवमर्चयेत् ॥
 ऋष्यादिपूजिते स्थाने पारम्पर्यक्रम विना ।
 विशेषं नाचरेत् किञ्चिद्राज-राष्ट्रसमृद्धये ॥ ॥ इति

अत्र स्वयव्यक्तस्थाने चतुर्णा पूजाविशेषाणा “यथामचि विकल्पेन परिग्रहं प्रतिपाद्य, ऋष्यादिपूजितेषु स्थानान्तरेषु पारम्पर्यक्रममन्तरेण मात्रायापि “विशेषं नाचरेत्” इत्युक्तत्वात् यत्र¹ स्वयव्यक्ते विकल्पेन कर्मणा प्रवृत्ति सभवति² तत्रैवापकृष्टफलशास्त्रपरित्यागेन उक्तप्रस्तुत्यागेन लिङ्गवशाचेतव्यम् । पवित्र दक्षिणे कर्णे इति लिङ्गात् “दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र ” इत्यस्य स्थाननियमवत् प्रतिनियतस्वयव्यक्तेषु स्थानेष्विति व्यक्तमवसीयते । अस्मिन्ब्रेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्यायेऽपि ‘वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वा, इत्यादि क्षेत्रद्वय पुनः पठितम् । ‘मानुषे भवने देव तन्त्रमार्गेण पूजयेत्’ इति चोक्तम् । पुनश्च—

“ यद्विम्ब येन शास्त्रेण समारब्ध पुरा द्विज ।
 प्रासाद वा ततस्तेन शास्त्रेणैव तदर्चयेत् ॥
 तच्छास्त्रमन्तरेणैव यो यजेदन्यवर्त्मना ।
 राजो राष्ट्रम्य कर्तुश्च स नाश कर्तुमिच्छति ॥
 न कदाचिदपि प्राज्ञः प्रकुर्याच्छास्त्रसङ्करम् ।
 शास्त्रसङ्करदोषेण महान् दोषो भवेद्भूवम् ॥

¹ यत्र—क, ख, ग कोशेषु नास्ति.

² सभवतीति—क, ग.

इत्युक्तम् । अतोऽप्यत्रापकृष्टशास्त्रपरित्यगेन उत्कृष्टशास्त्रपरिग्रहवचन स्वेनैव नानाशास्त्रार्थविकल्पयोग्यत्वेन प्रतिपादित स्वयंव्यक्ते स्थाने स्थापनीयमिति सिद्धम् ।

यदपि चात्र स्थानविशेषमविकृत्य शास्त्राधिकारिणोर्नियम क्रियते—

स्थानविशेषमधिकृत्य
शास्त्राधिकारिणो
नियमपराणां वचना-
नाम् अर्थविचार ।

“ स्वयंव्यक्ते तथा दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना ।
मूलागमसमेतेन मुख्यभागवतै सदा ॥
पूजन प्रयतै कार्यं पञ्चकालपरायणै ।
वैष्णवायतने कार्यं केवलै पञ्चरात्रिकै ॥
सान्तानिकै प्रविष्टैवा मुनिवाक्योक्तवर्त्मना ।
अनुक्तान्यर्थजालानि सिद्धान्तप्वागमादिषु ।
अन्योन्यापेक्षया ग्राहां शास्त्रेष्वन्यन्त चाहरेत् ” ॥ इति ।

एतदपि प्रकृष्टस्थाने प्रकृष्टाधिकारिणा प्रकृष्टशास्त्रांडिपरिग्रहौचित्यमप-
कृष्टस्थानेऽपकृष्टाधिकारिणामपकृष्टशास्त्रादियोग्यत्वं च स्थापयति । अन्यथा
वैष्णवायतने क्वचिदपि दिव्यशास्त्रानवतारप्रसङ्गात् । मानुषेऽपि भवने
मुख्याधिकारिभि प्रतिष्ठिते दिव्यशास्त्रेण पूजनादिकर्तव्यत्वस्य पारमेश्वर-
निरूपणे दर्शयिष्यमाणत्वाच्च । अत्रापि सिद्धान्तसङ्करपरिहार एव ‘अनुक्ता-
न्यर्थजालानि’ इत्यादिना स्थापित ।

¹ शास्त्राधिकारिण —क, ख, ग, च

² शास्त्रपरिग्रह—क, ख, ग, च, झ

यत्पुनः पारमेश्वरे स्वयंव्यक्तनिर्णयाध्याये—

दिव्यशास्त्रेण पूज-
नस्य सर्वं श्रोतुं सभव ।

“स्वयंव्यक्तं तथा सिद्धं विवृद्धैश्च^१ प्रतिष्ठितम् ।
मुनिमुख्यैश्च^२ गन्धवैर्यक्षैविद्याधरैरपि ॥
रक्षोभिरधर्मसुख्यै स्थापित मन्त्रविग्रहम् ।
दिव्यशास्त्रोक्तविधिना पूजयेच्छास्त्रकोविद् ” ॥ इति ।

इदमपि दिव्यशास्त्रस्य सर्वस्थानेषु सभव^३ दर्शयति । न तु शास्त्रान्तर-
परित्यागेन दिव्यप्रवेशम् ।

‘यच्चानन्तरमुक्तम्—

‘स्थापित मनुजैर्देव मुनिवाक्येन यत्र तु ।
पूजयेद्विज तत्रापि ज्ञानिभिस्तत्त्वदर्शिभि ।
वासुदेवैकनिष्ठैस्तु देवतान्तरवर्जितै ” ॥ इति ।

इदं च व्यामिश्रमुनिवाक्यस्थापिनेऽपि^५ स्थाने व्यामिश्रयागमुक्तैवासु-
देवैकनिष्ठै पूजनमात्रं प्रशस्तमित्याह । न पुनर्मुनिवाक्यपरित्यागेना-
स्याधिकाराननुगुणोक्तष्टशास्त्रेण पूजनं विद्याति । प्राकूप्रवृत्तशास्त्रानु-

^१ सिद्धविवृद्धैश्च—क, ख, ग, च

^२ मुख्यैस्तु—ख, च, छ, ज, झ.

^३ समभाव—ख, ग, सङ्घाव—घ, ड, च, छ, ज

^४ यत्त्वानन्तर—क, ख, ग, च

^५ अपि—क, ख, ग, च कोशेषु नास्ति

^६ परित्यागेन स्वाधिकारानुगुण—व, ड, च, छ, ज

सरेण तैरपि तत्र पूजनस्य युक्तत्वात् । उल्कषशास्त्रनिष्ठानामप्यपकृष्ट-
शास्त्रधर्मेषु लोकानुग्रहार्थ^१ प्रवृत्ते संहितान्तरादिसिद्धत्वस्य प्रागेव
दर्शितत्वात् ।

यच्चेदमनन्तरमभिधीयते—

“ व्यामिंश्रयागमुक्तैस्तु तीव्रभक्तिसमन्वितै ।
स्थापित मनुजेन्द्रैस्तु निषद्वाकादिकोविदै ।
अर्चयेद्वेवदेवेश दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना ” ॥ इति ।

इदमपि दिव्यशास्त्रेण स्थापितस्थानविषयमनुसन्धेयम् ।

इदं त्वशिष्यते । यदुक्तम्—

मुनिवाक्यपरित्याग-
पूर्वकदिव्यमार्ग-
परिग्रहवचनस्य
दिव्यमार्गप्रश-
सापरत्वम् ।

“ मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तने ।
तत्रापि दिव्यमार्गचेत् पूजनं कर्तुमिच्छति ॥
मुनिवाक्य परित्यज्य दिव्यमार्गेण पूजयेत् ।
भवेत् सन्निधिमाहात्म्यं काल कल्पक्षयावधि ॥
दिव्यमार्गेण पूजाद्य वर्तते यत्र नित्यश ।
तत्र दिव्य परित्यज्य कदाचिच्च महामते ॥

^१ अनुग्रहार्थ—घ, ज

मुनिवाक्योक्तमार्गेण न कुर्यात् पूजनादिकम् ।
 कुर्याद्वा यदि वा मोहाद्विप्र समूढचेतन^१ ॥
 घोर प्रयाति नरक राजा राष्ट्रं च नश्यति ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दिव्यमार्गं च न त्यजेत्” ॥ इति

अस्यापि प्रागुक्तन्यायेन दिव्यमार्गप्रशसापरत्वं सुव्यक्तम् । ‘तत्रापि’ इति अपिग्रन्थादिलिङ्गात् । ‘दिव्यमार्गं तु न त्यजेत्’ इति निगमनेन तत्रैव तात्पर्यविश्रमाच्च ।

यद्वा कालोत्तरोक्तन्यायेन विकल्पतश्चर्तुर्विधपूजायोग्य स्वयव्यक्त स्थानम् ‘मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजन यत्र वर्तते’ इत्यनूद्य तत्रापि दिव्यमार्गेण पूजनेच्छाया मुनिवाक्यपरित्यागेन दिव्यमार्गेण दिव्यमार्गपरिग्रहवचनाना मुनिवाक्य-पूजितस्वयव्यक्तस्थाने क्वचिदपि दिव्यमार्गप्रवेश प्रस्तूयते । अपि तु मुनिवाक्यपूजित एव । सा च मुनिवाक्येन पूजा स्वयव्यक्तेऽपि यदि^२ पूर्वं वर्तेत, तत्र कुतश्चित्प्रमाणात् स्वयव्यक्तक्षेत्रत्वेऽवसिते सति मुनिवाक्यपरित्यागेनापि दिव्यशास्त्रोक्तविधिना दिव्यशास्त्राधिकारी पूजयेदित्युक्त भवति ।

^१ स गृथार्थधिरात्तस्य भक्तिवीजेन वै सह ।

समन्त्र कर्म तन्त्र च सिद्धयश्च पराह्मसुखा ।

इहैव शीघ्र विप्रेन्द्र देहान्ते गतसन्ततिः ॥

इति क, च, ज, झ पुस्तकेषु अधिक पाठ

^२ ‘अस्यापि’ इत्यारम्य ‘न त्यजेत्’ इति यावत् घ, ड कोशयो न दृश्यते.

^३ यद्यपि—ख, ग

एतेन दिव्याद्यायतननिर्णयाध्यायोक्त प्रपञ्चोऽपि प्रत्युक्त । तथा हि—

शास्त्रस्य दिव्यादि-
नाम्ना विभाग ।

“ दिव्याद्यायतनाना च पूजाय यत्त्वयोदितम् ।
शास्त्रं दिव्यादिभेदेन यथावद्वक्तुमर्हसि ” ॥

इति पृष्ठ सनक,^१ “ वासुदेवेन यत् प्रोक्तं शास्त्रं भगवता स्वयम् ” इत्यादिना साक्षाद्गवत्प्रणीत ब्रह्मरुद्रेन्द्रप्रमुखैः प्रवर्तित शास्त्रं दिव्य-मित्युक्त्वा,

“ ब्रह्मरुद्रमुखैर्देवै ऋषिभिश्च तपोधनै ।
स्वय प्रणीतं यच्छास्त्रं तद्विद्धि मुनिभाषितम् ” ॥

इति ब्रह्मादिभिर्निर्मितं शास्त्रं मुनिभाषितमिति^२ विभज्य, “ एतत्तु त्रिविध विद्धि सात्त्विकादिविभेदत ” इति मुनिभाषितस्य त्रैविध्यं प्रस्तुत्य, साक्षाद्गवत् श्रुतार्थमात्रनिवन्धनरूपं शास्त्रं सात्त्विकम्, भगवत् श्रुतमेकदेश स्वयोगमहिमसिद्धं च शेषं^३ सङ्कलन्य ब्रह्मादिभिस्तच्छिष्यैश्च स्वय प्रणीत शास्त्रं राजसम्, केवलस्वयोर्गविकल्पोत्थैरथैः कृत शास्त्रं तामसम् इति मुनिभाषितस्य त्रैविध्यमुक्त्वा, “ केवल मनुजैर्यतु कृत तत् पौरुष भवेत् ” इति दिव्यान्मुनिभा-

^१ इति सनकेन पृष्ठ शाण्डिल्य —८.

^२ ब्रह्मादिभिर्निर्मित शास्त्रं मुनिभाषितमिति—क, ख, ग, झ कोशेषु न दृश्यते

^३ अशेष—क, ख, ग, ड, च, छ, ज झ

^४ सत्त्वयोग—क, ख, ग, झ

थिताच्च^१ व्यतिरिक्तं सम्भवदप्रामाण्यमयोगिभिर्मनुजमात्रै प्रणीतं पौरुषं वाक्यं प्रतिपाद्य, पुनर्दिव्य-सात्त्विक-राजस-तामससंज्ञितानि प्रमाण-सहितानां दिव्यसा-भूतान्येव शास्त्राणि सहिताविशेषनियमेनापि विभज्य, स्त्विकादिभेदेन सात्त्वत-पौर्पकर-जयाख्यादीनि ग्रास्त्राणि दिव्यानि, विभाग । ईश्वर-भारद्वाज-सौमन्तव-पारमेश्वर-वैहार्यम-चित्रशिख-पिंडसहिताजयोत्तरादीनि सात्त्विकानि, सनत्कुर्मार-पद्मोङ्गुव-शातातप-तेजो-द्रविण-मायावैभविकादीनि राजसानि, पञ्चप्रश्न-गुकप्रश्न-तत्त्वसागरादीनि तामसानि इति सहिताविभागनिर्देशानन्तरमुच्यते —

अपकृष्टशास्त्रस्थाने
उक्तृष्टशास्त्रपरिग्रह-
वचनस्य स्वयव्यक्त-
क्षेत्रपरत्वम् ।

“ ताममेन तु मार्गेण पूजाद्य यत्र वर्तते ।
तत्रापि राजसेनैव पूजाद्य सिद्धिद भवेत् ॥
राजसेन तु पूजाद्य वर्तते यत्र नित्यश ।
तत्रापि सात्त्विकेनैव पूजाद्य शुभदं सदा ॥
सात्त्विकेन तु पूजाद्यं वर्तते यत्र चान्वहम्^३ ।
तत्र राजसमार्गेण न कुर्यात् पूजनादिकम् ॥
यत्र राजसमार्गेण प्रवृत्तं त्वर्चनादिकम् ।
तत्र तामसमार्गेण न कुर्यादर्चनादिकम् ॥
विविधाना राजसानामन्योन्य स्यान्न सङ्कर ” ॥ इति ।

^१ व्यक्तीभवदप्रामाण्य—ख ग

^२ पद्मोङ्गुव—क, ख, च.

^३ नित्यश —क, ख, ग, च, झ

मुनिभाषितं पु त्रिपु शास्त्रेषु उत्कृष्ट-मध्यमाधमगुणं संज्ञानिर्दिष्टेषु अप-
कृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रप्रवृत्तिम्थाने तत्परित्यागेनापि उत्कृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रेण
पूजाद्य सिद्धिदम् । उत्कृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रप्रवृत्तिम्थाने तद्विपरीतेन शास्त्रेण
पूजनादिक न कर्तव्यम् । ^२ समगुणसंज्ञिताना चान्योन्य न सङ्कर कार्य
इत्युक्तम् । इहापि 'यत्र' इति मामान्येन निर्दिष्टेऽपि प्रागुक्तन्यायेन
प्रभूनानुमावतया सर्वमहस्यव्यवक्त्रक्षेत्रविशेषविषयत्व मन्तव्यम् । न तु
मार्वत्रिकत्वम् ।

यद्वा चिरकालगृह्णेषु भादिना विच्छिन्नपारम्पर्यप्रत्यभिज्ञानेषु स्थानेषु
प्राक् प्रवृत्तापकृष्टशास्त्र-
प्रत्यभिज्ञानेऽपि दिव्य-
स्यापरित्याज्यत्व च । किर्तव्यतामूढान प्रति पूर्वमपकृष्टशास्त्रप्रवृत्तावपि
तद्ज्ञानदशायायामुष्पूवाभिमन्यभावात् सर्वाधिकारिणा
मुख्यानामुक्तृष्टशास्त्रपरिग्रहैचित्यमिहोच्यते । तत्र पुन
कुतश्चित् प्रमाणात् प्राक् प्रवृत्तशास्त्रपरिज्ञाने, दिव्यस्यापरित्याज्यत्व च ।
इदं च तत्रापि इत्यतिवादलिङ्गात् अपिशब्दात् सूच्यते । अपिशब्द-
स्यातिवादलिङ्गत्वं चण्डालमपि वृत्तम्थ त देवा ब्राह्मण विदु 'इत्यादि-
प्रयोगेषु प्रसिद्धम् । अत एव ह्यत्रैव पुन सङ्करपरिहारे सरम्भ क्रियते ।

‘ भेद दिव्यादिक सम्यज्ञात्वा सर्व समाचरेत् ।
यो न ज्ञात्वा तु साङ्कर्यात् पूजाद्यमनुतिष्ठति ॥
म हि सर्वम्य जगत् साङ्कर्य कुरुते सदा ।
विशेषात् स्वस्य वशम्य तस्मादापद्यपि द्विज ॥ १
न कुर्याच्छासाङ्कर्यं हितैषी शास्त्रकोविद ॥ ॥ इति ।

अतो यथोक्त एवार्थ ।

^१ गुण—क, ख, झ, ग कोशेषु नास्ति

‘ ननु समानगुणसंज्ञिताना—ग, ननु गुणसंज्ञितानामित्येत—न, व

केचित्तु—

उत्कृष्टशास्त्रपरिग्रहस्य
अधिकारिविशेष
विषयत्वं वा ।

‘ मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजन यत्र वर्तते ।
तत्रापि दिव्यमार्गाच्चेत् पूजन कर्तुमिच्छति ।
मुनिवाक्य परित्यज्य दिव्यमार्गेण पूजयेत् ॥

इत्यादीना वचनानामधिकारिविशेषविषयतया व्यवस्थामिच्छन्ति । “व्या-
मिश्रयागमुक्तैस्तु तीव्रभक्तिसमन्वितै ” इति ‘प्रक्रमात् ऐहिकामुप्मिक-
सासारिकफलविरक्तानाम् अपवर्गामन्त्रतमशास्त्रपरिग्रहस्य युक्तत्वाच्च । तत्तत-
न्त्रोक्तसासारिकफलसक्ताना तु यथापूर्वं परिग्रह इति ।

न चात्र गजस तामससज्जिनेषु शास्त्रेष्वंशतोऽप्रामाण्यमाशङ्कनीयम् ।

सात्त्विकादिशास्त्र-
ग्रथमपि प्रमाणमेव ।

‘ स्यान्नागर-द्राविड-वेसर^१ च क्रमेण वै सत्त्व-रजस्तमासि ।
महीसुरोर्बीपति-वैश्यकास्ते हरिविधाता हर आदिदेव ॥

इति विमानक्रियादिविषयोत्तम-मध्यमत्वादिविक्षया सत्त्वादिगुणोक्तिवत्
इहापि तद्विक्षया^२ तद्गुणोक्ते । प्रमाणभूतशास्त्रविषयेष्वेव सात्त्विक-
राजस तामसविभागस्य ‘ यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्ष-रक्षासि
राजसा ” इत्यादिभिर्भगवद्वीतायामपि प्रतिपादितत्वात् । अप्रामाणभूतस्य^३

^१ द्रावलवैशस—ग

^२ सत्त्वादिगुणोक्तिवत् इहापि तद्विक्षया—क, ख, ग, ङ, च, छ, ज, झ कोशेषु
नास्ति

^३ अप्रामाण्यस्य—क, ख, ग छ, ज, झ

पौरुषस्य तु वाक्यस्य “केवल मनुजैर्यतु कृत तत पौरुष भवेत्” इति पृथग्निर्देशात् ।

“ सर्वत्र पौरुषे वाक्ये तद्ग्राह्यमविरोधि यत् ।
केवल तद्विधानेन न कुर्यात् स्थापनादिकम् ” ॥

इति हि पौरुषसंज्ञैँ वाक्यं ^१विसूद्धाविसूद्धाशसूद्धावोऽत्र दर्शितं । अत सात्त्विक-राजस-तामससज्जानिवेशोऽत्र सत्त्व-रजस्तम प्रचुरतत्फलसिद्धि-विशेषतारतम्याभिप्रायणेति मन्तव्यम् ।

कात्म्येन हि भगवच्छास्त्रस्य प्रामाण्य प्रागेव प्रतिपादितम् । न चात्र भगवद्वयतिरिक्तब्रह्मादिपुरुषकृतांगेषु कारणदोष सभवति । ‘पञ्च-कृत्त्वं पञ्चरात्रं रात्रस्य कृत्त्वस्य वक्ता नारायण स्वयम्’ इति प्रमाणम् । स्ववकृतेकं शास्त्रे भगवतैव तेषामृषीणा तत्त्वपुण्यविशेषानुसारेण नित्येऽपि वेदे सूत्रकाण्डमन्त्रकृत्त्ववत् संहिताकर्तृत्वस्याधिकारतया समर्पितत्वात् । यथा च व्यासोक्ते महाभारते वैशम्पायन-सहिताभेद ^२ एवमत्रापीति न सङ्कट किञ्चित् । अत कृत्त्वं पञ्चरात्रं प्रमाणम् । तस्यावान्तरसहिताभेदं ऋगादिवच्चतुर्धावस्थित । तद्वदेव असाङ्गेण सिद्धा-न्तानाम् अनुवर्तने यथाधिकार व्यवस्थितानुष्ठानतया सिद्धान्तादिसङ्कर-फलम् । परिहरेणैव सर्वदानुवर्तनीयम् । तथानुवर्तने ^३ यथाधिकार साक्षात् परम्परया वा सद्ब्रह्मवासुदेवाख्य-परमपुरुषार्थप्राप्तिसाधनमिति सिद्धम् ॥

^१ विसूद्धाशसूद्धावः—क, ख, ग, च, झ

^२ सहितादिभेद—घ, ङ, छ, ज

^३ तथानुवर्तमानाना—ग, घ, ङ, छ, ज, तथानुवर्तने—क, झ

^४ प्राप्तिसूचन—क, झ

पञ्चकालव्यवस्थितै वेङ्कटेशविपश्चिता ।
 श्रीपञ्चरात्रमिद्वान्तव्यवस्थेय समथिता ॥

अहिनविहनिर्दीक्षेवीहुभिर्व्यूहभेदे
 निगमनिजमतैश्च^१ व्यक्तभूमा चतुर्भिः ।
 प्रथमयुगममग्र धर्ममध्यस्थमानान्
 प्रशमितकलुपान्^२ न पातु वैकुण्ठनाथ ॥

गंत श्राक्षिणीकिर्मिहम्य मर्वतन्त्रस्तन्त्रम्य श्रीमद्वङ्कटनाथम्य
 वेदान्ताचार्यम्य कृतिपु श्रीपाञ्चरात्रग्रक्षाया
 सिद्धान्तव्यवस्थापनाख्य^३
 प्रथमोऽधिकार ।

^१ दले —क, ग, ड, च, छ, म

निजनिगमशतैश्च—क, ग, निजनिगममतैश्च—ङ, झ

^२ कलुषो व —घ, ड, छ, ज

^३ व्यवस्थाख्यः—घ, ड, ज, व्यवस्थानाख्य —छ

॥ श्रीः ॥

नित्यानुष्टानस्थापनाख्यः

द्वितीयोऽधिकारः ।

अथादौ समुपक्षिस्मच्छिद्रं स्थाप्यतेऽधुना ।
स्वयंप्रयोजनं नित्यं स्वामिसेवनमञ्जसा ॥
ससामान्यविशेषात्मा चर्येण हृदयञ्जमा ।
समूत्रसुमनस्तोमा मालेवामोदिनी विभोः ॥

इह तावदेकैकस्मिन्नहोरात्रे कालपञ्चकविभागेन अभिगमनोपादानेज्या-स्वाध्याय-योगरूपभगवत्सेवनं स्ववर्णाश्रम-जाति-गुण-निमित्तादि-² अभिगमनादिना नियतर्थमसच्चिवं भगवद्भूर्मनिष्ठानां सर्वेषां समानम् । भगवत्सेवनं सर्वेषां तच संहिताभेदेषु चोदनास्याविशेषेऽपि सूत्रभेदेषु समानम् । समानचोदनास्यचत्वारिंशत्संस्कारादिवल्लेशतो भिन्नरूपं प्रतिपाद्यते । तत्र रहस्यान्नायविदामेवायं धर्म³ इति अविदितसात्त्वतधर्माणामाकस्मिको ऋमः । ते तु स्वशास्वोक्तप्रकारेण पाञ्चकालिकधर्ममनुतिष्ठन्ति । इतरे च यथास्वं तत्संहितोक्तप्रक्रिययंति व्यवस्था । वर्गद्वयेऽप्यधिकारिविशेषमात्रेणैव हि भेदोऽनुशिष्यते । यथोक्तं पात्रे ।

¹ एकस्मित्—क, ख, च, झ.

² जातिनिमित्तादि—क, ख, ग, झ.

³ अयं निजधर्मः—ज.

० ब्रह्मवाच—

कर्षणादि प्रतिष्ठान्त कर्म यस्य प्रसिद्धये ।
त समाराधनविधि श्रोतुभिच्छामि सम्प्रति ॥
आराधनविधि कीदृगधिकारी च कीदृश ।
भगवस्तदशेषेण ब्रूहि मे भक्तवत्सल ॥

एकायनिना मुख्य-
मधिकारित्वम्
अन्येषा तु दीक्षया ।

श्रीभगवानुवाच —

श्रूयतामभिधाम्यामि पृष्ठ निरवशपत ।
आद्यमेकायन वेदं^१ सद्गृह्णप्रतिपादकम् ॥
तेनैव सस्कृता विप्रा मुख्यकल्पाधिकारिण ।
अन्येषा ब्राह्मणादीना वर्णाना दीक्षया क्रमात् ॥
अधिकारोऽनुलोमानामपि नान्यस्य कस्यचित् ।
पूजाविधौ भगवतस्तेऽनुकल्पाधिकारिण ॥
प्रतिलोमभुवा सूत प्रथमस्तत्र^२ शस्यते ।
त्रयाणा क्षत्रियादीनामनुलोमभुवामपि ॥
सूतस्य च विशेषेण दीक्षात्मार्थपरानिशम^३ ।
परार्थयजन कुर्युर्विप्रा मुख्यानुकल्पयो ॥
नैवाधिकारिणो गौणा दीक्षासस्कारवर्जिता ।
यथैव दीक्षणीयष्टचा जायन्ते ब्राह्मणादय ॥

^१ वेद इत्येव सर्वत्र पाठ ।

^२ प्रथम तत्र—क, झ

^३ दीक्षामात्थ परानिशम्—क, ख, ङ, च, झ, दीक्षामार्थ परानिशम्—ज

तथैव दीक्षाविधिना जायमाना यथोदिता ।

पूजाविधो भगवत् प्रकल्पन्ते ऽधिकारिण ॥” इत्यादि ।

एव सहितान्तरेष्वपि ग्राह्यम् ।

नदिह वत्सिद्धान्तोक्तवर्त्मना चतुर्विधपञ्चरात्रिणा¹ साधारणमभि-

जयाख्यसहिताया पञ्च काला पाञ्चकालिककर्माणि च । गमनादिपञ्चकम् । मन्त्रसिद्धान्तादिष्वपि हि काल-

पञ्च कालागोप्यमुपदिश्यने । यथोक्त साक्षाद्वगवन्मुखो-
द्रूततया रन्त्रयमिति प्रसिद्धेषु जयाख्य सात्त्वत-

पौष्करेषु जयाख्यसहितायाम्—

‘नारद—

‘एको हि श्रूयते देवकालो लोके न चापर ।

पञ्च कालाम्त्वयोद्दिष्टा किमेतन्मेऽत्र सशय ॥

श्रीभगवानुवाच—

एकस्यैव हि कालस्य वासरीयस्य नारद ।

आप्रभातान्निशान्त वै पञ्चधा परिकल्पना ।

पृथक्कर्मवशात् कार्या न काला बहव स्मृता ॥

नारद—

एककालाश्रिताना² च कर्मणा लक्षणं वद ।

परिज्ञातैस्तु यै सद्य कृतकृत्यो भवाम्यहम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य प्रागश विप्र वासरे ।

जप-ध्यानार्चन-स्तोत्रै कर्म-वाक्-चित्तसयुतै ॥

¹ पञ्चरात्राणा—क, ख, ग, च, झ

² एककालस्थिताना—जयाख्यसहिता

अभिगच्छेज्जगदोनि तच्चाभिगमनं स्मृतम् ।
 न त पुष्प-फलादीनामुत्थायार्जनमाचेरत् ॥
 भगवद्यागनिष्पत्तिकारण प्रहर^१ परम् ।
 तदुपादानसंज्ञं वै कर्म कालपदाश्रितम् ॥
 न तोऽष्टाङ्गेन यागेन पूजयेत् परमेश्वरम् ।
 माधिक प्रहर विष्णु इज्याकालस्तु म स्मृत ॥
 श्रवण चिन्तन व्याख्या तत^२ पाठममन्विता ।
 स्वाध्यायसंज्ञं तद्विद्धि कालाश मुनिसत्तम् ॥
 दिनावसाने सम्प्राप्ते पूजा कृत्वा समभ्यमेत् ।
 योग निश्चावसाने च विश्रमैरन्तरीकृतम् ।
 पञ्चमो योगसंज्ञोऽसौ कालाशो ब्रह्मसिद्धिः ॥

नारद —

श्रुतो मथासिल पूर्वं भगवद्याग उत्तम^३ ।
 तस्याङ्गानि विभागेन ज्ञातुमिन्द्याम्यह पुन ॥

यागस्य
अष्टावङ्गानि ।

श्रीभगवानुवाच —-

अन्त करणयागादि यावदात्मनिवेदनम् ।
 तदाद्यमङ्ग यागम्य नाम्नाभिगमन महत^४ ॥

^१ प्रहर — क, ख, ग, च, ज, झ

^२ तप — क, ख, ग, च, झ

^३ उत्तर — क, ख, ग, ड, च, छ, झ

^४ तच्चाभिगमन भवेत् — क, ख, ग, च, झ

पूजन चार्ध्यपुण्पादैर्भोगैर्यदखिल मुने ।
 वाह्योपचारैस्तद्विद्धि भोगसंज्ञं तु नारद ॥
 मध्वाज्याकेन दधा वै पूजा च पशुनापि वा^१ ।
 तत्तृतीय हि यागाङ्गं तुर्यमन्नेन प्रजनम् ॥
 निवेदितस्य यद्वानं पूर्वोक्तविधिना मुने ।
 सम्प्रदानं तु तत्त्वाम यागाङ्गं पञ्चमं स्मृतम् ॥
 वहिसन्तर्पणं षष्ठि पितृयागस्तु^२ सप्तमम् ।
 प्राणाभिहवनं नाम्ना त्वनुयागस्तैदृष्टम् ॥
 इत्येतत् कथितं सर्वं यत्त्वया परिचोदितम् ।
 प्रददाम्यचिराद्यद्वै तन्निष्ठाना परं पदम् ॥” इति ।

अचिरादित्यनेनास्य कर्मण कर्मान्तरेभ्य स्वभावत प्राशस्त्यमुच्यते ।
 स्मरन्ति च व्यासादय —

‘ न विष्णवाराधनान् पुण्य विद्यनं कर्म वैदिकम् ।
 सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधि ॥”

इत्यादि^३ । प्रयाससाम्य-वैष्णवानादरेण स्वरूपत प्राशस्त्य द्रव्यादिष्वपि
 विद्यन । यथोक्तमाश्वमेधिके श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे—

‘ सर्वेषामेव पुण्पाणा सहस्रगुणमुत्पलम् ।
 तस्मात् पञ्च तथा राजन् पञ्चात्तु शतपत्रकम् ॥

^१ पशुना सह—क, ख, ग, झ.

^२ पितृयाग तु—क, ख, ग, ड, च, छ, झ

^३ अनुयाग—क, ख, ग, ड, च, छ, ज, झ

^४ इति—क, च, झ

तम्मात् सहस्रपत्र तु पुण्डरीकमत् परम् ।
 पुण्डरीकमहस्तात् तुलसी गुणतोऽधिका ॥
 वक्षपुण्प ततम्भु स्यात् सौवर्ण तु ततोऽधिकम् ।
 मौवर्णीच्च प्रसूनात् मत्प्रिय नास्ति पाण्डव ॥^१ । इति ।

एव जप-होम दानादिप्वपि प्रसिद्धम् । पद्मेऽप्येव प्रशस्ततम्^१
 पञ्चकालविवाच वा पञ्चकालमेवनमुक्तम् ।
 पाद्मवचनानि ।

॥ ब्रह्मोवाच—

॥ पञ्चकालविविज्ञाना प्राशस्त्य भगवन्निः ।
 कथित पञ्च के काला विधयश्चापि पञ्च के ॥
 मह जिज्ञासमानाय कथयस्व यथातथम् ।
 न चेद्रहस्यमत्यन्त यदह पृष्ठवानिदम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

आद्य कर्माभिगमनमुपादान तत् परम् ।
 इज्या च पश्चात् स्वाध्यायस्ततो योगस्तत परम् ॥
 पञ्चैनं विधयस्तेषा काला पञ्चैव तं कमात् ।
 कल्याणाचरणान्त यत् कर्मजात चतुर्मुख ॥
 उत्थानादिकमादेतदभियानैऽमुदीरितम् ।
 ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्धयेत ध्यायन्नारायणं परम् ॥
 उत्थायासीत शयने कीर्तयन्नाम वैष्णवम् ॥^२

^१ प्रसिद्धतम—क, ख, ग, झ

^२ अभिधान—क, ख, घ, ङ, च, झ

इत्यादिरथ्याय कृत्स्नोऽपि पाठ्य । एव सहितान्तरेष्वपि तत्र तत्र संग्रहेण
विम्तरेण च^१ पञ्चकालविधिर्दृष्टव्य । कि च--

‘नमस्ते पञ्चकालज्ञं पञ्चकालपरायणं ।
पञ्चकालैकमनसा त्वमेव गतिरथ्यया’ ॥

इत्यादिपु पाञ्चकालिकधर्मस्य भगवदेकवेदत्वं भगवत्प्रियतरत्वं तन्निष्ठाना-
मव्यवधानेन^२ भगवत्प्राप्तिश्च प्रतिपाद्यते ।

यत्सूक्तं भोजराजेन प्रयोगपद्वतिरनावल्याम्---“तत्र सङ्घवादय
काला अहरहं प्रवर्तन्ते । सङ्घव ममो विष्णुप्रियो धर्मो विराग इति
पञ्च काला अध्यात्मविद्विरुपदिष्टा । उडयात् पञ्च नाड्यं सङ्घवं उक्तं ।

भोजोक्ता सङ्घवादय तस्माद्विगुणमात्रा सम उपदिश्यते । तावता विष्णु-
पञ्चकाला प्रिय ” इत्यादि । तत्र पुष्पविशेषाराध्यविशेष-
अन्यार्थी । निर्णयार्थोऽय कालविभाग । न त्वभिगमनादिपञ्चक-

कर्तव्यार्थ । तथा हि प्रवृत्तम्—‘सङ्घवे तत्त्विधिचोदित पुष्प गृहीयात् ।
समं पञ्च धर्मे कुमुदै । करवीरैविष्णुप्रिये । बिल्वपत्तैर्विरागे भगवन्त
पूजयेत्’ इति । उत्तरत्र चैव तत्त्वकालाराध्यभगवन्मूर्तिविशेषप्रदर्शन
कृतम्^३ । तत्र सङ्घवे वैकुण्ठस्य प्रीति । समेऽनिरुद्धस्य, विष्णुप्रिये
शिशुमारस्य, धर्मे वडवामुखाभे विरागे कपिलस्य, इत्येव पञ्चाना पञ्च
प्रीतिकालविशेषा ” इति । अतो जयास्व्यसंहितोक्तप्रकारेणैवाभिगमनादि-
पञ्चकव्यवस्था नित्या अन्यत् काम्यादिकम् ॥

^१ चकार रु, ख, ग, च, छ, ज, झ कोशेषु नास्ति

^२ अप्यव्यवधानेन—क, ख, ग, च, छ

“सङ्घवे तत्त्विधि” इत्यारम्भ “प्रदर्शनं कृत” इति यावत् क, ख, ग, च
पुस्तकेषु विमुक्तम्

एव दिनचर्यामर्यादाया स्थिताया केषाचित् त्रैकाल्यार्चनादिविधाना-
 पाञ्चकालिकधर्मे
 सच्छिद्राच्छिद्रवि-
 भाग । निविषुवायनोपराग-जन्मत्रय द्वादशी-पर्व-श्रवणादिवै-
 शेषिकार्चनान्यपि यथावल तदन्तं पानेन नेतव्यानि ।
 अशक्तमधिकृत्यैव ममाहृत्यानुष्टान क्वचिद्विधीयते ।
 मच्छिद्रपञ्चकालता च तावन्मात्रयोग्यस्यैव । अन्यार्थकर्मान्तरितत्वं सच्छिद्रत्वम् ।

“ द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् ।

अच्छिद्रपञ्चकालज्ञः स तु भागवत स्मृत ॥

इति तु पूर्णम्य मुख्याधिकारिण म्तुति । न तु तस्यैव पाञ्चकालिक-
 भागवतत्वप्रतिपादनपरम् ।

“ चतुर्व्यूहविभागज्ञ पञ्चकालपरायण ।

द्वादशाक्षरनिष्ठो य स वै भागवतोत्तम ॥

इति शाणिडल्यवचनमपि तथैव ।

एवं द्वादशाक्षरेपादानमपि व्यापकान्तरोपलक्षणम् । स्वसंहितोत्त-
 पाञ्चकालिकधर्मं
 श्रीभाष्यकारादीना
 अभिमत । मन्त्रनिष्ठामात्रेण¹ यथाहं सर्वेषा पञ्चकालधर्मप्राप्ते ।
 अत एव हि भाष्यकाराणा शिष्या प्रशिप्याश्च
 श्रीमद्घाक्षरेण समाराधन प्रपञ्चयन्त पञ्चकाल-
 कल्पनयैव दिनचर्यामुपदिदिशु । तथा हि—भाष्यकाराव्यवहितशिष्यैर्वैद्जि-
 वंशेश्वरै श्रीरङ्गनारायणाचायैर्ब्रह्ममुहूर्तप्रभृति दिनचर्या प्रपञ्चयद्विर्हरिसंकी-
 र्तन-संसारनिर्वेद मात्त्विकधृत्यालम्बनसमनन्तरकालहितौ यवसायपर्यन्तमुक्त्वा
 अनन्तरमुच्यते—

¹ स्वमहितोत्त निग्रमन्त्रेण—क, ट, छ, ज, झ, स्वमहितोत्त निश्चमात्रेण—ख, ग, च

² कालविहित—क, ख, ग, ढ, च, छ, ज, झ.

इति ऊर्ध्वमहं तावद्यावज्जीव श्रिय श्रिय ।
 पदयोरर्चन कर्तु यतमान समाहित ॥
 अभिगच्छन् हरि प्रात पश्चाद्द्रव्याणि चार्जयन् ।
 अर्चयश्च ततो देवं ततो मन्त्रान् जपन्नपि ॥
 ध्यायन्नपि परं देवं कालेषूक्तेषु पञ्चसु ।
 वर्तमान सदा चैव पाञ्चकालिकवर्त्मना ॥
 स्वार्जितेर्गन्धपुष्पादौ शुभै गृह्णनुरूपत ।
 आराधयन हरि भक्तया गमयिष्यामि वासरान् ॥” इति ।

श्रीपगशरभट्टारकैश्च—

गर्भजन्मजरादु खमिश्रससारसागरात् ।
 उत्तीर्य भगवत्प्राप्ति लिप्सेत पुरुषो यदि ॥
 प्रातस्तथाय संस्मृत्य हरि तच्चरणोत्थिताम् ।
 गङ्गा विभाव्य तीर्थाभ्यस्ततस्तदवगाह्य च ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म यावच्छक्ति परात्मन ।
 आराधनत्वेनापाद्य सोर्ध्वपुण्ड्रश्च तर्पयेत् ॥
 मन्त्रैराधारशक्त्यादिपारिषद्यान्तसम्थितै ॥

इति पूर्वाचार्योक्त मग्नेण प्रदर्श्य, ‘हरि प्रणम्य चायम्य प्राणान् प्रणिपतन् गुरुन्’ इत्यारभ्य, श्रीमदष्टाक्षरमन्त्रस्य ऋषि छन्दो देवतावीजशक्ती प्रकाढ्य, भाष्यकारानुक्तो मन्त्रन्यासस्तच्छिष्याद्युक्तप्रकारेणोपादेय इति ज्ञापनाय “मन्त्रन्यास तत कृत्वा मन्त्रार्थमपि चिन्तयेत्” इति सग्नेणाभिधाय, पूर्वेन्थेष्वनिवेशित मन्त्रार्थचिन्तन अत्यन्तोपयुक्ततया¹

¹ मन्त्रार्थ अत्यन्तोपयुक्ततया—घ, ज

स्वयमेवाभिधाय,^१ “ एव सचिन्त्य मन्त्रार्थं ततस्तत्पुरुषं परम् ” इत्यादिना पूर्वैरुक्त ध्यानं सक्षिप्य, तदनुकूल पादादिकेशान्तध्यानं प्रपञ्चं षोडशो-पचारकमेण समाराधनं च विहितम् । उपचारान्तराणामपि सर्वपासेने षोडशं प्रधानतमा । तदनुवन्वेनैवान्यत्सर्वमनुष्टीयनं । दंश-कालावस्थावनु-मारणं सर्वेष-विस्तारम्बीकारश्च शास्त्रीय । अतः पूर्वैरकृण्डमिहाप्यनुसन्धेयम् । अत एव हि तदुभयानुसारिभिर्नारायणमुनिभिर्गपि पञ्चकालकल्पनया तत्त्वकालानुष्टेयानि यथाक्रमं प्रपञ्चितानि ।

तथा हि—

“ भगवच्चरणाभ्योजपरिचर्याविधिकमम् ।
एकान्तिभिरनुष्टेय नित्यं समभिद्वमहं ॥
त्राद्वे मुहूर्तं मत्त्वस्थो हरिर्हरिरिति ब्रुवन् ।
उत्थाय तत्र शश्रेनं समासीनं समाहितं ॥ ॥ ”

इत्यारभ्य

“ द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रसुर्मीश्वरम् ।
निश्चिप्य चिरमात्मानं तत्पादाङ्गे कृती भवेत् ॥
यो नारायणदासीयो माधवाराधनक्रमं ।
तत्राभिगमनं नाम प्रथमं पट्टलो द्वयम् ॥ ॥ ”

इत्यन्नेनाभिगमनं परिसमाप्तं

“ अहो द्वितीयभागेन कृष्णाराधनतत्परं ।
द्रव्याण्याराधनार्थानि शास्त्रीयाणि समार्जयेत् ॥ ”

^१ पूर्वे इत्यारभ्य त्वयसेवाभिधाय इत्यन्तं क, ख, ग, झ पुस्तकेषु विमुक्तम्

^२ त पुरुष—क, झ, परमिति पद क, ख, ग, घ, झ कोशेषु नास्ति

इत्यादिभि पठलै तत्त्वकालाशसाधनीयमुपादानादिकमपि यथाकम प्रपञ्चितम् । तदेव चतुर्विंधपञ्चरात्रनिष्ठाना तत्रापि यत्किञ्चिद्व्यापकमन्त्रप्रधानाना सर्वेषामपि भगवदेकान्तिना यथायथ प्राचीनपरिगृहीतवैकल्पिकमर्यादामेदै पाञ्चकालिकर्थम् प्राप्त ॥

तत्र ये^१ स्वाधिकारानुरूप प्रपत्तिमेव केवलामव्यवहितामपर्वग्साधनमवलम्बन्ते तैरय पञ्चकालक्रमं परित्याज्य परिग्राह्यो वेति विचार्यते ।

प्रपञ्चे पञ्चकालक्रमं प्रपत्तिप्रकरणेषु तदङ्गत्वेन तदुपदेशाभावाद्विलभवात्याज्य इति
पूर्वपञ्च । क्षमस्याधिकारिण शातवार्षिकव्रतपूरणावधिकालक्षेपाक्षमत्वात् तदेकदेशभूतयोगशक्तौ च तस्यैवोपायत्वस्वीकारप्राप्ते यथागत्ति वर्णाश्रमधर्मानुष्टानेरूपस्य भगवत्प्रीणनस्य तदाज्ञानुपालनस्य कर्तव्यवेऽपि व्यास-दक्षादिधर्मशास्त्रोपदिष्टकालविभागपूर्वकदिनचर्यामर्यादयापि^२ सिद्धे अन्यथा कर्मणा परस्परोपरोधप्रसङ्गाच्च परित्याज्य इति पूर्व पक्ष ॥

राज्ञान्तस्तु परिग्राह्य एवायमिति । तिष्ठतु तावदिह प्रमाणोपपत्तिपरामर्श । भाष्यकाराद्युपदेशसम्प्रदायस्तावत् परामृश्यताम् । “अथ परमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये” इत्यारभ्य शौनकप्रपञ्चे पञ्चकालक्रमो व्यास-बोधायनादिधर्मशास्त्रानुक्तेन भगवच्छास्त्रोक्तेन ग्राह्य इति सिद्धान्त । वर्तमना स्वानविशेषादिपूर्वकविलक्षणसमाधनप्रक्रियाप्रतिपादन कथंभूतमधिकारिणमधिकृत्य भाष्यकारै कृतमिति कर्णे तवागतम् । भवतु तच्छक्तमधिकार्यन्तर प्रतीति चेत् । प्रपत्येकनिष्ठै तच्छिष्यप्रशिष्यादिभि^३ योग्यैरद्ययावद्यथाशक्ति तदनुष्टानदर्शनात् । साधनबुध्या

^१ वर्णाश्रमानुष्टानरूपस्य—क, ख, ग, च, झ

- दिनचर्याद्वारापि—क, ख, ग, झ.

^२ प्रशिष्यादिभिश्च—क, ख, ग, च, झ

च तदनुष्ठानाभावम्य भगवत्कैङ्गर्येकरति परमैकान्ती भूत्वा ” इत्यादि-
भिस्तत्रैवोपदेशात् । अनन्योपायेऽनन्यप्रयोजने चाधिकारिणि परमैकान्ति-
शब्दम्य मात्राज्यात् । अथ परमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोग वक्ष्ये ”
इत्यम्य पूर्ववृत्तापेक्षाया नमेव शरणमुपगच्छेदस्तिलेत्यादिना ” ॥ शर-
णागतिप्रकारश्च प्रवोक्त ॥ इति तत्प्रवन्धस्थवाक्यद्वयेन परिपूर्णशरणागति-
विषयम्य गद्यग्रन्थस्य पूर्ववृत्तत्वप्रतीते । एतच्च समर्थयिष्यते । अतस्तथा-
विघ्रपन्न एवात्र परमैकान्ती । तमधिकृत्यैव किञ्चित्सिद्धान्तस्था काचित्स-
हिता प्रधार्नाकृत्य समाराधनप्रयोगोऽत्र सगृह्यत इति यथासम्प्रदायमकामे-
नापि स्वीकरणीयम् ।

तच्च समाराधनमर्ध्यादिपात्रप्रक्षेप्यतत्तदासनभोगानुपर्वीं समर्पणीयौप-
चारिक-साम्पर्शिकाभ्यवहारिकादिभेदभिन्नगन्ध-पुष्पादिपरश्शतद्रव्यसापेक्ष ह-
यते । तदपि न्यायत स्वयमेवार्जित मुख्यम् ।
पञ्चकालप्रक्रिया अशक्तस्य तु पुत्रशिष्यादिमुखेन तत्प्रेरणरूपार्जन-
श्रीभाव्याकाराभिम तेति समर्थनम् । व्यापार । पूर्वसिद्धद्रव्यस्यापि तत्काले तदथोपादान-
मिति समाराधनात् पूर्वमेव नान्तरीयक सम्यग्द्रव्योपादानम् । अत इज्योप-
देशेनैवार्थात्तदपेक्षितोपादानमपि स्वकालप्राप्तमुपदिष्ट भवति । ततोऽपि
पूर्वमभिगमनमपि तद्विधायकतत्तच्छास्तत्तन्मन्त्रविशेषादिपरामर्शादन्तत
प्रपत्तिरूपतत्त्वैव परिणतमिति प्रागेव तदुपदेशेनार्थादभिगमनमप्युपदिष्ट
भवति । अत एव हि तदभिप्रायविद्विनारायणमुनिभि —

“ द्रयेन तद्विवरणै प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् ।

निक्षिप्य चिरमात्मान तत्पादाव्जे कृती भवेत् ” ॥

¹ प्रक्षेप—क, ख, ग, घ, च, झ

अर्थादपेक्षित—क, ख, ग, च, झ

इत्यभिगमन निगमितम्^१ । तद्विवरण च गद्यादिकमेव । अनुयागपर्यन्तसमाराधनसमनन्तरभाविस्वाध्यायश्च श्रुति-स्मृतीतिहास-पुराण-मन्त्रजप-सत्संवादाध्यात्मशास्त्रश्रवण-प्रवचनाद्यात्मा यथासम्भवं भगवच्छास्त्र-धर्मशास्त्रादिष्व-नन्तरभावियोगोपकारकज्ञानसन्धुक्षणप्रयोजन प्रतिपाद्यत इति तत्काल-नित्य सोऽपि ‘द्रव्यमर्थानुसन्धानेन सह सदैवं वक्ता’ इति गद्योक्तस्य द्रव्यवचनस्य शास्त्रायंकर्मान्तरानुपरोधेन यथावसरमुपनिपातादुपदिष्ट एवेति ज्ञायने । सदावचनं हि न निद्राकाले अशक्यत्वात् । न मौनकाले तद्विधिविरोधात्^२ । न मन्त्रान्तरादिसाध्यसमाराधनादिकाले तैरव^३ तदुपरोधात् । अतो यथावसरै तत्प्राप्ति । एव योगोऽपि^४ द्रव्यार्थानुसन्धानैकाद्यरूपः सर्वव्यापारोपरतिसुभगनिद्रापूर्वापरकालयोः “तत्पूर्वापररात्रेषु युज्ञान” इत्याद्युक्तावसरलब्ध्ययन्त्रलभ्य । श्रीवैकुण्ठगद्ये च स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठामेव विद्याय “ततश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवनायैवमनुम्भरेत्” इत्यारभ्य, परमपदपर्यङ्कनिलयम्य भगवत परिपूर्णध्यानयोगमुक्त्वा, अनुसन्धानविशेषाश्चोपदिश्य, “श्रीमत्यादारविन्दं^५ शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमम्भमर्वावयव सुखमासीत्” इत्यनेनानन्यप्रयोजनो विचित्रो योग प्रतिदिनकर्तव्यत्वेन विहित । तदधिकारे च विस्तरेण दर्शयिष्याम । नित्ये च “एवं शरणमुपगम्य तत्प्रसादोपबृंहितमनोवृत्तिस्तमेव भग-

^१ निर्णीतम्—इ, छ, निर्दिष्टम्—ज.

^२ तद्विरोधात्—क, ख, ग, झ

^३ तेनैव—क, ख, ग, च

^४ अपि—क, ख, ग, ड, च पुस्तकेषु न दृश्यते.

^५ अवसरयुक्तयन्त्रलभ्य—क, झ, अवसरयन्त्रलभ्य—घ, अवसरलब्ध्या युक्तयन्त्रलभ्य—च, छ

^६ पादारविन्दयुगल—क, च, झ.

वन्तं सर्वेश्वरेश्वरमात्मन स्वामित्वेनानुसन्धाय, अत्यर्थप्रियाविरतविशदतम-
प्रत्यक्षतापन्नानुध्यानेन² ध्यायन्नासीत्” इति समाराधनारभोक्तस्यानु-
ध्यानस्य स्वादुतमस्य समाराधनवदेव अनन्यप्रयोजनकैङ्गर्यरूपतयावसरे
प्राप्तिरुक्ता, तस्मादनन्यप्रयोजनप्रधानतया परिपूर्णसमाराधनविशेषोप-
देशिभिर्मार्प्यकरैरर्थत शास्त्रान्तरैश्च सिद्धमन्यदपि सर्वमनुज्ञातमिति
विज्ञायने । अत एव हि तच्छब्द्य-प्रशिप्यादय पञ्चकालविभागेनैव
भगवत्सेवा प्रत्यपीपदन् । प्रपत्त्यावृत्तिप्रसङ्गादिचोद्यानि तु निक्षेपरक्षान्ते³
परिहृतानि ।

अत्र यदुक्त प्रपत्त्यङ्गत्वेनोपदेशाभावात् परित्याज्य इति तदसत् ।
भाष्यकारोक्तनित्यसमाराधनस्यापि तत एव परित्याज्यत्वप्रसङ्गात् । तच्चे-
ङ्गवत्प्रीत्येकप्रयोजनतयानुष्टेयमित्यनुज्ञायेत तर्हि तदनुबन्ध सर्वमपि
तद्वदनुज्ञायताम् । प्रपत्त्यङ्गसर्वधर्मस्वरूपत्यागविधिवादिनोऽपि हि⁴ स्वामिनि
भगवति दासभूतस्य प्रपन्नस्य स्वरूपप्राप्ता किङ्गरवृत्तिमनुजानन्ति । यत्तु
शातवार्षिकव्रतावधि विलम्बाक्षमत्वमुक्तं तत्तथैव । न द्यस्य निष्पन्नो-
पायस्य शातवार्षिकव्रतमनुष्टेयं ब्रूम । यथा हि नदीतरणाय नौकागमनं
प्रतीक्षमाणाः पुरुषा केचिल्लिलाद्यूतेन कालं यापयन्ति । केचित्
पणवन्धद्यूतेन । द्यूतमर्यादानुपालनं चोभयेषा समानम् । तत्रानियतकाल-
भाविनौकागमनसमये वैहारिका विहारद्यूतविच्छेदेनापि नर्दी तरन्ति ।
बद्धपणास्तु यावद्द्यूतसमाप्ति विलम्बन्ते । तद्विहारीति तत्त्वविदा
सम्प्रदाय ।

¹ स्वामित्वेन सुहृत्वेन—क, ख, ग, च, झ

² अनुसन्धानेन—घ, ड, छ, ज

³ निक्षेपरक्षाया—क, ख, ग, च, ज, झ.

⁴ हि—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु नास्ति ।

यच्चान्यदुक्तं योगशक्तौ तस्यैवोपायत्वस्वीकारं प्राप्नोतीति तदपि
मन्दम् । स्वयोगमहिमप्रत्यक्षिततत्त्वत्रयाणा नाथमुनि-कुरुक्षेश्वरप्रभृतीना प्राक्-
गाङ्गाकाञ्जिकयोग-
शक्तौ प्रपत्तिनिष्ठा-
विरोधपरिहार ॥
परिगृहीतप्रपत्त्युपायैकनिष्ठानामेव पश्चादपि भगवत्प्र-
सादलब्धयौगिकभगवदानन्दास्वादस्य प्रसिद्धत्वात् ,
अन्यथा तथाविधानुसन्धानपूर्वकभाष्यकारोक्तसमाराध-
नादिशक्तौ तस्याप्युपायत्वस्वीकारंप्रसङ्गात् । तच्चेत् स्वामिकैङ्गर्यरूपमिति
स्वादुत्तमतया^२ स्वयंप्रयोजनत्वेनोपादीयेत समाधावप्ययं समाधिकदिद्रि-
सुखसन्दोहात्मनि सम समाधि । प्रपन्नानुगुणं च यौगिकमनुसन्धानं
शाणिडल्यस्मृतावुच्यने—”

“ईदश परमात्मायं प्रत्यगात्मा तथेदश ॥ १ ॥

तस्संबन्धानुमन्धानमिति योगं प्रकीर्तिं ॥ २ ॥

योगो नामेन्द्रियैर्वैरश्यैर्बुद्धेन्द्रियाणि संस्थितिः ।

प्रयुक्तैरप्रयुक्तैर्वा भगवत्कर्मविस्तरे ॥ ३ ॥” इति ।

एतदनुबद्धमेव^४ द्वयार्थानुसन्धानम् । एतद्विरुद्धं तु राहुमीमासकाना कवन्ध-
मीमासकाना चानुसंधानं वेदवाह्नमिति श्रीकृष्णमुनिभिरुक्तम्—

“चेतनस्त्वेक एवेति मतिर्या केवला क्रिया ।

फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाप्रामाण्यबुद्धिजे ।

‘स एनं प्रीतं प्रीणाति’ ब्राह्मणस्थानुगे न ने ॥ ४ ॥” इति ।

^१ स्वीकार—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु नास्ति ।

^२ स्वादुत्तमतया—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु नास्ति ।

^३ शाणिडल्यस्मृतावपि—क, च, झ

^४ अयमीदश—घ, घ, छ, ज

^५ एतदनुसन्धानमेव—क, ख, ग, ज, झ

यत्परमुक्तम्, व्यासदक्षाद्युपदिष्टवर्त्मनापि स्ववर्णाश्रमोचितभगवदा-
पाञ्चकालिकधर्मस्य ज्ञानुपालनरूपदिनचर्यासिद्धि, अतश्चोभेयसभेदे कर्मणा
स्मृत्युक्तकर्मभिर्नो- परस्परोपरोधप्रसङ्गश्चेति, तत्र तावदविदितश्रौत-स्मार्त-
परोध । वृत्तान्तानामय परस्परोपरोधचोद्यावतार । एव ह्यत्र
परिहृतं श्रीकृष्णमुनिभि —

“पश्चिष्ठिदैविंहोमाना ससोमाना समुच्चय ।
यथा वहूनामेकस्मिन् तथैवास्यापि कर्मण ॥” इति ।

न चात्र तावानप्युपरोध ।

अपि च तत्रापीदमभिगमनादिपञ्चकमनुप्रविष्ट दृश्यते । व्यास-
व्यासस्मृतौ अभि- स्तावत्—
गमनसंवादनम् ।

“ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् ।
कायक्लेशं तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम्” ॥

इत्यारभ्य प्राभातिकस्तान-सन्ध्योपासनप्रकारमुपदिश्य.

“अथागत्य गृहं विप्रं समाचम्य यथाविधि ।
प्रज्वाल्य वहि विधिवत्”

इत्यादिना प्रातर्होमं च विधाय, अनन्तरमाह—

“देवादीना नमस्कुर्यादुपहारं निवेदयेत् ।
दद्यात् पुष्पादिकं तेषा वृद्धाश्वैवाभिवादयेत् ॥

^१ अतश्चेत्येव सर्वत्र पाठ । पूर्वपक्षानुवादे तु अन्यथेति दृश्यते ।

^२ दर्वी—ख, ग, च

गुरुं^१ चैवाप्युपासीत हितं चास्य समाचरेत् ।
 वेदाभ्यासं तत् कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तिं द्विज ॥
 जपेदध्यापये चिछप्यान् धारयेच्च विचारयेत् ।
 अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तम ।
 वैदिंकाश्चैव निगमान् वेदाङ्गानि विशेषत ” ॥ इति ।

• • •

अत्र दक्षोक्तप्रक्रियया द्वितीयार्थ्यामसाध्यवेदाभ्यासादिपु^२ अदृष्टार्थाशो जप-
 स्तोत्रशब्दाभ्या जयास्त्यमंहितायामुपलक्ष्यते । वृत्तिकशितस्य कस्यचित्
 दृष्टार्थोशो^३ उस्ति चेदभिगम्नकालसङ्कोचेन परस्मिन्नुपादाने समन्वेति । अत्र
 देवनमस्कारोपहारनिवेदन-पुष्पादिप्रदानवचनादभिगमन सिद्धम् । देवनम-
 स्कारश्चात्र विष्णुनमस्कार एव स्वरसत प्राप्त । निरूपाधिकदेवत्वस्य
 देवतान्तरनमस्कारस्यापि तत्रैव विश्रमात् । अत एवादौ “ध्यायीत मन-
 सेश्वरम्” इति ध्येयतयोक्त ईश्वरोऽपि जयादिविव सर्वेश्वरेश्वरो विष्णुरेव ।
 “ईश्वरो विकमी धन्वी” इति च तन्नामसु^४ पठ्यते । उत्तरत्र^५ “न
 विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्” इति स्वयमेवाभिधानाच्च ।
 इदमेव विष्णुनमस्कारादिरूपमभिगमनं तत्परशास्त्रेष्वपि नानाप्रकारमुप-
 दिश्यने । “देवादीना” इत्यादिशब्देन पित्रादिसग्रह ।

एवं प्रथमकालकर्तव्यमुक्त्वा द्वितीयकालसाध्यं समाराधनोपकरण-
 व्यासस्मृतौ उपादान- सम्पादनरूपमुपादानमाह—
 संवादनम् ।

^१ गुरुश्चैव—क, ख, ग, च, झ

^२ अदृष्टाश—ख, ग.

अदृष्टाश—ख, दृष्टाश—क, ग, झ

^३ इति च नामसु—क, ख, च, ज, झ

^४ अत एवोत्तरत्र—क, ख, ग, च, झ

“ उपेयादीश्वर चापि योगक्षेमार्थसिद्धये ।
साधयेद्विविधानर्थान् कुदुम्बार्थे ततो द्विज ” ॥ इति ।

एतच्च लौकिकेश्वराभिगमन गत्यन्तरहीनम्यापद्विषयम् । स्मरन्ति हि—
“ नगरप्रवेशनानि^१ च वर्जयेत् ” इति । उक्तं च ^२श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ—

“ बुद्धरुद्रादिवसति अग्नान शवमेव च ।
अटवीं राजधानी च दूरत परिवर्जयेत् ” ॥ इति ।

कालपञ्चककृत्य तत्र प्रपञ्चित ^३यथायोग सर्वैर्ग्राह्यम् । इदमेव चोपादान भगवदर्थत्वेन भगवच्छास्त्रेषु विधीयते । अत्रापि ‘ कुदुम्बार्थे ’ इति न केवलं तादर्थ्य विवक्षितम्^४ । तद्वद्दे सर्वत्र प्रतिषेधात् । अगीयत च^५ स्वयं भगवता—

“ यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मवन्धन ।
तदर्थे कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्ग समाचर ” ॥ इति ।

अतो भगवदाराधनरूपयज्ञशिष्टेन कुदुम्बसंरक्षणम् पि भगवदाज्ञानुपालन-रूपमेवेति तद्विवक्षया महर्षिणा ‘ कुदुम्बार्थे ’ इत्युक्तम् । ‘ धर्मर्थे च चिन्तयेत् ’ इत्यारम्भोक्तार्थचिन्तनमपि धर्मशेषतया । कायक्षेशचिन्तनं तु क्षेशरहितोपायगवेषणार्थम् । स्मरन्ति हि मन्वादय—

^१ प्रवेशनादि—क, झ.

^२ श्री—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु नास्ति

^३ यथायोग्य—क, ख, ग, च, छ, ज, झ

^४ ‘ कुदुम्बार्थे ’ इति वचने केवलतादर्थ्यमविवक्षितम्—क, ख, ग झ

^५ गीयते च—क, च, झ

^६ कुदुम्बभरणमपि—क, ख, ग, च, झ, कुदुम्बरक्षणमपि—इ, छ

“ अक्षेण शरीरस्य कुर्वीत धनसचयम् ।
अप्रयत्नागता मेव्या गृहस्थैर्विषया सदा ” ॥

इत्यादि ।

अथ तृतीयकालकृत्यमाह—“ ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाह-
व्यासस्मृतौ इज्या- रेत ” इत्यादिना । स्नाने चैव भगवदनुसन्धानमाह—
सवादनम् ।

“ अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैरङ्गिलङ्गैर्वारुणै शुभै ।
भावपृतं नदव्यग्रं ध्यायन् वै विष्णुमव्ययम् ॥
आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुन ।
तस्मान्नारायण देव स्नानकाले स्मरेद्धुध ” ॥ इति ।

तथा—

“ त्रिपदा वात्र साविर्ती तद्विष्णो परम पदम् ।
आवर्तयेद्वा प्रणवं देवं वा सस्मरेद्धरिम् ” ॥ इति च ।

तर्पणोऽपि—

“ आदावोङ्कारसुच्चार्यं नामान्ते¹ तर्पयामि च ।
देवान् ब्रह्म-ऋषीश्चैव तर्पयेदक्षतोदकै ॥
तिलोदकै पितृन् भक्तच्या सूत्रोक्तविधिना तत ” ॥ इति ।

अत्र प्रणवपूर्वकत्वेन भगवदात्मकत्वानुसन्धानं विहितम् । एतदेव च नित्ये
भाष्यकारैरपि दर्शितम्—“ देवानृषीन् पितृन् भगवदात्मकान् ध्यात्वा

¹ नमोऽन्ते—ग, च, छ

सन्तर्प्य” इति । तृतीयकालसाध्यं साक्षादिज्यारूप समाराधनमेवाह—

“ न विष्णवाराधनात् पुण्यं विद्यने कर्म वैदिकम् ।
 तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्वरिम् ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च ।
 नैवाभ्या सद्वशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ब्यंपि ॥
 निवेदयीत स्वात्मानं विष्णावमलनेजसि ।
 तदात्मा तन्मना शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्त्रत ” ॥ इति ।

अत्र तद्विष्णोरित्यादे स्तुति न याज्ञवल्क्यादिविहितप्रणवाद्यपर्कर्षपरा । एवं विष्णवाराधनस्य सर्वोत्तरत्वकण्ठोक्ते पूर्वापरग्रन्थेषु सामान्यतो विशेषतश्च देवतान्तराच्चनवचनमन्तवत्परिमितफलार्थिप्रतिबुद्धेतराल्पमेधस पुरुषानधिकृत्येति मन्त्रव्यम् । गीयते च “ अन्तवतु फल तेषा तद्ववत्यल्पमेधसाम् ” इति । उक्तं च¹ महाभारते—

“ ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवता स्मृता ।
 प्रतिबुद्धा न सेवने यस्मात् परिमितं फलम् ॥ ” इति ।

आह च वादरायण—

“ नान्यं देवं नमस्कुर्याद्विष्णुपादाब्जसंश्रय । ” इति ।
 “ कर्मणा परिपाकत्वादाविरिञ्चादमङ्गलम् ।
 इति मत्वा विरक्तस्य वासुदेवं परा गति ॥ ” इति च ।

¹ उत्तरत्र च—क, ख, ग, ज, झ

इदं च विष्णवाराधन भगवच्छास्त्रेषु तैस्तैर्व्यापकमन्त्रप्रभृतिमि-
स्तत्तदधिकारानुरूपं प्रपञ्चते । अधिकृतशास्त्रप्रतिपादितस्य पूर्णोपदिष्टस्यैव
पञ्चरात्रोक्त समा- मुख्यत्वं होतृशाखोक्तहौत्रपरिग्रहन्यायेन सिद्धम् । एतेन
राधनमेव सर्वेषां “अलाभे वेदमन्त्राणा पञ्चरात्रोदितेन वा” इति
मुख्यम् । ^१ स्मृतिरपि प्रणवाष्टाक्षर-द्वादशाक्षरादिमन्त्राणामार्थवर्ण-
रहस्याम्नायाद्यधीततया वेदमन्त्रशब्देन सग्रहात् पञ्चरात्रोदितेन वा इत्ययम-
शस्तान्त्रिकसंज्ञितप्रत्यक्षेतरश्रुतिमूलमन्त्रान्तरविषयतया योज्य ^२ ।

नित्य चैतद्वैश्वदेवादिवद्वगवत्समाराधनम् । ‘नित्यमाराधयेद्वरिम्’
भगवत्समाराधनस्य इतिं वचनवात् ।
नित्यत्वम् ।

‘शैनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नित्य विष्णवर्चनं परम् ।
प्रव पान्तमन्धसोऽधियेत्यर्धर्घर्घविधानत ^३ ॥”

इति सूत्रान्तरानुसारात् ।

“स्त्रात्वा नित्य शुचि कुर्याद्वर्षिष्ठिर्तर्पणम् ।
देवताभ्यर्चतं चैव समिदाधानमेव च ॥”

इति सामान्यतो मनुकेश्व । उक्तं चानुशासनिके श्रीपुण्डरीक-नारद-
संवादे—

“ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ मिक्षुक ।
केशवाराधनं हित्वा नैव याति परा गतिम् ॥” इति ।

^१ स्मृतिरपि इत्येव सर्वव पाठ

^२ योज्या—ख, ग,

^३ धीत्यृचोऽर्धस्य—घ, ङ, ज, चोर्धर्च—ख, ग, धि इत्यर्घर्च—क, झ

एवं योगयाज्ञवल्क्यादिप्वपि^१—

“ विष्णुब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकर ।
तस्मात् पूज्यतमं नान्यमह मन्ये जनार्दनात् ॥ ”

इत्यादिकमुच्यते । एवविधदेवतार्चनाकरणे च प्रत्यवाय स एवाह—

“ यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुड्के स याति नरकान् सूकरेप्वपि जायते ” ॥ इति ।

भगवदर्चावताररहितगृहस्य^२ पुरुषस्याभोज्यान्तत्वमप्यन्यत्रोच्यते—

“ केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते ।
तस्यान्न नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं हि तत् ” ॥ इति ।

अनन्तरं च पञ्चमहायज्ञपूर्वक प्राणाभिहोत्र प्रपञ्चयन्नेवमाह^३—

‘ स्वाहाप्रणवसंयुक्त प्राणायान्नाहुति तत ।
अपानाय ततो हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम् ॥
उदानाय तत कुर्यात् समानायेति पञ्चमम् ।
विज्ञाय तत्त्वमेतेषा जुहुयादात्मनि द्विज ॥
शेषमन्न यथाकाम भुज्ञीत व्यञ्जनैर्युतम् ।
ध्यात्वा तु मनसा देवमात्मानं वै प्रजापतिम् ” ॥ इति ।

अत्रापि देव-प्रजापतिशब्दौ पूर्वोक्तनयेन विष्णुपरौ मन्तव्यौ^४ । “ हृदि

^१ योगयाज्ञवल्क्येनापि—क, ख, ग

^२ अर्चारहितगृहस्थस्य—घ

^३ एवाह—क, ख, ग, च, ज, झ.

^४ मन्तव्यौ—क, ख, ग, झ पुस्तकेषु नास्ति ।

ध्यायन् हरि तस्मै निवेद्यात्र समाहित ॥ । इत्यादिभगवद्यामुनेयोपात्तकर्म-
काण्डस्थप्राणाभिहोत्रविषयव्यासवचनानुसाराच्च, अस्मिन्नपि^१ व्यासवचने
देवध्यानं तदेव हृदयस्थहरिध्यानमिति गम्यते । ईदं च भोजनमेवानु-
यागसमाप्तयान्यत्र व्यपदिश्यते ।

अथान्यदपि भोजने अपेक्षितं सर्वमुपदिश्य,

व्यासस्मृतौ स्वा-
ध्यायसवादनम् ।

“भुक्तैवं सुखमांस्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।
इतिहासपुराणाभ्या वेदं समुपबृंहयेत्” ॥

इति चतुर्थकालसाध्यं स्वाध्यायमाह । एवमन्येऽपि स्मरन्ति—“भुक्तो-
पस्थाय चादित्य पुराणानि सदा पठेत्” इत्यादि । अत्र परिपूर्णज्ञानस्यो-
पबृहणनिरपेक्षस्याधिकारिविशेषस्य द्विषडषडक्षरद्वयादिजप एव स्वाध्याय
इति तत्र तत्र तद्विधि । अत एव रहस्यान्नाये वेदान्तरनिषेधेन
द्विषट्कमात्रस्वाध्यायविधान निर्वूढम् ।

यत्पुनरनन्तरं पञ्चमकालैकृत्यमुक्तम् “तत् सन्ध्यामुपासीत्”
व्यासस्मृतौ योगो- इत्युपकम्य,
अपि आत्मेपलम्य ।

“हुत्वाभिं विधिवन्मन्त्रैर्भुक्त्वा चान्नमभीष्टकम् ।
सभृत्यवान्धवजनं स्वपेच्छुष्कपदो निशि” ॥

^१ अस्मिन्नेव—क, ख, ग, श.

^२ अथ—क, ख, श पुस्तकेषु नास्ति ।

^३ पञ्चकाल—ख, घ

इत्यादि । अत्र रात्रिभोजनवचनेन तदनन्तर योगोऽपि दिवाभोजनानन्तर-
रोक्त स्वयमेवागच्छतीति तदनुक्ति । तथा हि, पूर्व दिवाभोजनानन्तर-
मेवमाह—

“हुतानुमन्त्रणं कुर्याच्छूद्धायामिति मन्त्रत ।
तथाक्षरेण स्वात्मान योजयेहृष्णीति, हि ॥
सर्वेषामेव योगानामात्मयोग पर स्मृत ।
योऽनेन^१ विधिना कुर्यात् स याति पठमक्षयम्” ॥ इति ।

एवं च निगमयामास—

“इत्येतदस्तिलेनोक्तमहन्यहनि यन्मया ।
ब्राह्मणाना कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥
नास्तिक्यादथवालस्याद्भूषणो न करोति य ।
स याति नरकान् घोरान् काकयोनौ च जायते ॥
नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाश्रमविधि सुखम् ।
तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिन ” ॥ इति ।

अत्र परमेष्ठी सर्वकर्मसमाराध्यो विष्णुरेव । विष्णोरेव सर्वकर्मसमारा-
ध्यत्वम्,

“भोक्तार यज्ञतपसा सर्वलोकमहेश्वरम्” ।
“अहं हि सर्वयज्ञाना भोक्ता च प्रभुरेव च” ।
“यज्ञस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वभूतमयाच्युत” ।
“हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक्” ।

^१ योगेन—क, ख, च, छ, ङ

इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अयं चात्र परमेष्ठी विहितकर्मतोष्यत्वेनाच्यते । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी । स च तमस परस्तात्, तद्विष्णोः परमं पदं^१ इत्युक्ते शुद्धसत्त्वमये वैकुण्ठसज्जके लोके वर्तमान पुरुषोत्तम एव । एवं वैयासे धर्मशास्त्रे भगवत् पञ्चसु कालेषु भजनं भगवन्नित्यकर्म-नुप्रवेशेनैव विहिंतमिति न कस्यचित् तत्परित्याग उपपद्यते ।

यतु दक्षेणोक्तं कालाष्टकविभागेन दिनकृत्यं तदपि प्रकृतानुगुणमेव ।

दक्षोक्तकालाष्टक- तथा हि—
विभागोऽपि पाञ्च-
कालिककर्मानुगुण ।

“प्रातरुत्थाय कर्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।
तत् सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥
उदयास्तमयं यावत्र विप्र क्षणिको भवेत् ।
नित्यनैमित्तिकैर्युक्तै काम्यैश्चान्वैरगहितै ॥
स्वक कर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विज ।
अज्ञानादथवा लोभात्त्यागेन पतितो भवेत्” ॥ इति ।

नित्य-नैमित्तिककर्मणा तदुपकारिकाम्यकर्मणा च यथाकालमनुष्ठानमविच्छेदेन कर्तव्यमिति प्रतिपाद्य,

“दिवसस्यादभागेन कृत्यं तस्योपदिश्यते ।
द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।
भागेष्वेतेषु यत् कृत्यं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः” ॥

इति कालाष्टकविभागेन कृत्यविभागं सामान्यत प्रस्तुत्य,

^१ वैकुण्ठादि—घ, ड, ज

दत्तसमृतौ प्रथमद्वि-
तीय कालकर्तव्यस्या-
भिगमनेऽन्तर्भाव ।

“ उष काले तु सप्राप्ते शौच कृत्वा यथार्थवत् ।
तत् स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ” ।

इत्यादिना,

“ सन्ध्याहीनोऽगुच्छिर्नित्यमनर्ह सर्वकर्मसु ।
यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्मवेत् ” ॥

इत्यन्नेन स्नानाचमन-सन्ध्यावन्दनादीनि यथावत् प्रतिपाद्य,

“ सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वय होमो विधीयते ।
स्वय होमे फलं यत्तु न तदन्येन जायते ॥
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्ब्राता भागिनेयोऽथ विट्पति ।
एतैरेव हुतं यत्तु तद्दुतं स्वयमेव हि ” ॥

इति प्राभातिकं होम चोक्त्वानन्तरमाह—

“ देवकार्यं तत् कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणं ^१ ।
देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाहस्तु विशिष्यते ॥
देवकार्याणि पूर्वाहे मनुष्याणा तु मध्यमे ।
पितृणामपराहे तु कार्याण्येतानि यज्ञतः ” ॥ इति ।

अत्र प्रातहोमानन्तर देवकार्यविधानात् तत्कालचोदितं भगवदभि-
गमनमपि सामान्यत उपदिष्टं भवति । यत्त्वनन्तरसुक्तम्—

¹ वीक्षणम्—छ, ज

“ द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जप ।
तद्वानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥ ” इति

तदप्यनुगुणम् । उक्तानि हि जयाख्यसहिताया जप-ध्यानार्चन-स्तोत्राणि
प्रथमप्रहरपर्यन्तेऽभियमने । ।

उपादानं चानन्तरमेवाह—

दक्षोक्ततृतीयकाल-
कृत्यस्य उपादाने-
ऽन्तर्भाव ।

“ समित्पुष्पकुशादीना स काल समुदाहृत ।
तृतीये तु तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ॥ ” इति ।

इदं चोक्तं जयाख्यसंहितायाम् “ तत पुष्पफलादीनाम् ” इत्यादिना ।
अत्र पोष्यवर्गार्थसाधनमित्येतत् प्रागुक्तन्यायेन भगवत्प्रीणनतयैवेति ग्राह्यम् ।
आह चात्र प्रातःखानं^१ प्रक्रम्य पूर्वमेव सर्वेषु कर्मसु भगवद्नुसन्धानम्—

“ ध्यायेन्नारायणं देव खानादिषु च कर्मसु ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहा जायते पुन ॥ ” इति^३ ।

असूत्रयच्च भगवान् शौनक —“ हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेषु च । ”
इति । अत्र कर्मशब्देनानवच्छेदात् दृष्टादृष्टसर्वकर्मसंग्रहः । अन्यदेवत्य^४—

^१ खानादि—क, ख, ग, खानादीन्—च, झ

^२ ध्यायन्—क, ख, ग, च, झ

^३ इति च—घ

^४ अन्यदेवत्य—च

कर्मण्यपि तदन्तरात्मभूतो हरिरनुसन्धेय इत्येवकाराभिप्राय । नित्यमित्यनेन काम्यत्व-नैमित्तिकत्वशङ्काव्युदास । स्वत प्राप्तं कर्मकाले स्मरण चकारेण संगृह्णते । एवं शास्त्रीयेषु सर्वेषु^१ कर्मसु भगवदनुसन्धानं नित्यमिति सिद्धम् । एतदेव रागप्राप्तेष्वर्वज्ञनीयमिति जयाख्यसंहिताया नियमेषु पठ्यते—

“शयनासनयानादावासक्तश्चापि^२ भोजने । ०

हृदतं न त्यजेद्व्यानमानन्दफलद हि यत्” ॥ इति ।

सर्वसप्तहेण तूच्यते—

“आलोङ्घ्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुन पुन ।

इदमेकं सुनिष्पन्न ध्येयो नारायण सदा” ॥ इति ।

एतच नित्यत्वात् स्वरूपानुरूपानन्दफलत्वेन स्वयं प्रयोजनत्वाच्च स्वतन्त्र-प्रपत्तिशास्त्रार्थनिष्ठैरपि^३ दुस्त्यजम् । उक्तं चैवं स्वयप्रयोजनत्वं नारायणमुनिभि —

“वृत्ति स्वामिनि दासस्य स्वरूपानुगुणा शुभा ।

भक्तिश्रद्धासमायुक्ता तत्समाराधन विदु ॥

कि किं न साध्यं भगवदाराधनपैरैनरै ।

वैष्णवाना विशेषेण स्वयमेतत्प्रयोजनम्” ॥ इति ।

भगवदनुसन्धानविच्छेदोऽपि हि पुरुषार्थहानित्वेन स्मर्यते—

“यन्मुहूर्ते क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ।

सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा आन्ति सा च विक्रिया” ॥ इति ।

^१ सर्वेषु—क, ख, ग, झ पुस्तकेषु नास्ति

^२ असक्तश्चापि—घ, छ, ज

^३ शास्त्रविष्टैरपि—क, ख, ग, च, ज, झ

पुरुषार्थहानि । काम-क्रोधाद्यरीणामवकाश , अनात्मादिष्वास्मबुद्धिहेतु ,
अस्वाभाविकसुख-दुःखकारणं चत्यर्थ ।

‘एकमित्रप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते ।
दम्युभिर्मुषितेनेव युक्तमाकन्दितुं भृशम्’ ॥ इति

• • •
खिन्नवृत्तीनामन्यपराणामपि—

• व्यापृतेनापि मनसा विष्णुः सेव्याऽन्तरान्तरा ।
मेधिवद्वो आच्यमाणो धासग्रासं करोति गौ ” ॥

इत्यादिभिर्यथावसर शुच्छान्तिकरकर्मसमाविना तावन्मात्रप्रयोजनत्वेन भग-
वत्सेवन स्मर्यते । तदिह सिद्धोपायस्य उपायं साधयतश्च भगवत्कैङ्गर्य
अरोगस्य आरोग्यार्थिनश्च क्षीरास्वाडवत् स्वर्यंप्रयोजनमेव ।

द्वृक्तक्त्वतुर्थ-पञ्चम-
कालकृत्यस्य इज्या-
यामन्तर्भाव ।

यत्तु—“चतुर्थे तु तथा भागे स्थानार्थे मृदमाहरेत्” इत्यादिना
स्थानभेदानप्युपदिश्य,

“पञ्चमे तु तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।
पितृदेवमनुष्याणा कीटाना चोपदिश्यते ” ॥

इत्यादिना—

“संविभाग तत कृत्वा गृहस्थ शेषसुगम्बवेत् ।
सुकृत्वा तु सुखमास्थाय तदन्तं परिणामयेत्” ॥

इत्यन्नेन सग्रहेण देवतार्चने^१-भोजनपर्यन्तमुक्तम् । तत्रापि अवान्तरपर्वभेदेन द्विधा विभक्तोऽय काल एव ‘इज्याकाल’ इत्येकीकृत्य निर्दिश्यते इति न विरोध । अत्र देवसंविभागशब्दनिर्दिष्टमर्थमुत्तरत्र देवतार्चनशब्देन विशेषयामास—‘सन्ध्या स्नान जपो होम स्वाध्यायो देवतार्चनम्’ इति ।

एवम् ‘इतिहासपुराणाभ्या षष्ठि सप्तममध्यमेत्’ इत्युक्त कालद्वय दक्षोक्तपष्ठ-सप्तम-कालकृत्यस्य स्वाध्यायेऽन्तर्भाव । अष्टम-कालोक्तलोक्यात्रा तु न परमैकान्तिनाम् । इत्युक्त कालवैष्णवे इत्येकीकृतम् । अत्र मात्राया^२ कालवैष्णवे मतभेदादुपपद्यते । ‘अष्टमे लोक्यात्रा तु बहि-सन्ध्या तत पुन’ इत्युक्तलोक्यात्राकालविभागस्तु लोकपराङ्मुखे भगवदेकान्तिनि नातीवापेक्षित इति तदनुकूलि । यथोक्त पूर्वश्रवे^३—

“गुरोर्गुरो सन्निहिते वृत्ति कार्या यथा गुरौ ।

विद्यागुरुष्वनन्येष्वप्यन्या^४ वृत्ति स्वयोनिषु” ॥ इति

उक्त ज ब्रह्मविद्विः—

“अद्यप्रभृति हे लोका यूय यूयं वय वयम् ।

अर्थकामपरा यूय नारायणपरा वयम् ॥

नास्ति सगतिरस्माक युप्माक च परस्परम् ।

वय तु किङ्करा विष्णोर्यूयमिन्द्रियकिङ्करा ” ॥ इति ।

‘अहेरिव गणाङ्गीत’ इत्यादिषु च भिन्नशीलगुणपरिहार उपदिश्यते । सन्यासप्रकरणे ‘समानशीलै सहवासो न दोषाय’ इति कपिलानुशिष्टस्य

^१ देवार्चनादिक—घ, ङ, छ, ज

^२ कालवैष्णवैष्णव—क, ख, ग, च

^३ पूर्व (ग्रन्थे) श्रवे—च

^४ विद्यागुरुषु चान्येषु—क, ख, ग

कैमुत्येन गृहस्थादिप्वपि मोक्षार्थिषु तुल्यप्रसरत्वात् । आमनन्ति च
वहवृचा —‘नेदविदनिदविदा समुद्दिशेन्न सह भुजीत न सधर्मादि^१
स्यात्’ इति । तस्येदमुपवृहणम्—

‘आविद्य^२ प्राकृत प्रोक्तो वैद्यो वैष्णव उच्यते ।
आविद्येन^३ न केनापि वैद्य किञ्चित् समाचरेत् ॥” इति ।
‘अहन्यहनि धर्मस्य योनि साधुसमागम ।
मोहजालस्य हेतुर्हि“ धूतैरेव समागम ॥” इति ।

तथा—

•
“मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षकाङ्गक्षिण ।
तेषा वै छिन्नतृप्णाना योगक्षेमवहो हरि ” ॥
“अनन्याश्चिन्तयन्तो मा ये जना पर्युपासते ।
तेषा नित्याभियुक्ताना योगक्षेम वहाम्यहम् ” ॥
“शरीरारोग्यमर्थाश्च भोगाश्चैवानुषङ्गिकान् ।
ददाति ध्यायिना नित्यमपवर्गप्रदो हरि ” ॥
“वरं हुतवहज्वालापञ्चरान्तर्व्यवस्थिति ।
न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ” ॥

^५इत्यादिभिर्ब्रह्मविदा लोकनैरपेक्ष्य सिद्धम् । अत एव हि लौकिकेश्वराभि-
गमनमप्यापद्विषयमिति पूर्वमेवोक्तम् ।

^१ सधर्मा—क, ख, ग, च, झ

^२ अवैद्य—क, च

^३ अवैद्येन—क,

^४ योनिर्हि—घ, ड, छ, ज

^५ इत्यादिभिर्श्च—घ, ड

यत् पश्चादुक्तम्—

‘प्रदोषपञ्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत् ।
यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते’’ ॥ इति ।

दच्चस्मृतौ वेदाभ्या-
सस्य योगेना-
विरोध ।

अत्र योगासमर्थस्य तच्छेषभूत स्वाध्यायः, समर्थस्य तु योग एवेति न समानकालतदुभयविधायकशास्त्रद्वयविरोध । विस्तरेण चाह योगमन्त्रे दक्षः । तत्र चैष सार प्रोक्त —

“सर्वोपाधिविनिर्मुक्त क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
एतद्व्यानं च योगश्च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तर” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यश्च—‘वृत्तिहीन मन कृत्वा क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत्’ । इति । वृत्तिहीन वाह्यवृत्तिरहितमित्यर्थ । अत स्वाध्याय-योगयोरेकैकस्मिन् प्रदोषादिकाले तदगमेदेन क्रमात् प्रयोगेऽपि^१ न विरोध । ‘यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्’ इति शारीरकसमर्थितप्रकारेण एकाग्रतानुगुणकालान्तरेऽपि स्वगुणभूतस्वाध्यायादिनिरोधेनापि योगोऽनुष्ठातु युक्त । याम-यामार्धविभागे स्वाध्यायदिषु नातिदूरपूर्वापरन्यूनाधिकनाडिकाविभागादयस्तु मतमेदतया निर्वाच्या इति । एवं स्मृत्यन्तराण्यपि संवादनीयानि^२ ।

अत पञ्चसु कालेषु तैस्तैः कर्मभिर्भगवत्सेवनस्य नित्यत्वेन पञ्चकालधर्मावश्य- विधानात्, व्यास-दक्षाद्युक्तमर्यादया भगवदाज्ञानुपाकृतानिगमनम् । लनेऽपि नीरन्प्रभगवदुपासनसिद्धे अधिकृतशास्त्रोक्त-

^१ प्रयोगमेदेऽपि—क, ख, ग, झ

^२ संपादनीयानि—क, ख, ग, च, झ.

प्रगम्ततमपूर्णशास्त्रार्थपरिग्रहौचित्यस्य प्रागेव दर्शितत्वात् ।^१ भाष्यकार-
तदन्तेवासिप्रभृतिभिश्च प्रपत्त्येकनिष्ठैस्तदनुसारेण भगवद्भजनस्योक्तत्वात्
तद्योग्मैश्चाद्ययावत्तदनुष्ठानस्य यथाशक्ति परिग्रहात्, अनिपुणपरि-
त्यागस्यानादरणीयत्वात्^२ “यच्छील स्वार्मी तच्छीला प्रकृति”
इति न्यायेन ।

“नाहङ्कारात् संभास्नामर्षान्नार्थकारणात् ।

न^३ हेतुवादालोभाद्वा धर्म ‘जह्या कथचन’ ॥

इति वदता भगवता वृसुदेवनन्दनेन स्वामिना तदासै समशीलैर्भवि-
तत्यत्वात्, स्वामिसप्रीणनस्वरूपानुरूपवृत्तेश्च सर्वाभिमतत्वात्, तत्प्रीणनस्य
च नित्याना मुक्तानामिव च मुमुक्षुभि प्रत्यक्षेणावगन्तुमशक्यत्वात्,
‘श्रुति स्मृतिर्ममैवाज्ञा’ इति तदुक्त्यनुसारेण शास्त्रादेव तत्प्रीणननिश्चयात्,
‘येनास्य पितरो याता,’ ‘पञ्चरात्रोदितान् वापि ये स्ववंश्यैरनु-
ष्टिता’ इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण तत्त्वसंहिताभेदभिदुरेषु परमात्मसंप्रीणन-
प्रस्थानभेदेषु काचिन्मर्यादामवलम्ब्य स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठैरपि स्वाधिकारोप-
देशाद्यनुरूपम् ।

“कुसीदमेके विहरन्ति सर्वे

य^४ आशीर्वदन्तो ददत्यत्र किञ्चित् ।

पर्यन्तलोकास्त्वह ते भवन्ति

अनाशिषस्तु विजयावानन्ताय” ॥

^१ भाष्यकारान्तेवासि—क, ख, ग, च, झ。

^२ अनिपुणपरित्यागस्यानादरणीयत्वात्—क, ख, ग, झ पुस्तकेषु न दृश्यते ।

^३ भेदवादात्—क, ख, ग, झ

^४ जह्यात्—क, ख, च, छ, झ

^५ यच्छब्द च कोशे नास्ति

“ यस्य सर्वे समारम्भा अनाशीर्वन्धनास्त्विह ।

त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च पण्डित ” ॥

“ अथ भो^१ भगवन्तं याचेत्, न मो इत्याह आश्रयितव्यो
भगवान् भवति न त्वेव याच्य ” इति रहस्यान्नायादिचोदित-
प्रकारेण प्रयोजनान्तरप्रार्थनाग्हृतै म्बवप्रयोजनत्वात् पञ्चम्बपि कालेष्व-
विच्छेदेन भगवत्सम्प्रीणनस्त्रपशास्त्रीयकैङ्कर्यव्यापारेण यावद्यासविद्यास्त्व-
यागावभृथ आगामिनिश्रेयमकालनिर्विशेषमवन्धयकालो यापनीय इति
सिद्धम् ॥

अयमत्र सार —

पाञ्चकालिकधर्मानु-
ष्टानप्रयोजनम् ।

माङ्गल्यसूत्रवस्त्रादीन् संरक्षति यथा वधू ।

तथा प्रपत्र शास्त्रीयपतिकैङ्कर्यपद्धतिम् ॥

यद्वन्मङ्गलमूत्रादेस्त्यागे सरक्षणेऽपि वा ।

रक्षेन्निरोधाङ्गोगाङ्गा^२ पतिस्तद्वदिहापि न ॥ इति ।

काल सर्वमिहाभ्युपेत्य भगवत्कैङ्कर्यमादेशिक

तत्पर्वक्रमपञ्चके किमु वय मान्ये विमन्येमहि ।

त्यक्त्वा विशतिपञ्चक शतमिव प्राप्तु मुघा मुह्यता-

ममाकं सदसद्विवेकिषु मतं हासासपद मा स्म भूत ॥

^१ अयि भो—क, च, झ

^२ निरोधैभौगैर्वा—क, ख, निरूद्ध्याङ्गोगैर्वा—च

अनुपुरमनुस्नधन्नान्तरध्वान्तराणि
 न च पुरत् उदेता नास्तमेता च पश्चात् ।
 म्बविषयनिजधर्मान् शुद्धसत्त्वान् स सत्त्वान्^२
 अवतु भवतुषागादक्षरव्योमसूर्य ॥

इति श्रीकाषितार्किकमिहस्य सर्वतन्त्रम्बन्तन्त्रस्य श्रीमद्देङ्कटनाथस्य
 वेदान्ताचार्यस्य कृतिपु श्रीपाञ्चरात्ररक्षाया

नित्यानुष्टानस्थापनाख्य

द्वितीयोऽधिकार ।

^१ अनुपुरमिति श्लोक एष —क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु काल सर्वमिति श्लोकस्य पूर्वं दद्यते

^२ सत्त्वान्—छ

॥ श्री ॥

नित्यव्याख्यानाख्य

तृतीयोऽधिकार ।

^१अथोपक्रम्यते नित्यकर्तव्यक्रमसक्रम^२ ।
नाथ्यामुनपूर्णादिसम्प्रदायमरित्पथे ॥

सर्वकर्मसाधारणानि
अज्ञानि ।

अत्र यदुक्त भगव्यामुनाचार्ये श्रीमद्वीतार्थसग्रहे—

“ज्ञानी तु परमैकान्ती परायत्तात्मजीवन ।
तत्सशेषवियोगैकसुखदु खस्तदेकधी ॥
भगवद्व्यानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनै ।
लब्धात्मा तद्वत्प्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रियं ॥
निजकर्मादिभक्त्यन्तं कुर्यात् प्रीत्यैव कारितं ।
उपायता परित्यज्य न्यस्येद्वेते तु तामभी ॥” इति ।

^१ स पञ्चपरतत्त्वज्ञ पञ्चकालप्रायण ।

जितपञ्चनित्यक्लेश पञ्चभ्यो नागमद्वयम् ॥

इत्यय श्लोक तृतीयाधिकारस्यादौ ढ, छ कोशयो दृश्यते

^२ सर्वय —क, ख, झ , स (क्लम) चथ.—च

इदं तावत् आप्रबोधात्^१ आनिशान्तमनुष्टीयमानेषु कर्मसु^२ न विस्मर्तव्यम् । समयाचारनियमाध्यायश्रीवैष्णवर्धमशास्त्रादिकथितं परमैकान्तिना विशेषकर्तव्यं च सर्वे यथावदधिगन्तव्यम् । सर्वेषु च कर्मारम्भेषु भगवच्छास्त्राद्युक्तत-तन्मन्त्र , ‘भगवानेव’ इत्यादिकं भाष्यकारनित्योक्तं च वाक्यं पठितव्यम् । अन्ते च सर्वे स्वनियाम्येत्यादिक्रमेण ममन्त्रकं भगवति समर्पणीयम् । ^३न चैतदखिलमपि उपासनोपायाधिकार्यन्तरमात्रविषयमिति अभिमितव्यम्^४ । तथा सति तत्सहपठितगुरुभजन-निर्मल्यभक्षणनिषेधादेरपि तावन्मात्रविषय-कत्वप्रसङ्गेनालेपकवाढावतारप्रसङ्गात् । प्रपञ्चित चैतत धूर्वम्बिन्नधिकारे, निक्षेपरक्षादिपु च ।

तत्र भाष्यकारोक्तनित्यानुष्टाननिष्ठस्य ब्राह्मसुदूर्तादिप्राप्तौ यत्कर्तव्यं तत्तावत् तच्छिष्यप्रशिष्यग्रन्थं तन्मूलभूतसहिताद्यनुसारेण सगृह्यन्ते । पूर्वमेव यथाकाल विश्रान्त्यै निद्रा निर्विद्यं प्राप्ते यामिन्या बाह्यसुदूर्तंकर्तव्याना पश्चिमे यामे सावधानेन निद्रा परित्याज्या । ‘याम-द्वयं शयानस्तु’, ‘युक्तस्वमावबोधस्य’ इत्यादिषु स्मरणात् । येषु च^५ योगग्रन्थेषु कृत्खाया रात्रौ निश्छिद्रद्वयोगार्थं स्वम-समयसमावितेन्द्रियक्षोभादिपरिहाराय च जागर प्रतिपाद्यते, ते^६ विश्रम-निषेक्षयोगदशापन्नपूर्णरोग्यपुरुषविशेषविषया^७ । तत्पुरुषशक्त्यनुसारेणैव हि नित्य-नैमित्तिक-काम्यविषयाणा सर्वेषां शास्त्राणा प्रवृत्तिः । अत एव हि

^१ आप्रभातात्—क

^२ सर्वेषु कर्मसु—च

^३ न चैतदखिलमुपासनाधिकार्यन्तर—क, ख, ग, च, झ

^४ मन्त्रव्यम्—ख, ग

^५ केषुचित्—ग

^६ स तु—क, ख, ग, झ

^७ विषय —क ख, ग, झ

धर्मसाधनेषु प्रधानतमं शरीरं रक्षितु प्रवृत्ते । ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदमुप-
वेदमर्थवर्णाम् । इत्यर्थवर्णवेदोपवेदभूतायुवेदे । ‘ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेज्जीर्णजीर्णे
निरूपयन्’ ॥ इत्यभिधाय, अजीर्णे पुनरासन्ध्यागमनात् स्वापो विधीयते ।
ईदृशसर्वपुरुषकोडीकारेण हि ‘युक्तस्वप्नावबोधस्य’ इति गीतम् । तस्मात्
संवेषु मानवेषु प्रायिकतयैत्सर्गिकौ निद्राप्रबोधकालौ ‘यांमद्वय शयान’
इत्यादिभिरुपदिश्यत ॥ इति विषयव्यवस्था ।

एवं प्राप्तकालमपनीतनिद्रातमस्कत्वेन सत्त्वस्थ प्रसन्नघीश्च भवति ।
तेन पूर्वयामानुसंहितमन्त करणचित्रभित्तिगत विचित्रगुभाश्रयविशिष्ट ध्येय
निद्रातमोऽन्तरितमपि तत्कालैममुन्मुषितसत्त्वसन्धुक्षित-
ब्राह्ममुहूर्तप्रबोधः सात्त्विकज्ञानरूपप्रदीपप्रकाशेन सम्यगवलोकयेत् । तत
तत्फलं च ।
‘एव चापररात्रयोगो निष्पद्यने । य एष सात्त्वतादिपु
ब्राह्ममुहूर्तात् पूर्वमेव कर्तव्यत्वेन प्रपञ्चयते—

‘समुत्थायार्धरात्रेऽथ जितनिद्रो जितश्रम ।
कमण्डलुम्भिनैव समाचम्य तु वारिणा ।
गुरुन् देवान् नमस्कृत्य ख्युपविश्याजिनासने’ ॥

इत्यादिना एतस्सहितानिष्ठानामेष योगकालनियम ॥ ५ । नि शब्दे सर्वसुषुप्तिसि-
काले च ऐकाश्यातिशयसभावनया च तद्विधि । ततत्पुरुषशक्तचावनुसा-
राच्च तत्कालविवेरविरोध इत्युक्तम् ।

^१ पुरुषशब्दः घ पुस्तक एव द्वयते

^२ उच्चत इति—घ

^३ अवलोकयते—घ

^४ स एव—छ

^५ एष कालनियम —क, ख, ग, झ

निद्रान्ताचम-
नादिकम् ।

अत्र—

“ वैणर्वीं धारयेद्यस्ति सोदकं च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ” ॥

इत्यादिभिर्मन्वाद्युपदिष्टसोदककमण्डलुधारणादिकं भगवद्योगिनोऽप्यनपोदि-
तमिति ज्ञापनाय ‘ कमण्डलुस्थितेनैव ’ इत्युक्तम् । निद्रान्तनिमित्ततया,^१
उत्तरकर्माङ्गतया चात्र तट्ट्रेणाचमनम्, तुशब्देन स्वशास्त्रोक्तविशेषः तोयां-
लाभदशायां दक्षिणश्रवणस्पर्शश्च व्यज्यते । स्मरन्ति हि—

“ सम्यगाचमनाशक्तावलाभे^२ सलिलस्य च ।
पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ” ॥ इति ।

अत्र मन्त्रचतुष्कादिव्यतिरिक्तं सर्वं संहितान्तरनिष्ठानामपि साधारणम् ।
अजिनासन इति “ चेलाजिनकुशोत्तरम् ” इति गीते प्रधानांशग्रहणम् ।
“ ततस्त्वभिमतेनैव “ त्वास्ते पद्मासनादिना ” इति जितासनगतत्वं विधीगते ।

अपररात्रयोगः ।

यच्च “ समं कायशिरोग्रीवं धारयन् अचलं स्थिरम् ” इत्यादिना
योगदशापेक्षितं गीतं तदपि सर्वमिह सविशेषमुपदिश्यते^३ ।

^१ निद्रानिमित्ततया—क, च, झ.

^२ तोयाभाव—क, ख, ग, च, झ.

^३ शक्तावभावे—क, ख, ग, च, झ.

^४ अभिमतेनैव तिष्ठेत्—क, ख, ग, च, झ.

^५ समं कायेत्यारभ्य उपदिश्यते इति यावत् घ कोशादन्यत्र विमुक्तम् ।

“ सम कायशिरोग्रीव सन्धाय सह वक्षसा ।
दुड्नासाग्रगता कार्या विनिमीलितलक्षणा ॥
जिह्वातालुतलस्था च सान्तरे दशनावली ।
ईषदोषपुटौ लझौ धार्यौ ढौ बाहुकूर्परौ ॥
ऊरुमध्यप्रदेशे तु हस्तौ नाभेरधो^१ न्यमेत
अधरोत्तरयोगेन वामदक्षिणत क्रमात् ॥
अचलं योगपट्टेन त्वेव सन्धार्य विग्रहम् ।
सकोच्यापानदेशात् ह्युपरिष्ठात्मेव हि ॥
विकास्य वर्णहीनेन^२ हार्देनालक्ष्यमूर्तिंना ।
विषयान्तर्निविष्टं तु क्रमाच्चित्त समाहरेत् ॥
कुर्याद्वै बुद्धिलीनं तु ता च कुर्यात् स्वगोचरे ।
समाधायात्मनात्मान सह मन्त्रैस्तत^३ क्रमात् ॥ ” इति ।

योगे तादात्म्यभाव-
नस्य उपपत्ति ।

यत्पुनरिह योगदशाया तादात्म्यभावनमुपदिश्यते—

“ ततो जाग्रत्पदस्थ चाप्यनिरुद्ध च मन्त्रपम् ।
परावर्त्य शतं बुद्ध्या तदभिवेन चेतसा ॥
तन्मन्त्रजपसामर्थ्याचादात्म्यस्थितिबन्धनात् ।
महिमा तु सविज्ञानस्तदीयस्तस्य जायते ॥
अभ्यासाद्वसरान्ते तु तदद्वैतसमन्वित ।
अथ प्रद्युम्नमन्त्र तु परावर्त्य शतद्वयम् ॥

^१ नाभावध —घ, ढ, छ

^२ विकास्यावर्णहार्णन —घ, ढ, छ

^३ मन्त्रै स्वत —क, झ

योऽहं सोऽहमनेनैवाप्यद्वैतेन सदैव हि ।
 एवमेव समभ्यासान्मतिमाश्छब्दसशय ॥
 तत्प्रभावाच्च तेनैव तथा कालेन जायते ।
 अनेन क्रमयोगेन जपध्यानान्वितेन तु ॥
 निखिलं चाप्यधीकुर्यान्मन्त्रवृन्दं पुरोदितम् ।
 यावदाभाति भैंगवान् स्थाने पूर्वोक्तलक्षणे ॥
 प्रलीनमूर्तिरमलोऽप्यनन्तस्तेजसा निधि ।
 चिदानन्दघनं शान्तोऽप्यनौपम्यो ह्वनाकुल ॥
 समाधायात्मनात्मानं तत्र त्यक्त्वा जपक्रियाम् ।
 ध्यातृध्येयाविभागेन यावत्तन्मयता ब्रजेत ॥
 यदा सवेद्यनिर्मुक्ते समाधौ लभते स्थितिम् ।
 अभ्यासाद्वगवद्योगी ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥” इति

अत्र न म्वरूपैक्यादिक विवक्षितम् । शरीर-शरीरिणोर्जीवात्म-परमात्मनो शारीरकसमर्थितप्रकारेणाविरुद्धस्य, अस्पृष्टलक्षणादोषस्य, अशोषशास्त्रानुगुणस्य, अनुकूलतर्कशालिन, ‘तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्वेक एवेति साधव²’, इत्युपबृहणीशतसुस्थितस्य ‘अवस्थितेरिति काशकृत्ख’ इति सूत्रितस्य, पूर्वापरग्रन्थसहितान्तरानुगुणस्य विशिष्टाद्वैतस्य विवक्षितत्वात् । ‘ध्यातृध्येयाविभागेन’ इत्यादिना च निर्विकल्पकसमाध्यवस्थोच्यते । ‘ब्रह्म सम्पद्यते तदा’ इति च परमसाम्यरूपफलप्रतिपादनम् । उक्त च ब्रह्मैव भवतीत्यादिवाक्यान्यधिकृत्य भाष्यकारै—“प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा सेयं गौरिति” इति । अन्यथा “निरञ्जनं परम साम्यमुपैति”

¹ निखिल वापि—क, ख, झ

² (तन्मयत्वेन साधव) — च

³ इत्याद्वृपबृहण—घ

“मम साधर्भ्यमागता” इति श्रुतिस्मृतिभ्या विरोध । तथा च श्रुत्यन्तरम्—
 “यथोदक शुद्धे शुद्धमासिक्त ताहगेव भवति एव मुनेर्विजानत आत्मा भवति
 गौतम” इति । साम्ये च स एवेति व्यपदेश श्रुतावेव दृश्यते—“वैष्णवं
 वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वा इमान् लोकानभिजयति” इति ।
 एवं च सति^१ ‘महिमा तु सविज्ञानस्तदीयम्तस्य जायते’ इत्यादिप्राकर-
 णिकग्रन्थसामञ्जस्य भवति । शारीरके च फलंपादे मुक्तस्याविर्भृतम्बूळपम्य
 गुणाष्टकविशिष्टस्य जगद्वचापागव्यतिरिक्त भोगमात्रमाम्य च सूत्रितम्—
 ‘जगद्वचापारवर्ज प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च’, ‘भोगमात्रमाम्यलिङ्गाच्च’ इति ।
 अत उपायदग्धाया फलदशाया च विशिष्टैक्यानुसन्धानमेवात्र विवक्षितम् ।

एतेन लाञ्छनन्यासावनन्तर ‘मुद्रा वध्वा^२ स्मरेद्देवं देवोऽहमिति
 भावयेत्’ इति समाराधनारम्भग्रन्थोऽपि^३ निर्वूढ । ‘वध्वा मूलाडिका
 मुद्रा देवोऽहमिति भावयेत्’^४ इत्यादिसहितान्तरग्रन्थाश्चात्र तुल्यन्याया ।
 अत्र च ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत’ इत्यादिप्रिवेतिकरणादिवशात् दृष्टिविधित्व
 सुस्पष्टम् । अत एव हि तथाविधभावनयाप्यनन्तर योग्यतापादनमात्र-
 मुक्तम्—

‘न्यामेन देवमन्त्राणा देवतादात्म्यभावनात् ।
 अप्राकृताङ्गकरणात् पूजामर्हति साधक’ || इति ।

अन्यथा—

“देवतारूपमात्मानर्चयेदर्ध्यधूपकै ।
 धूपावसानिकैर्भीर्गैर्ध्यात्वा नारायण हृदि” ।

^१ एव सति—ध

^२ स्मरेद्देवान—क, ख, ग, घ, ङ

^३ समाराधनग्रन्थोऽपि—इ, छ

^४ इति समाराधन इत्यारम्य भावयेत् इत्यन्त—क, ख, ग, घ, ङ कोशेषु विमुक्तम् ।

इति समनन्तरकर्तव्य कथं सगच्छने । न हि स्वरूपैक्यभावनाया हृदि पुनर्नारा-
यणध्यानमिति किञ्चित् सात् । न च शेषवृत्तो प्रवर्तमानस्य स्वरूपैक्यभावनं
जागटीति । अतो दृष्टिविधिपक्षोऽत्र स्वीकार्य । यद्वा गत्यन्तरे संभवति दृष्टि-
विधिविवक्षा च न युक्ता । अतस्तच्छरीरतया तादधीन्यादिभि सर्वानु-
वृत्तस्तद्वयपदेश । तदभिप्रायेण च स्वनियान्येत्यादिकं वक्ष्यति भाष्यकार ।

योगे च^१ भिन्नलक्षणयो परमात्म-प्रत्यगात्मनो सबन्धानुसन्धान-

योगस्वरूपे शास्त्रिण्डल्यस्मृति श्रीकृष्णमुनिश्च ।	मेवेति शाण्डिल्यस्मृतिवाक्येन स्थापित पूर्वाधिकारे । उक्तं च विप्रकीर्ण सात्त्वते नित्यं सगृह्यान्ते श्रीकृष्ण- मुनिभि स्वरूपैक्यादिवुद्घरवैदिकत्वम्—
--	---

“ चेतनस्त्वेक एवेति मतिर्या केवला क्रिया ।

फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाप्रामाण्यवुद्धिजे ।

स एन प्रीति प्रीणाति ब्राह्मणस्यानुगे न ने ” ॥ इति ।

एव यथावदनुष्ठितयोगस्य श्रान्तिमभावनाया ब्राह्ममुहूर्तात् पुनर्विं- योगमध्ये श्रान्तौ श्रमोऽनुज्ञाप्यने— विश्रामाभ्यनुज्ञा ।	—
---	---

“ ततः श्रमजय कुर्यात्यक्त्वा ध्यानासने क्रमात् ।

समासीत शयानश्च^२ कालं रात्रिक्षयावधि ” ॥ इति ।

ब्राह्ममुहूर्ते विशेष-
कर्तव्यानि, हरि-
कीर्तन च ।

तत्र^३ ब्राह्ममुहूर्तप्रभृतिविशेषकर्तव्ये^४ दिङ्मात्र दर्शितम्—

^१ योगे च इत्येव सर्वत्र पाठ । योगश्च इति चेत् साधीयान् । दृश्यता च शाण्डिल्य-
स्मृतेस्तप्ता ‘तत्सबन्धानुसन्धानमिति योग प्रकीर्तित’ इति वचन पूर्वाधिकारे (५९-पुटे)

^२ समास्ते शयनस्थश्च—घ, समाप्ते शयतस्थश्च इ च, छ

^३ अत्र—क, ख, ग, च, झ.

^४ कर्तव्य—क, झ

“ ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्त उत्थाय शयनात्तत ।
स्नात्वाभ्यर्च्य जगन्नाथं समिदाधानमाचरेत् ” ॥

इत्यादिना । तदिद संहितान्तरेषु विस्तृतम् । अत्र हरिर्हरिर्हरिरिति मुहु
संकीर्तयन् हरिमेव चिन्तयन्नुत्तिष्ठेत् । अत्र हरिशब्दसंकीर्तनं सप्तकृत्व इति
श्रीमद्भूत्रसरोमुनिभिर्नित्यक्रमसग्रहे^१ निवद्धम् । उत्तिष्ठतश्च हरिशब्दपूर्वक-
भगवदनुस्मरण श्रीविष्णुधर्मे भगवता शौनकेनोक्तम्—

“ उत्तिष्ठश्चिन्तय हरि व्रजश्चिन्तय केशवम् ।
मुञ्जंश्चिन्तय गोविन्दं स्वपश्चिन्तय मध्यवम् ” ॥ इति ।

सर्वकर्मारम्भावसानेषु च हरिस्मरण नेनैव स्वकीयसूत्रेऽप्युक्तम्—‘हरिमेव
स्मरेन्नित्य कर्मपूर्वपरेषु च’ इति । स च निद्रानन्तरमनुस्मर्तव्यो हरि ,
‘नरो नारायणस्तथैव हरि कृष्णस्तथैव च’ इति धर्मदेवतात्मजत्वेन^२ समर्य-
माणेषु भगवदवतारेषु तृतीय इति सम्प्रदाय , गजेन्द्रमोक्षकश्चैव ।

“ ग्राहग्रस्ते गजेन्द्रे रुवति सरभसं ताक्ष्यमारुद्धा धावन्
व्याघूर्णन् माल्यभूषावसनपरिकरो मेघगम्भीरधोष ।
आविभ्राणो रथाङ्गं शरमसिमभय शङ्खचापौ सखेटौ
हस्तै कौमोदकीमप्यवतु हरिसावहसा सहतेर्न ” ॥

स खलु तमोमयग्राहग्रस्तस्वा श्रितगजेन्द्रमोक्तक सुषुसिरूपस्वेतरदुर्निवार-
तमोग्राहग्रस्तजन्तुजालमोक्तवेनानुसन्धीयने । तमधिकृत्यैव पौराणिकोप-
जप्य ‘प्रात स्मरामि’ इत्यादिश्लोकत्रयं प्रभाने सर्वे पठ्यने । तत्कल-
श्रुतौ च हरिरित्येव भगवान्निर्दिष्ट—

^१ नित्यकर्मसग्रहे—क, ख, ग, च, झ

^२ धर्मदेवतात्मजत्वेन—क, झ

“ श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातरुत्थाय य पठेत् ।
लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपद हरि ” ॥ इति ।

‘पाप-तद्विपाकरूपं सर्वमनिष्टं हरतीति^१ हरिशब्दं ।

“ ब्रह्माण्मिन्द्रं रुद्रं च यमं वरुणं मे व च ।
प्रसद्य हरतं यस्मात् तस्माद्विरितीर्यते ” ॥

इत्यादिभिस्तस्यैव निखिलजगदुदय-विभव-लयलीलस्य निरङ्गकुशस्वातन्त्र्यं चानुसन्धेयम् ।

एवमुत्थाय निद्रान्ताचमनं मुख्यं दक्षिणश्रवणस्पर्शरूपं वा तदानीं शक्यं विधाय तस्मिन्नेव शयने समासीनं प्रतिसहितयोगो योगशास्त्रोक्ते यत-मानव्यतिरंकैकेन्द्रियवशीकारारूपे क्रमभाविनि सज्जानिर्वेदानुसन्धानम् । चतुष्टये द्वितीयावस्थारूपव्यतिरेकसज्जान्यायेन भूत-भाविदशाविशेषपरामर्शाय कृताकृतप्रत्ययेक्षणाय च नियनेन्द्रियं समाहितोऽतिक्रान्तमनन्तं कालं निरर्थकमवलोक्य निर्वेदं परं गच्छेत् । निर्वेद-प्रकाराश्च विविधाम्तत्त्वंहिताविशेषेष्वनुसन्धेया । तदिदं सगृहीतं नारायण-मुनिभि —

“ ब्राह्मे मुहूर्ते सत्त्वस्थो हरिर्हरिरिति त्रुवन् ।
उत्थाय शयने तत्र समासीनं समाहितं ।
व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमिति परम् ” ॥ इति ।

विस्तरेणोऽन्तं चैतद्वज्ञिवंशेश्वरै —

“ ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते निद्रा त्यक्त्वा प्रसन्नधीं ।
हरिर्हरिरिति व्याहोरेद्वैष्णवं पुमान् ॥

^१ पाप तद्विकाररूप—क, पाप तद्विपाकरूप—इ, च, अ

^२ हरतीत्यत्र—क, ख, ग, घ, च, झ

उत्थाय शयने तस्मिन्नासीनो नियतेन्द्रियं ।
त्रस्तनिर्विण्णहृदयो व्यर्थं वीक्ष्य गतं वय ” ॥

इत्यादिभि , ‘ दुस्तरा दुर्दशामेता कथयिष्यामि कस्य वा ” इत्यन्तै-रधिकविशै श्लोकै । यद्यपि मुमुक्षो परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नाम्यकृत कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् ’ इति प्राथमिकगुरुलपसत्तिकालात् पूर्वमेव तृणीकृतहिरण्यगर्भादिभोगं परिपूर्णो निर्वेद संवृत्तं , तथापि विषमविपाकविशेषगुणत्रयाश्रयभूतप्रकृति-सबद्धतया सम्भावितविषयसंगादिदोषपरिहाराय तथाविध एव निर्वेदोऽनुवर्तनीय । अगीयत चाम्य नित्यानुवर्तनीयत्वमानित्वादिगुणगणमध्ये— “ जन्ममृत्युजराव्याधिदुखदोषानुदर्शनम् ” इति । अत सिद्धोपायस्यापि पराड्कृश-परकालार्दीनामिव भगवदनुभवविच्छेदकतया हेयतमरजस्तमोमय-निद्रादिप्रतिकूलवर्गप्रवाहानुवृत्तिदर्शनेन संसारवैराग्योपचयार्थम् अहरहस्तदु-चितावसरेषु निर्वेदं कर्तव्य एव ।

एव सति विवेकविमोक्षादिसप्तकान्यतमभूतानवसादविरुद्धावसाद-सात्त्विकधृत्य-वशादुत्तरकैङ्कर्यप्रवृत्तेरनिष्पत्ति स्यादिति तत्परिहारा-वलम्बनम् । यानन्तरमुच्यते—

“ इति निर्विद्यं तदनु धृतिमालम्ब्य सात्त्विकम् ।
विधूय चेम निर्वेदं सर्वकार्यावसादकम् ” ॥

इत्यादिना गतजलसेतुबन्धनाभिलाषतुल्यानुतापप्रशमनपूर्वकं सात्त्विकधृत्य-वलम्बनात्मकागामिकालशक्यकैङ्कर्यनिश्चय । सात्त्विकधृतिस्वरूपं चैव¹ भगवता गीतम्—

¹ चेद—क, ख, ग, ड, च, छ, झ

“ धृत्या यया धारयते मन प्राणेन्द्रियक्रिया ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृति सा पार्थ सात्त्विकी ” ॥ इति ।

सात्त्विकधृतिप्रकार ।

स च निश्चयप्रकार एवं तत्कालोचितकर्तव्यविभागेन सगृहीत —

इत ऊर्ध्वमह तांवद्यावज्जीव श्रिय श्रिय ।
पद्ययोरर्चन कर्तु यतमान समाहित ॥
अभिगच्छन् हरि प्रात पश्चाद्व्याणि चार्जयन् ।
अर्चयश्च ततो देवं ततो मन्त्रान् जपन्नपि ॥
भ्यायन्नपि परं देवं कालेष्टेषु पञ्चसु ।
वर्तमान सदा चैव पाञ्चकालिकवर्त्मना ॥
म्बाजितैर्गन्धपुष्पादै शुभे गत्यनुरूपत ।
आराधयन् हरि भक्त्या गमयिष्यामि वासरान् ” ॥ इति ।

अत्र इत ऊर्ध्वम् ‘यावज्जीवम्’ ‘सदा’ इत्यादय शब्दा कैङ्कर्य-
प्रारम्भदिवमे तावत स्वरसवाहिन । उत्तरोत्तरदिवमेष्वपि निरुपाधिक-
कैङ्कर्योपचयसिद्धर्थं निर्वेदविषयतयानुवर्तमानाना भगवदासक्तिविरोधिना-
मान्तराणाम्, अष्टादशचण्डाल-षड्वृष्टलादिशब्दव्यपदेश्याना दोषविशेषाणा
नि शेषनिवृत्तिलक्षणवैशिष्ट्यलाभार्थं प्राज्ञप्रज्ञापहारकप्रबलतरं विषयेन्द्रियादि-
मूलसभावितपाक्षिकैङ्कर्यविच्छेदपरिहारार्थं चेदप्रथमं प्रवर्तमोनेनैव^१ मनो-
रथानुवर्तनं कार्यमेव । अत एव नारायणमुनिभिरपि —

¹ प्रबलतर—क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति

² मूलभूतपाक्षिक—घ, ङ, छ

‘ इदप्रथमप्रवर्तनैव—क, ख, ग, च, झ , इदप्रथम प्रवर्तमानेनैव तथैव—घ

“ भगवच्चरणाम्भोजपरिचर्याविधिकम् ।

“कान्तिभिरनुष्टेय नित्यं समभिदध्महे ” ॥

इति नित्यकर्तव्यं प्रकस्य उक्तम्—

‘ व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमिति परम् । ०

आराधयेय ध्यायेयं भजेयं पुरुषोत्तमम् ॥ १

कीर्तयेय नमस्येय चिन्तयेयमनारतम् ।

त्रजेय शरणं चेति निश्चित्य मनसा स्वयम् ॥ ” इति ।

अत्र^१ ‘ गमयिष्यामि वासरान् ’ इत्यनेन प्रकृतस्य परमैकान्तिन

‘ पञ्चकालिकधर्माणा प्रकारान्तरेण कालयापनमशक्यमिति अच्छिद्रकैङ्कर्यस्य
स्वयम्प्रयोजनत्वम् । स्वयम्प्रयोजनत्वं व्यज्यते । तदेव हि कण्ठोक्त नारायण-

मुनिभि —

“ कि किं न साध्य भगवदाराधनपैरन्तरैः ।

वैष्णवाना विशेषेण स्वयमेतत् प्रयोजनम् ” ॥ इति ।

यदत्र धर्मार्थचिन्तनं तदुपायभूतकायक्लेशचिन्तनं च सर्यते, तत्र
कैङ्कर्यरूपो धर्मं, तच्छेषभूतोऽर्थ^२, तयोर्गुरुलघूपायविवेकार्थं कायक्लेश-
चिन्तनम् । तत्र “ न पूर्वाङ्ग-मध्यन्दिनापराङ्गानफलान् कुर्यात् यथागत्ति
धर्मार्थकामेभ्य तेषु च धर्मोत्तर स्यात् ” इत्यादिभिर्गौतमाद्युक्त-
कामोपायिकप्रवृत्त्यशोऽपि ‘ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ
इत्युक्तसत्सन्तानोत्पादनादिमात्रार्थशास्त्रीयकामविषयतया गृहस्थस्य कैङ्कर्यपक्षे
निक्षिप्यते ।

^१ तत्र—क, च, झ

^२ कैङ्कर्यस्यधर्मशेषभूत—घ, ड, छ

कामोपाधिक—क, ख, ग, झ

तदयमपवर्गाङ्कुरभूतस्वयप्रयोजनस्वामिकैङ्कर्यमहानन्दलाभं ‘विज्ञा-
निर्विज्ञकैङ्कर्यसिद्धि- युनेन गोविन्दं नृणा भक्तिर्निवार्यते’ इति कथ भविष्य-
प्रार्थनम् । तीति भयात अनन्तरं प्रतिबन्धकनिवृत्ति प्रार्थयते^१—

‘एतत्क्रियाविरोधीनि प्राचीनान्यशुभानि मे ।
कर्माण्यज्ञन्तान्यच्छेद्यान्यनादीन्यशुचीन्यपि ॥
स्वयैव कृपया दंवो विनाश्यासमन्मनोरथान् ।
पूर्यत्विति मंप्रार्थ्य मन्त्रमेतसुदीरयेत ॥” इति ।

स च प्रार्थनामन्त्र ‘त्वग्याराधनकामोऽयम्’ इत्यादिको यथान्याय
दण्डिकसकाशादधीन्यात्रान्वह प्रयोक्तव्य । एवमेव हि सर्वेषां मन्त्राणां
समाधि । विपर्ययं हि नैपकल्य दृष्टादृष्टप्रत्यवायश्च तेषु तेषु शास्त्रेषु
पठ्यन्ते—

‘यद्यच्छया श्रुतो मन्त्रशङ्खेनाथ छलेन वा ।
पत्रेक्षितो वा व्यर्थं स्यात प्रत्युतानर्थदो भवेत ॥” इति ।

निर्विज्ञकैङ्कर्यसिद्धये
गुरुपरम्पराप्रपत्ति-
पूर्वकहरिध्यानम् ।

अस्तैव क्षोकस्यान्यत ‘त जपेद्यद्यनर्थकृत्’ इति चतुर्थपादस्य पाठ ।

एवविधनिर्विज्ञकैङ्कर्यसिद्धिरपि,
“ सङ्कल्पादेव भगवास्तत्त्वतो भावितात्मनाम् ।
वृत्तान्तमखिलं कालं संचयत्यमृतेन तु ॥”

¹ यद्य—क, ख, ग, झ

² कथ्यते—क, ख, ग, झ

इति श्रीसात्त्वतादिकथितप्रकारेण भगवत्प्रसादादेव भविष्यतीति तत्सिद्धर्थम् प्रथम हरेरेव ध्यानमुच्यन्ते—“इति संप्रार्थ्य तत्सिद्धचै संस्मरेत् प्रथम हरिम्” इत्यादिना ।

अत्र गुरुपरम्पराप्रपत्तिपूर्वकमिदं ध्यान विवक्षितम् । “गुरुन् प्रपद्य प्रथम तद्गुरुश्च ततो हरिम्” इति तस्मिन्नवसंगे नित्यान्तरोक्ते । उक्तं च श्रीसात्त्वते अपररात्रयोगारम्भे—“गुरुन् देव नमस्कृत्य ह्युपविश्याजिनासने” इत्यादि । सर्वत्र शास्त्रीयकर्मारम्भं भगवत्पर्यन्तगुरुपड़क्तिप्रपदनं निश्रेयसाय भवति । उक्तं च रहस्याम्नायब्राह्मणे—‘स चाचार्यवंशो जेयो भवति । आचार्याणाममावृत्याभगवत्’ इति । देव-गुरुभक्तिरेव मर्वतत्त्वप्रकाशकारणमिति कठवल्लच्चा श्रूयन्ते—“यस्य देवे परा भक्तिर्था देवे तथा गुरो । तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मन्” इति । ‘स्मर्यते चापस्तम्बादिभि—‘देवमिवाचार्यमुपासीत्’ इत्यादि ।

एवं मनोरथसिध्यै गुरुपसत्तिपूर्वक भगवन्तं प्रपद्य भगवच्छाल्य-
योगान्तर्गतं तदुपबृहणनित्यगद्यस्तोत्रादिषु विप्रकीर्णोक्तध्यानं यथा-
ध्यानम् । वगम समाहृत्यानुतिष्ठेत् । गुणोपसंहारपादोक्तन्यायेन
ध्येयरूपादिषु साधारणममाधारणं च मर्व तत्त्वहितादिविशेषानुसारेणाव-
गन्तव्यम् ।

एव परिपूर्णं भगवन्तमनुसन्धाय ततो वासुदेवादिव्यूहनामचतु-
सप्रणव व्यूहादि दृश्यम्, केशवादिव्यूहान्तरनामानि, मत्स्यादिदग्नावता-
नामसकीर्तनम् । रनामानि. अन्यान्यप्यधिगतानि पृथग्भूतानि स्तोत्र-
निबद्धानि देव्यादिनामानि च प्रहर्षजनकेनोच्चै शब्देन संकीर्तयेत् । तत्काल-

¹ उक्तं च—क, ख, ग, च, झ

चोदित समुचित भगवन्मन्त्र जपेत् । वेदाभ्यासं च^१ यथाबलमाचरेत् । तत्र
वासुदेवादिकल्किपर्यन्तसंकीर्तनं प्रणवपूर्वकमन्त्रात्मक पारमेश्वरे प्रोक्तम्—

“ सप्रबुद्धं प्रभाते तु उत्थाय शयने स्थितं ।
नास्त्रा संकीर्तनं कुर्यात् षोडशाना प्रयत्नतः ॥
ओ नमो वासुदेवाय नम सङ्कर्षणाय ने ।
प्रद्युम्नाय नमस्तेऽस्तु अनिरुद्धाय ते नम ॥
क्रमशं केशवादीना यावद्वामोदरं द्विज^२ ।
नमो नम केशवाय नमो नारायणाय च ॥
माधवाय नमश्चैव गोविन्दाय नमस्तत ।
विष्णवेऽथ नमस्कुर्यां नमस्ते मधुसूदन ॥
नमस्त्रिविक्रमायाथ वामनाय नमस्तत ।
श्रीधराय नमश्चाथ हृषीकेशाय ते नम ॥
नमस्ते पद्मनाभाय नमो दामोदराय च ।
दिव्यानामवताराणा दशानामथ कीर्तनम् ॥
एकशृङ्गादिकाना तु विहितं क्रमशं प्रभो ।
नमस्ते मीनरूपाय क्रमठाय नमस्तत ॥
नमोऽस्त्वादिवराहाय नारसिंहाय ते नम ।
नमो वामनरूपाय नमो रामत्रयाय च ॥
कुठारज्याहलास्त्राय नम कृष्णाय वेधसे ।
कल्किन् विष्णो नमस्तेऽस्तु सर्व सप्रणवं द्विज ॥

^१ तत्कालचोदित भगवन्मन्त्र वेदाभ्यास च—क,
कालोचित समुदित भगवन्मन्त्रजपवेदाभ्यास च—ख, ग,
तत्कालचोदित समुचितभगवन्मन्त्रजप वेदाभ्यास च—घ, च, झ
तत्काले चोदित—ड, छ.
^२ द्विज —क, ख, ग, च, झ

यथास्थितकमेणैव भेदास्वेतान्^१ हरेर्विभों ।
 नमस्कुर्यात् प्रभाते तु योगान्ते तु दिनक्षय ॥
 शब्देनोच्चतरेणैव सहष्टिजनकेन तु ।
 स्तोत्राणि चाथ मन्त्राणि^२ उदीर्यान्यानि वै तत “ ॥ इति ।

एव च सगृहीत वङ्गिवशेश्वरै—

• चिकीर्षन्नीप्मित कर्म तत्त्वामान्यनुकीर्तयेत् ।
 चतुर्भिर्वर्षसुद्वाद्यैर्नामभि सह सयत ॥
 जपेत द्वादशनामानि केशवादीनि चांदरात ।
 दशावतारनामानि मत्स्यकूर्मादिकान्यपि ।
 जपन्नुत्थाय शयनादर्चयिप्यन् सदा हरिम्” ॥ इति ।

एवमुच्चस्तरण^३ शृणवतामपि सकलदुरितहारिणा^४ हरिसकीर्तनेन
 सन्ध्यापूर्वकाल- सहष्टमानस सन्ध्यायामासन्नायाम् सन्धातृत्वेन सर्वेषा
 कर्तव्यक्रम । मन्ध्येति परिकीर्तिं भगवन्तमुपामितु जिगमिषु ।

“ हरि हरि ब्रुवस्तल्पादुत्थाय सुवि विन्यसेत्^५ ।
 नम क्षितिधरयोक्त्वा वाम पाद महामने ” ॥

इति पारमेश्वरादिपठितेन नम प्रवेण क्षितिधरलिङ्गेन मन्त्रेण महाबराह

^१ भेदास्त्वेते—इ, छ

^२ मन्त्राणि इति नपुसकान्तत्वेनैव सर्वषु कोशेषु दृश्यते

^३ उच्चस्त्वरेण—च

^४ दुष्कृतहारिणा—व

^५ हरि हरि इति प्रवर्धस्थाने ‘हरि ब्रुवस्तल्पादुत्थाय’ इति क, च, झ,
 कोशेषु दृश्यते

क्षितिधरमनुध्यायन् वामपादं भूमौ विन्यस्येत् । ततो भृधरमन्त्रेण वामपाद भुवि' इत्यपि स एव मन्त्र उच्यते । तत्र क्षितिधारणसाम्यात् कूर्मादिरूपान्तरगङ्गाव्युदासाय 'श्रीमद्वाराहमन्त्रेण न्यस्येष्टामपद भुवि' इति विशेषशब्देन व्याचस्तु । महावराहमहिष्या भुव प्रपदनं चात्र महाभारतादिपु समन्त्रकमुपदिश्यते—'नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तुभ्य देवि वसुधरे ।' इति । पृथिव्या प्रियदत्तेति कीर्तनं च विष्णो ब्रह्मण्यदेवेति कीर्तनवत् अनवसादहेतुत्वेन समर्थते ।

"पृथिवीं प्रियदत्तेति गायन् सर्वसंहेति वै ।

विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेति¹ कीर्तयन्नावर्सीडति ॥" इति ।

तत् पदक्रमान् कुर्वन् विष्णुक्रमणमन्त्रेण पादेन्द्रियाधिदैवत त्रिविक्रम विष्णु ध्यायेत् । 'कान्ने विष्णु वले हरिम्' इति पदविक्षेपे विष्णो-रनुध्येयतोक्ते तदनुसन्धानस्य च तत्तदुचितगाढ़ीयप्रकाशकसापेक्षत्वात् । इति सन्ध्यापूर्वकालकर्तव्यक्रम ॥

तत् स्नानीयदर्भतिलवस्त्रादिक दृष्टादृष्टार्थं स्नानोपकरण सर्व समाहत्य तमस्तिरोहितदुष्टजन्तुपलायनार्थं निर्गममार्ग सचालयंत । यथोक्त

पारमेश्वरे—'बहिर्निर्गममार्ग तु सचाल्य' इत्यादि ।

स्नानाय निर्गमन केशवध्यान च । ततो गृहान्निर्गच्छन् केशवमनुध्यायेत् । त्रजश्चिन्तय

केशवम्' इति स्मरणात् । केशवशब्देन 'अशबो ये प्रकाशन्ते', 'यदादित्यगत तेज' इत्याद्युक्ताशब्द उच्यन्ते, तद्वत्त्वात् केशव । गच्छतो मार्गादिप्रकाशनार्थं दिङ्मोहाद्यान्तरतमोनिरासार्थम्,

"क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽह सर्वदेहिनाम् ।

आवा तवाङ्गे संभूतौ तस्मात् केशवनामवान्" ॥

¹ कीर्तनवत् इत्यारभ्य ब्रह्मण्यदेवेति इति यावत् क, ख, ग, झ कोशेषु विमुक्तम् ।

इति ब्रह्म-रुद्रोपलक्षितविश्वसृष्टिरक्षाहेतुत्वात्, केशिवधोपलक्षितसर्वदुष्टदमन-स्वभावत्वाच्च असहायदशासौहात्यार्थं तदा तच्चिन्तनम् ।

तत स्वाश्रमादिभ्यो बहि नैऋत्या दिशि द्वित्रेषुपातप्रमिता भुवमतिकम्य, शुद्धदेशे निक्षिप्तस्तानोपकरणो यथोक्तनियमैर्विष्मूत्रविसर्जन विष्मूत्रविसर्जन कृत्वा, स्ववर्णश्रमावस्थाद्यनुगुणाद्यार्थमृत्सस्त्व्यावर्ण-शौचविधिश्च । परिमाणादिनियमवद्वन्धलेपक्षयकरम् अर्शं पीडादिरहित शौच कुर्यात् । अत्र मूत्र-पुरीषयोरेकस्य प्रवृत्तौ तस्यैव शुद्धि । क्रमेणोभयप्रवृत्तौ यथाक्रमम् । युगप्तप्रवृत्तौ पुरीषशुद्धि प्रथममिति निष्कर्ष^१ ।

तत्र पाद्ये^२—‘उपर्वीत कर्णदेशे निधाय च तृणादिना’ इत्यादिना विष्मूत्रविसर्जनप्रकारमुक्त्वा ‘अनन्तरमेव शौचविधिरुक्तं ।

“दक्षिणेतरहम्नेन गृहीत्वा मेहन तत ।

दक्षिणे मृत्तिका हस्ते समुत्थाय जलाशयम् ॥

प्रागुर्दीच्यामुदीच्या वा गत्वा शौच समाचरेत् ।

मृत्तिकाभिर्द्वादशभिर्गुद षड्भिश्च मेहनम् ॥

अन्तरा चान्तरा वाम कर प्रक्षाल्य वारिभि ।

तन्मात्राभिस्तदन्ने द्वौ करौ द्वादशस्त्व्यया ॥

सशोध्य च करौ जघे कटि चोरू च वारिभि ।

प्रत्येक मृत्तिकामात्राचतुष्केण विशोधयेत्” ॥ इति ।

^१ साहात्यार्थं च इति चेत् सम्यक्

^२ निष्कर्षका —घ, ड, छ

^३ तत्रैव पाद्ये—क, ख, ग, च, झ

^४ अनन्तरमेव—क, च, झ.

पितामहस्तु सनत्कुमाराय एवमाह—

“तत् पूर्वं समुत्थाय प्राचीमेवोपनिष्क्रमेत् ।
उद्दीर्चीं प्रागुदीचीं वा शौचाचारक्षमा दिशम् ॥
यत्रोदकं प्रभूतं तु तद्वत्वा शौचमाचरेत्” ॥ इति ।

स्मरन्ति च देशादिभिन्नं शौचम्—

“देशं कालं तथा ज्ञानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्था च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत्” ॥ इति ।

दिवमादिभेदेनापि शौचतारतम्यं स्मर्यन्ते—

‘अहि यच्छोचमुद्दिष्टं निश्चर्धं तु ततो भवेत् ।
पथि पादस्तत् प्रोक्तो यथाशक्त्यातुरम्यं तु ॥’ इति ।

पारमेश्वरे तु प्रावृडादिकालभेदेनापि मृत्सस्वामेदादिकमुक्तम् ।

“अम्बृष्टतीर्थं शौचार्थमृद्धिरभ्युद्धृतैर्जलैँ ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रित ॥
तिम्रो लिङ्गे मृदो देया एकैकान्तरमृत्तिका ।
पञ्च वामकरे देयास्तिस्रं पाण्योर्विशुद्धये ॥
मूत्रोत्सर्गे शुद्धिरेषा पुरीषस्याप्यनन्तरम् ।
अर्धप्रसृतिमात्रं तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ॥
द्वितीया च तृतीया च तदर्धं^१ परिकीर्तिता ।
बिडालपदमात्रं तु तदूर्ध्वं परिकीर्तिता ॥

^१ शौचाद्य—घ, ड, छ, शौचार्थ—क, ख, ग, ङ

^२ तदर्धं—ख, ग, घ, ड, छ.

पञ्चापाने मृत्तिका स्युस्तथैवान्तरमृत्तिका ।
 दश वामकरे देयाः सप्त तुभयहस्तयो ॥
 पादाभ्या तिस्रभि शुद्धिर्जघाशुद्धिश्च पञ्चभि ।
 नियोजयेत्तो विप्र^१ कथ्या वै सप्त मृत्तिका ॥
 स्वदेहस्वेददोषधा वाह्यकर्दमशान्तये ।
 भक्ताना श्रोत्रियाणा च वर्षास्वेव निरूपितम् ॥
 प्रावृद्धुक्तातु वै तस्मादेकमृद्धच्यपनोदनम् ।
 शरद्ग्रीष्मवमन्नेषु नित्यं कार्यं क्रियापरै ॥
^२पतस्मादपि चैकैका परिलुप्त्या^३ तु मृत्तिका ।
 हृमन्तगिशिरे विप्रेः^४ श्रोत्रिये सयमस्थितै ॥
 पथि शौचं प्रकर्तव्यं देशकालानुरूपत ।
 गन्धलेपमपास्यैवं^५ मन शुद्ध्या विशुद्ध्यति ॥
 विहिता पादशौचे तु बिडालपदसमिता ।
 मृदश्चतुर्द्विजेन्द्रणा त्रिद्विरेका क्रमात्तत ॥
 वर्णाना शूद्रनिष्ठाना कटिशौचे तथैव हि ।
 सप्त सप्त उभाभ्या तु कराभ्या त्रितय पुन ॥
 सर्वेषामेव सामान्यं पाणिशौचमुदाहृतम् ।
 अन्तर्जानुगत कृत्वा सुजयुग्म छिजोत्तम ॥
 चतुर्धा मणिबन्धस्थं तोय कृत्वा सुनिर्मलम् ।

^१ विप्र—घ, ड, छ

^२ एकस्मात्—क, ख, ग, च, झ

^३ परिपाल्या—घ कोशादन्यत्र

^४ विप्र—घ, ड, छ

^५ अपास्यैव—क, ख, ग, च, झ

बुद्धदैर्विनिर्मुक्तं पिबेद्विप्रो हृदा तत् ॥
एकैका ह्वासयेन्मात्रा वर्णत्रयमनुक्रमात् ।
पाणिना क्षालितेनैव पुनराचामयेहृध ॥” इति ।

आचमनप्रकाराश्च बहुधा धर्मशास्त्रेषु भगवच्छासेषु च प्रतिपा-
आचमन • दिता० । तत्र स्वसूत्रोक्तमन्यद्वा यथाशक्त्यधिगम-
दन्तधावन च । माचमन कुर्यात् । आचमनोक्त्यनन्तरं च पारमेश्वरे
न्तधावन-मुखशोधनप्रकार उक्त —

‘ एव प्रक्षाल्य विधिवदाचम्य प्रयत शुचि ।
प्राढ्मुखोदड्मुखो वापि उपविश्यासने तत् ॥
अर्कादिभिरपामार्गैः कारयेदन्तधावनम् ।
प्रातर्हृत्वा च मृद्घर्णं कषायकटुतिक्तकम् ॥
भक्ष्येदन्तकाष्ठं च दन्तमासान्यवाधयन् ।
द्वादशाड्गुलमात्रं तु वक्त्रन्थिविवर्जितम् ॥
पयोभि सह तर्जन्या ब्रह्मन् द्वादशसख्यया ।
काष्ठालामे तु रोगे वा कर्तव्यं दन्तधावनम् ॥
षोडशाड्गुलदीर्घैस्तु वक्त्रन्थिविवर्जितै ।
हेमादिनिर्मितैर्वापि कुशदर्भादिभिस्तथा ॥
जिह्वानिर्लेखनं चैव गण्डूषमुखधावनम् ।
कुर्यादाचमनं विप्र^२ शुचिना^३ सलिलेन च ” इति ।

^१ यथाधिगम—क, ख, ग, च, झ

^२ विप्र—घ

^३ शुद्धेन—घ, ड, छ

अत्र अर्कादिभिरित्युक्तं तत्रैव विवृतम्—

“ अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादिकम् ।
 शरजोटुम्बराश्वथपूक्षदर्भाश्च वैणवान् ॥
 आग्राइकुरमपामार्गमर्जुनं धातकी शमी^१ ।
 अन्यानि च पवित्राणि तेषु सम्पन्नमाहंत् ” ॥ इति ।

अत्राभक्षणीयस्यापि काष्ठम्य भक्षणोक्ति मक्षणवदाद्यन्ताचमनादिप्राप्त्यर्था ।
 पाद्मेऽप्येव दन्तधावनमुक्तम्—

“ आचम्य प्राइमुखो भूत्वा दन्तधावनमाचरेत् ।
 न्यग्रोधोटुम्बराश्वथपूक्षाप्रार्जुनधातकी ॥
 पलाशवेणुखदिरशमीदारूणि धावने ।
 दन्तानामुदितान्येकादशं चाम्भोरुहासन ॥
 दन्तधावनकाष्ठं च द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
 दशाङ्गुलं तथा मानमष्टाङ्गुलमथायतम् ।
 ब्राब्णक्षत्रियविशा क्रमेणैतदुदाहृतम् ” ॥ इति ।

अत्र सर्वत्र प्रतिषिद्धाना^२ वर्जनं सर्वत्र विहितानांमुपादानं च, क्वचिद्विहिताना क्वचिच्च प्रतिषिद्धाना गत्यभावे ग्रहणमिति निष्कर्ष । एव सर्वत्र भाव्यम् ।

यथोक्तलक्षणं च दन्तकाष्ठं समन्त्रकं गृहीत्वा ‘आयुर्वलम्’ इत्यादिमार्तमन्त्रपूर्वकं प्रादक्षिण्येन प्रथममधरतो दन्तधावनं कुर्यात् । काष्ठाला-

^१ धातकी शमी इति पदद्वयमपि प्रथमान्तवेनैव सर्वेषु कोशेषु दृश्यते

^२ सर्वप्रतिषिद्धाना—घ, छ

^३ सर्वविहिताना—घ, छ

भादिदशासु तत्तत्तरूपैस्तृणैर्वा तेषामप्यभावे द्राद्वशगण्डैर्मुखशुद्धि ।
उक्तं चैव नारायणमुनिभिः—

“तीर्थं सशोध्य सक्षाल्य पादावाचम्य वाग्यत ।

तृणैर्वा शास्त्रसिद्धैर्वटार्कखदिरादिभिः ।

दन्तान् सशोध्य निलिख्य जिहा गण्डैष्येन्मुहु ” ॥ इति ।

स्मरन्ति च—

“अलाभे दन्तकाष्ठाना प्रतिषिद्धदिनेष्वपि ।

अपा द्रादशगण्डैर्मुखशुद्धिर्भविष्यति ” ॥ इति ।

अत्र—

“प्रतिपत्पर्वष्टीषु चतुर्दश्यष्टीषु च ।

दन्ताना काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

अष्टम्या च चतुर्दश्या पञ्चदश्या त्रिजन्मसु ।

तैल मास व्यवाय च दन्तकाष्ठ च वर्जयेत् ” ॥

इत्यादिभि प्रतिषिद्धदिनानि ग्राह्याणि । दन्तशुद्धचनन्तर दन्तकाष्ठ क्षाल-
यित्वा भड्कत्वा शुद्धस्थले प्रक्षिपेत् ।

तत्र यच्छुद्धे पूर्वं जलाशयगमनमुक्त तत्र भागवत भागवताश्रित

स्त्रानाहर्तीर्थम् । च तीर्थं विवक्षितम् । यथाहु—“तीर्थं भागवत

शुद्धसुपगच्छेन्मनोहरम् ” इति । “ततस्तीर्थं समाश्रित्य

शुद्धं भागवताश्रितम् ” इति च । स्मरन्ति च—

“जलं शुद्धमशुद्धं वा विष्णुवास्तुसमीपतः ।

विष्णुगङ्गासम तीर्थं महापातकनाशनम् ॥

भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूता स्वय प्रभो^१ ।
 तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तस्थेन गदाभूता ॥
 ये भजन्ति जगदोनि वासुदेवमनीश्वरम् ।
 न नेभ्यो विद्यत तीर्थमधिक राजसत्तम ॥
 यत्र भागवताः स्नानं कुर्वन्ति विमलाशया ।
 तत्तीर्थमधिक विद्धि सर्वपापप्रणाशनम्” ॥ इति ।

एव गृहीतस्नानोपकरणस्तीर्थमासाद्य मुखगोधनपर्यन्तं कृत्वा वक्ष्य-
 स्नानविधि । माणकमेण तीर्थावगाहनादिपूर्वक सर्वक्रियामूलभूत
 स्नानमाचरेत । प्रात स्नानस्य नित्यत्वं प्रभावश्च तत्र
 न द्रष्टव्य । तत्र^२ वर्णभेदेन स्नाननियम स्मरन्ति पितामहादय —

“अपोऽवगाहन स्नान विहित सार्ववर्णिकम् ।
 मन्त्रवत्प्रोक्षण चापि द्विजातीना विशिष्यते” ॥ इति ।

तत्र शक्तस्य वारुणमेव स्नानम् । तदशक्तस्य तु--

गौणस्नानानि ।

“न स्नानमाचरेद्द्वृक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
 न चान्यवस्थमाच्छाद्य नाविज्ञाते जलाशये” ॥

इत्यादिभिस्तप्तिषेधात् स्नानान्तराणि भवन्ति । तेषु च वारुणानन्तर-
 माकण्ठस्नानम् । ‘अशक्तावशिरस्क वा’इति स्मरणात् । तत्राप्यशक्तस्य^३
 कापिलम् । तस्मिन्नप्यशक्तस्य तत्तच्छास्त्रोदितेषु पार्थिवाश्रेय-वायव्य-दिव्य-

^१ विभो—घ

^२ अत्र—घ, तत्र तत्र—क, ख, ग, च, झ

^३ असमर्थस्य—घ

मान्त्र-मानसात्मध्यान पञ्चाङ्ग-पुरुषान्तरकृतस्पर्शपूर्वकावगाहनरूपेषु स्नानान्तरेषु तत्कालसंभावितम् । तत्रापि स्वशक्य कुर्यात् । आह चैव कतु—

“प्राक्छौच स्नानमादेय ब्राह्म वा स्नानमिष्यने ।
वृद्धातुसणामुप्णाद्विर्योगाङ्गैर्वा यमादिभि ” ॥ इति ।

अत्र यथाधिकारमिति विवक्षा । एव चोक्त पारमेश्वर—

“विना विविधसुम्पैके पञ्चाङ्ग स्नानमाचरेत् ।
मुख करद्वयोपेत पादौ कटिटावधि ।
स्त्रीसगाद्युपघानेषु स्नान कुर्याद्यथाविधि ” ॥ इति ।

शीतोदकस्नानासमर्थस्य उप्णोदकस्नानम् । तच्चानुपहतस्याप्रतिषिद्धेषु दिवसेष्वेव । एव शक्त्याद्यनुगुणं स्नान कुर्यात् । बलानुरूप च स्नान प्रत्येक समुदित वा मजगृहु —

“दिव्याप्यमान्त्रवायव्यभौमतैजसमानसै ।
एतै समस्तैर्वस्तैर्वा कृतशुद्धिर्यथाबलम् ॥ ” इति ।

अन्यथा त्वकर्मण्यो भवति । ‘स्नानमूला क्रियाः सर्वा’ इति विधानात् ।
अत्रिश्च स्नान-जप-होम-दानाना नित्यत्वमाह—

“अस्नाताशी मलं भुडक्ते अजप पूयशोणितम् ।
अहुतामि कृमि भुडक्ते अदाता कीटमश्नुते ” इति ।

¹ पार्थिववायव्यमान्त्र—क, अ

² स्त्रृष्टिपूर्वक—घ, ड, छ

एवं स्नात कृतोर्ध्वपुण्ड्र स्नानाङ्गं भगवदात्मकदेवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा
सन्ध्योपासनम् आचम्य, मन्त्रप्रोक्षण-मन्त्राचमन-पुन प्रोक्षण-स्वात्म
अर्ध्यदानं च। परिषेचनानि स्वसूत्रसहितोक्तपकारेण कृत्वा,^१ गाय
न्याभिमन्त्रितजलमादित्यान्त स्थिताय परमात्मने उर्ध्यरूप दद्यात्। अतः
जलाञ्जलिप्रक्षेपस्त्रिरिति सनत्कुमाराय पितामह प्राह—

“उभाभ्या तोयमादाय हस्ताभ्या सुसमाहित ।

गायन्या चाभिमन्त्यापस्तारव्याहृतिपूर्वया ।

रवेरभिमुखस्तिष्ठन्त्रूर्ध्वं त्रिसन्ध्ययो क्षिपेत्” ॥ इति ।

ततो वज्रीभूतजलनिहतमन्देहारुयरक्षोनिरसनपाप्मावधूननार्थं प्रदक्षिण
प्रकम्य,^२ मार्गशीर्षादिमामेशान् केशवादीन्^३ तत्तन्मन्त्रेण तर्पयित्वा,

प्राणायाम-गायत्री-
जपौ ।

“सव्याहृति सप्रणवा गायत्री शिरसा मह ।

त्रि पठेदायतप्राण प्राणायाम म उच्यते” ॥

इत्युक्तप्रकारेण प्राणायामत्रय कृत्वा,^४ गायत्रीमावाह, अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तर-
शतं यथाशक्ति दशवारा वा^५ गायत्री जपेत् ।

^१ कृत्वा—इति पद घ कोशादन्यत्र विमुक्तम्

^२ परिकम्य—क, च, ङ

^३ केशवादीन् इति पद घ कोश एव विद्यते

^४ इत्युक्तप्रकारेण दशवार प्राणायामत्रय वा कृत्वा—च, झ

^५ अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं यथाशक्ति दशवारा गायत्री—क, ड, च, छ, ङ, अष्टो-
त्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं यथाशक्ति गायत्री—ख, अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा गायत्री—ग,
अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं यथाशक्ति दशवार वा गायत्री—घ, अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा
यथाशक्ति गायत्री—इति निष्क्रेपचिन्तामणौ

“ न च क्रमन्न च हमन्न पार्श्वमवलोकयन् ।
न पदा पादमाकम्य न चैव हि तथा करो ” ॥

इत्यादयश्च जपकालनियमा ।

अष्टाव्याप्तिः ।

‘ मङ्गल्का ये नरश्रेष्ठ मद्भूता मत्परायणा ।
मध्याजिनो मन्त्रियमास्तान् प्रयत्नेन पूजयेत् ॥
तेषा तु पावनायाह नित्यमेव युधिष्ठिर ।
उमे मन्त्रयेऽधिंतिष्ठामि ह्यस्कन्नं तद्ब्रत मम ॥
तस्मादपाक्षर मन्त्र¹ मङ्गल्कैर्वीतकल्पमै ।
सन्ध्याकालेषु जपव्य सतत चात्मगुद्धये ” ॥

इति श्रोवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तश्रीमद्दृष्टाक्षरजपोऽपि यथाशक्ति सन्ध्यायामवसरे कार्य² । प्राणायामेन शतकृत्वं प्रणव-व्याहृतिसमेदविशेषेण दशकृत्वो गाय-त्रीजपं सहस्रतुल्यं बोधायनादयं स्मरन्ति । एवमेकपादस्थित्यासनविशेष-स्वगृह-तटाकाश्वत्थमूल-देवायतनादिस्थानभेदेषु च फलतारतम्य स्मर्यते । तत्रैषा काष्ठा—‘अनन्त विष्णुसन्निधौ’ इति । गणनाया च कराक्ष-सूत्रयोर्यथाशक्ति विकल्पयत करणत्वम् । उक्तं च जयाख्यसहितायाम् ‘जप तु द्विविधं कुर्यादक्षसूत्रकरार्पितम्’ इति । अक्षसूत्रार्पित करार्पित वेत्यर्थं । तदेव विशेषित श्रीसात्त्वते—‘स्फाटिकेनाक्षसूत्रेण स्वकैर्वा करपर्वभिः’ इति । अत्र स्फाटिकेनेत्यक्षमालावगोदाहरणम् । शास्त्रान्तरेषु पद्माक्षमालादीनामाधिक्यस्मरणात् । फलविशेषार्थं तु मणिमुक्तामयाद्यक्षमालाभेदा ।

¹ अत्र च मन्त्रशब्द सर्वेषु कोशेषु च नपुमकान्तत्वेन दृश्यते
- सन्ध्यायामेव कार्यं इति च-कोशे पाठान्तरतया निदिष्टम्.

प्रतिष्ठाविशेषादिनियमाश्च तत्र तत्र प्रपच्यन्ते । करेऽपि शङ्ख-पद्ममुद्रादि-
मेदाश्च^१ । तत्रैष सार —

“कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।

अनामिकान्त देवेश^२ जपेत् कोटिसहस्रकम्” ॥ इति ।

वोधायनीये तु श्रीमदष्टाक्षरविधावेवमुक्तम् —

• क्रियायागाद्वाशगुणो जपयज्ञ प्रकीर्तिंतः ।

उच्चाच्छतगुणो ज्ञेय उपाशुश्रेत् स्मृतस्तदा ।

उपाशोर्मानम् प्रोक्त सहस्रगुणतोऽथिक ” ॥ इति ।

अन्यदपि तत्रोक्तम् —

“जपमध्ये गुरुर्वापि वैष्णवो य समागत ।

सभाषणादिपूजा तु तस्य कृत्वानुमान्य च ।

अनुश्राव्य तत्र कृत्वा जपशेष समाहित ॥

सर्वस्य प्रभवो यस्माद्विष्णुपादश्रया नरा ।

तन्मूलतः क्रिया सर्वा सफलास्तु भवन्ति हि” ॥ इति ।

नारदीये श्रीमदष्टाक्षरब्रह्मविद्यायाम् —

“सर्व सप्रणवो जप्यो जपादप्रणवादपि ।

सहस्र इति विज्ञेय प्रणवो ह्यक्षर परम् ॥

असंख्याताच्च सख्यात सहस्रगुण उच्यते ।

सख्यातादपि साहस्र सोर्ध्वपुण्ड्रतनोर्जप ” ॥

इत्युक्तम् ।

^१ शङ्खपद्ममुद्राश्च—ड, छ

^२ देवेश—व, ड, छ

एवम्—

“ विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणै ।

उपाशु स्याच्छतगुण सहस्रो मानस मृत ।

उच्चैर्जपादुपाशु स्याद्विशिष्टो दशभिर्गुणै ।

जिह्वाजपू शतगुण सहस्रो मानस मृत ” ॥

इत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् ।

एवमामूर्योदयात् ‘ पूर्वोत्तराशाभिमुखस्त्वपरोत्तरदिङ्मुख ’ इत्यादि-

सूर्योपस्थानम् । म्मुत्त्रनुसरेण प्राइमुख प्रागुद्दमुखो वा तिष्ठन ,

गायत्रीमावर्त्त्य, पूर्ववत् कृतप्राणायामत्रय , सन्ध्योप-
स्थानसङ्कल्पपूर्वकम् ‘ उत्तमे शिखरे ’ इति मन्त्रेण गायत्रीमनुज्ञाप्य.
स्वसूत्रोक्तैर्मन्त्रैरादित्यमण्डलान्तस्थित भगवन्तमुपस्थाय, सप्रदक्षिणं भगवदा-
त्मकसन्ध्यादिपञ्चकनमस्कार कृत्वा, ‘ स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स
एक ’ इत्यधीतं हृदयान्तस्थित परमात्मानमभिवाद्य प्रणम्य, दिगादि^१नम-
स्काराणामपि स्वपूर्वपूर्वोपदेशानुष्ठानपारम्पर्यमस्ति चेत्तत्रापि भगवदात्मकध्या-
नपूर्वक प्रणमेत् । एव तु उपस्थानप्रकार पितामह. सनत्कुमारायाह—

“ एताभि प्राञ्जलिनित्यं विस्पष्टोदितमण्डलम् ।

सहस्रशिम भगवन्तमुपतिष्ठेद्विवाकरम् ॥

ततस्तम्मै नमस्कृत्वा सन्ध्याद्या पञ्च देवता ।

प्रदक्षिणनमस्कारैर्दिशश्चैवोपतिष्ठते ।

परमात्मानमात्मान भावयित्वा द्विजोत्तम^३ ” ॥ इति ।

¹ नमस्कारमपि पूर्वपूर्वोपदेश—क, ख, ग, च, अ

² भर्ग त—च

³ द्विजोत्तम—ख, ग, घ

तत् आधारशक्त्यादिपारिषदान्तान् देवर्षिपितृंश्च भगवदात्मकान्
आधारशक्त्यादि- ध्यात्वा, प्रणवपूर्वकैस्तत्त्वामभि सन्तर्प्य, शुचौ
तर्पणम् । ^१देशे खानवस्त्र निष्पीड्य, आचम्य, आवाहिततीर्थ
मन्त्राश्च ^२स्वात्मनि समाहरेत् ।

तत्र यद्यप्यार्षी वैष्णवी प्राजापत्येति त्रिविधा सन्ध्योपास्तिभेदाः—
स्तत्त्वसहितासून्यन्ते, तथापि तासा सहिताना लुप्त-
^{स्वसूत्ररीत्यैव}
मन्त्र्या अनुष्टेया । प्रायत्वेन तत्त्वकारणा दुर्जानित्वात् पारमेश्वरपरम-
सहितादिषु परिपूर्णदृश्यमानैसन्ध्योपासनप्रकारभेदाना-
भपि यथावदुपदेशानुष्टानपारम्पर्यासिङ्गे, भगवच्छासहितास्वेव स्वसूत्रोक्त-
मन्त्रकाराचाराभ्यनुज्ञानात् प्रथमपरिगृहीतपरित्यागे निर्बन्धाभावात् यथा-
सूत्रमनुष्टानेऽपि भगवत्समाराधनरूपत्वमिङ्गे स्वसूत्रविहितमेव मन्त्र्यो-
पास्त्यादिकः कर्तुमुचितम् । उक्तं हि नारदीये—‘स्वसूत्रविहितान् वापि
निषेकादीन् समाचरेत्’ इत्यादि । पाद्मे च शौचाचमन-दन्तधावन-क्वानानि
यथाक्रम विधायानन्तरमेव सन्ध्योपासनमुक्तम् ॥

“आचम्य प्रोक्षयेद्भवारिभिर्मन्त्रवत्तनुम् ।

ओपूर्वया च गायत्र्या वारिभिश्चाभिमन्त्रितै ॥

आत्मान परिषिञ्च्योर्ध्वमुक्तिपेत् सलिलाज्जलिम् ।

योद्भुकामानि रक्षासि सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥

^१ स्थले—घ कोशादन्यत्र

^२ आत्मनि—क, च, अ

^३ विधा सन्ध्योपास्तिविशेषा —घ

^४ परिफ्ळयमान—क, ख, ग, च, झ

^५ स्वसूत्रसहिताचार—क, ख, ग, च, झ

^६ सन्ध्योपासनादिक—क, झ, सन्ध्योपस्थानादिक—ख, ग, च

गाम्यन्ति तैर्वज्रभृतैर्हतानि प्रेण्टैर्जलै ।
 प्रायश्चित्तं तु हिसाया परिकम्य प्रदक्षिणम् ॥
 तर्पयेदुपविश्याथ तत्तन्मन्त्रमुदीरयन्^१ ।
 देवादीन् सलिले तिष्ठन् सावित्री प्राङ्मुखो जपेत् ॥
 यावत्सूर्योदयं दृष्ट्वा प्राञ्छलिस्तिमिरापहम् ।
 उपस्थाय स्वगाखोक्तैर्मन्त्रैर्धर्येयं हृदि म्थितम् ॥
 अभिवाद्य गुरुन् वृद्धास्तथा भागवतान् क्रमात्” । इति ॥

अत एव हि श्रीमद्भारकैरुक्तम्—

“प्रातस्तथाय सम्मृत्यं हरि तच्चरणोथिताम् ।
 गङ्गा विभाव्य^२ तीर्थाभ्यस्ततस्तदवगाह्य च ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म यावच्छक्ति परात्मन ।
 आराधनत्वेनापाद्य सोर्धर्वपुण्ड्रश्च तर्पयेत्” ॥ इति ।

तदुरुभि श्रीवत्साङ्गमश्रैरपि बटुकपूर्णभ्यर्थनया अभिगमनसारमुपदिशङ्गि-
 रादावुक्तम्—“प्रातस्तथाय स्वगुणेश्वरणारविन्दे स्वात्मानं समर्प्य कृतार्थे
 निर्भरं स्वात्मानमनुसन्धाय, स्नानादिकं स्वर्कर्मं कृत्वा, शुचौ देशे आसीन ”
 इत्यादि । वङ्गिवर्णश्वरैश्च—

“धृतोर्धर्वपुण्ड्रो देवर्षिपितृन् सन्तर्प्य मन्त्रत ।
 प्रयत परया^३ भक्त्या स्वकर्माराध्यमन्त्युतम् ॥

^१ उदीरयेत्—ख, घ, ट, छ

^२ विगाह्य—क, च

^३ प्रपत्रं परया—क, च, झ, प्रपत्तिपरया—ख, ग, ङ, छ, प्रपत्तिफलया—घ,
 प्रयत परया इति वङ्गीशकारिकापाठ

आदित्यमण्डलान्तस्थ प्रणम्य मनसा स्मरन् ।
 सन्धातृत्वेन सर्वेषा सन्ध्येति परिकीर्तिम् ॥
 श्रुतिस्मृत्युदित कर्म^१ स्ववर्णस्वाश्रमोचितम् ।
 फलाभिसन्धिरहित परब्रह्मार्चनात्मकम् ॥
 न्यस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे स्वामित्वं च पूरात्मनि ।
 नित्यनैमित्तिकै काम्यै कर्मभिश्च समन्वित ॥
 गायत्रीजपर्यन्तं मन्त्राचमनपूर्वकम् ।
 सान्ध्य कर्माखिल साधु समाप्य च यथाविधि ॥
 तत स्वकर्मभोक्त्तारमादित्यान्तरवस्थितम् ।
 उपस्थाय स्वकैर्मन्त्रैरायणमतन्द्रित ” ॥

इत्यादि ।

सन्ध्याधर्ये भगवद्-
 धर्यत्वभावनम् ।

अत्र गायत्र्यभिमन्त्रितजलाङ्गलिप्रक्षेपे भगवदधर्यरूपत्वमपि भाव-
 नायतया सगृहीत नारायणमुनिभि —

“ आपो हीत्यादिभिर्मन्त्रैर्वाचकै परमात्मन ।
 सप्रोक्ष्य मन्त्राचमन मन्त्रैस्तत्प्रतिपादकै ॥
 आदित्यान्तस्थितस्याधर्य वितीर्य परमात्मन ।
 प्रतिपादिक्या विष्णो साविद्या त जपेद्वरिम् ॥
 ध्यायन् जस्वोपतिष्ठेत तमेव पुरुषोत्तमम् ।
 नारायणात्मकान् देवानृथीन् सन्तर्पयेत् पितृन् ॥

^१ श्रुतिस्मृत्युदित सम्यक्—घ, श्रुतिस्मृत्युदित सर्व इति कारिकापाठ

तत आधारशक्त्यादीन् सर्वान् पारिषदान्तकान् ।
सपीङ्गं तीरे तद्वस्त्रं पुणगच्छ्य वाग्यते ।
पाषण्डादिभिरालापदर्शनादीनि वर्जयेत्” ॥ इति ।

यथोपदिष्टसन्ध्यानादरे च दोषं स्मरन्ति—

सन्ध्यानादरे दोष । *

“अनागता तु ये पूर्वमनतीता तु पश्चिमाम् ।
सन्ध्या नोपासते विप्रा कथं ते ब्राह्मणा स्मृता ॥
सायं प्रात् सदा सन्ध्या ये न विप्रा उपासते ।
कामं तान् धार्मिको राजा हीनकर्मसु^१ योजयेत्” ॥ इति ।

स एष सन्ध्याक्रम ।

अथ ब्रह्मयज्ञं प्रत्यक्षतैस्तिरीयश्रुत्याद्यनुसारेण उदित आदित्ये कुर्यात् ,
माध्यन्दिनानन्तरं वा भोजनात् पूर्वमेव^२ यत्र
ब्रह्मयज्ञ । कच्चिदवसरे वा ।

तीर्थस्खानसमनन्तरं महाभारतोक्तप्तकारेण तीर्थासन्नविष्णवायतनं च
तीर्थासन्नभगव- नमस्कुर्यात् । भगवन्मन्दिरप्रवेशदशाया कर्तव्यस्य
दालयप्रणाम । दिङ्मात्रं दर्शितं श्रीसात्त्वते—

“प्रासादं देवदेवीयमाचार्यं पाञ्चरात्रिकम् ।
अश्वत्थं च वटं धेनुं सत्समूहं गुरोर्गृहम् ॥
दूरात् प्रदक्षिणं कुर्यान्निकटात् प्रतिमा विभो ।
दण्डवत्प्रणिपातैस्तु नमस्कुर्याच्चतुर्दिशम् ॥

^१ शद्वकर्मसु—घ, व, छ

^२ माध्यन्दिनानन्तरमेव वा भोजनात् पूर्वं वा—क, ख, झ

न यानपादुकारूढो न सोपानत्कपादभृत् ।
न विक्षिप्तमना भूत्वा सविशेषद्वगवद्गृहम् ॥” इति ।

तत्र च प्रदक्षिणानि प्रणामाश्च युग्मान् कुर्यात् । ‘एकत्रिपञ्च-सप्तादिगणना विषमं हि यत्’ इति विषमप्रतिषेधात् । ‘प्रवेशे निर्गमे चैव विष्वक्सेनननति चरेत्’ इति विधानात् विष्वक्सेनं तत्तद्वारपालाश्च प्रणम्यानुज्ञाप्य तत्र तत्र प्रविशेत्^१ ।

“ चक्रवद्ब्रामयोन्नाङ्गं पृष्ठभाग न दर्शयेत् ।
पश्चाद्वागेन निर्गच्छेद्वेवतासन्निधौ सुधीं ॥” इति ।

प्रविष्टश्चाष्टाङ्गेन तत्तदेशकालशक्येन मस्तिष्क-सम्पुट-प्रह्लाङ्ग-पश्चाङ्ग-दण्डाङ्गादिषु अन्यतमेन वा प्रणमेत् । तत्राष्टाङ्ग-प्रणामप्रकारा । प्रणामम्—

“ मनोबुद्धच्चभिमानेन सह न्यस्य धरातले ।
कूर्मवच्चतुर पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम्” ॥

इति सान्त्वतोक्तमुदाहरिष्यति भाष्यकार । मस्तिष्कादिपञ्चक तु श्रीवैखानसशास्त्रे पठितम्—

“ स मस्तिष्कप्रणाम स्यादङ्गिं मस्तके न्यसेत् ।
प्रणामः सम्पुट स स्याद्वृदयेऽङ्गलिम्पर्येत् ॥
प्रह्लाङ्ग सम्पुट कुर्यात् सा प्रह्लाङ्गनमस्तिष्या ।
पादाङ्गुलिभ्या जानुभ्या शिरसा चावनि स्पृशन् ॥

¹ अनुज्ञाप्य तत्र प्रविशेत्—क, ख, ग, झ

बद्धाङ्गलिन्मस्कुर्यात् स पञ्चाङ्ग उदाहृत ^१ ।
पादौ हस्तौ प्रसार्येव शेने भूमौ च दण्डवत् ॥
स दण्डाङ्गप्रणाम स्यात् प्रणामानेवमाचरेत्” ॥ इति ।

सङ्कर्षणसंहिताया सुकृतप्रणामप्रकरणे त्वेवं प्रणाम उक्त—

“ ललाटोदरजान्वड्ग्रियुगाग्रानूर्ध्वगौ करो ।
भूमौ सन्धाय मनसा वासुदेवमनुम्मरन् ” ॥ इति ।

एवं चाष्टाङ्गप्रणाम स्मर्यन्ते—

“ उरसा शिरसा वाचा मनसा च कपोलत् ।
पद्मचा कराभ्या जानुभ्या प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ” ॥ इति ।

रहस्याग्रायब्राह्मणे च नमस्कारप्रकरणे ‘जानुभ्या पाणिभ्या शिरसा
च नन्तव्यं भवति’ इत्यादिना पूर्णनमस्कारस्वरूपादिकसुपदिश्य तत्कल
चोक्तम्—‘सर्वैँ करर्णेन्मन् समग्रो नमति । समग्रो नमन् आसकारी
भवति । आसकारी भगवन्तमाश्रोति’ इति । एव द्वादशाङ्गप्रणामादिकं
तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । एकहस्तेन नमन तु श्रीभागवते प्रतिषिद्धम्—

“ एकेन पाणिना यस्तु प्रणमेत् पुरुषोत्तमम् ।
न्याय्यस्तस्य करछेद इति धर्मविदो विदु ॥ ” इति ।

अञ्जलित्वमपि ह्यस्य^२ नास्ति । ‘तौ युतावञ्जलिं पुमान्’ इति
नैघण्टुकपाठात् । चामरग्राहिणीप्रभृतीना तु व्यापृतान्यहस्ततया एकहस्त-
नमनाभ्यनुज्ञा । अतोऽवज्ञादिमूलैककरनमने करन्छेददण्डानुशासनमिति

^१ उदीयते—घ, ड, छ

^२ अञ्जलित्वमप्यस्य—क, ख, ग, च, झ.

‘यथा तथा वापि सकृत् कृतोऽज्जलि’ इत्यादीनामविरोध^१ । योग्यताया सत्या द्वाभ्या पाणिभ्या प्रणमतोऽपि ऊनत्वमामनन्ति—“यदा ह्य केवल-पाणिभ्यामेव नमति न जानुभ्या न गिरसा, एकेन ज्ञानेन नमति स्पर्शविशेषज्ञानेन हीयते । इतराणि ज्ञानानि कर्मण । एकेन नमन् ऊनो नमति । ऊनो नमन् अनासकारी भवति । अनासकारी न भगवन्तमाग्नोति” इति । आचार्यनामग्रहणे^३ भगवन्नामग्रहणे^४ च ऊज्जलिंबन्धादिक तत्र तत्र ग्राह्यम् । दर्शितश्चायमाचार सम्भवपर्वणि व्यासप्रस्तावे “महर्षे कीर्तनाचत्स्य भीष्म प्राञ्जलिरत्रवीत” इति ।

एवं यथार्ह प्रणम्योत्थितश्च^५ भगवत् पुरस्ताद्विक्षिणतोऽवस्थाय गुरुपरम्परया भगवन्तं शरणमुपगम्य पावन-मनोहरत-भगवत्सेवाप्रकार । दर्शनानन्दवृहितसर्वाङ्ग प्रीतिपरीवाहरूपाणि स्तव्य-स्तवप्रियवशीकरणानि स्तोत्राणि पठेत् । भगवदर्चावतारदर्शनमाहात्म्य^६ चैवमुक्त श्रीपौष्करे—

“सन्दर्शनादकस्माच्च पुंसा संमूढचेतसाम् ।
कुवासना कुबुद्धिश्च कुर्तर्कनिचयश्च य ।
कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लय ब्रजेत् ॥” इति ।

अन्यत्र तु महतामपि पातकाना प्रायश्चित्ततया विधीयते । “अहेरें हरेर्विम्बमापीठादवलोकयेत्” इति ।

^१ इत्यादीनामप्यविरोध —घ

^२ स्पर्शविषयविशेष—छ

^३ आचार्यदर्शने—क, ख, ग, ढ, च, छ, झ

^४ भगवतो नामग्रहणे—घ

^५ चकारं क, च, झ कोशेषु नास्ति.

^६ माहात्म्यगद्बो घ कोशादन्यत्र विमुक्त

“ आपीठान्मौलिपर्यन्त पश्यत् पुरुषोत्तमम् ।

पातकान्याशु नश्यन्ति कि पुनस्तृपपातकम् ॥ ” इत्यादि च ।

स्तुति-सङ्कीर्तनादेश्च प्रभाव —

“ एष मे सर्वधर्माणा धर्मोऽधिकतमो मत ।

यद्गवत्था पुण्डरीकाक्षं स्तवैरचेन्नां सदा ॥ ”

“ कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् । ”

“ कलेदोषनिषे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुण ।

कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तवन्धः पर ब्रजेत् ॥ ”

इत्यादिषु ग्राह्य ।

अत्र भगवत्प्रसादलब्धं तुलमी-पाठोदकादिकं यक्षिञ्चिदपि प्रणिपात-
भगवत्प्रसाद- पुर सर हर्षोत्कुलकपोल शिरसा सम्भाव्य यथार्ह-
स्वीकारप्रक्रिया । सुपयुज्जीत । अत्र “ प्रतापभृपरचितस्तथाचमन-
निर्णय ” इत्यादौ शिष्टा पठन्ति—

“ आम्रेक्षुदप्ताम्बूलचर्वणे सोमपानके ।

विष्वद्वितीयपाने च नाद्यन्ताचमनं स्मृतम् ॥ ” इति ।

तन्मूलभूता चार्थर्वणश्रुतिर्नारायणमुनिभि सगृहीता । “ भगवान् पवित्र
वासुदेव पवित्रं तत्पादौ पवित्र^१ तत्पादोदकं पवित्र न तत्पान आचमनम् ,
यथा हि सोमे ” इति । एव भगवत्मेवयात्मान कृतार्थं मन्यमानो
भगवदनुज्ञया क्वचिन्निभृतमुपविश्य जपादिमिरुपासीत ।

^१ आम्रेक्षुदप्त—घ, ड, छ.

^२ तत्पादौ पवित्र—क, झ कोशयो नास्ति.

भगवन्मन्दिरे च तत्तच्छासोदितान् अपचारान् परिहरेत् । एवं तु
श्रीवाराहे पुराणे द्वात्रिंशदपचारा पठिता—
द्वात्रिंशदपचारा । “श्रीधरण्युवाच—

“देवदेव जगन्नाथ श्रुत त्वतो मयाखिलम् ।
यान् कृत्वा योग्यता यान्ति तव वेश्मप्रवेशने ॥
तान् ब्रूहि देवदेवेश भक्तवत्सल माधव ।”

श्रीभगवानुवाच—

“अपचारानहं वक्ष्ये तच्छृणुप्व वसुन्धरे ॥
गीतवादित्रनृत्तादिपुण्याख्यानकथाश्च ये ।
लोपयन्त्यथ पारुप्यैर्म वेश्मसु मानवा ॥
ते यान्ति वसुषे पापा नरकानेकविशतिम् ।
ततस्नेऽपि महाभागे गार्दभी योनिमाश्रिता ॥
वर्तन्ते तत्र वै देवि सप्त जन्मानि सौकरीम् ।
वस्त्रेणाच्छाद्य देह तु यो नर प्रणमेत्तु मास् ॥
श्वित्री च जायते मूर्खस्त्रीणि जन्मानि भास्मिनि ।
कृष्णकम्बलसवीतो यो नर प्रणमेत्तु मास् ॥
चण्डालयोनिता याति जन्मानि नव पञ्च च^१ ।
तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्ग उपानद्युषपादक ॥
यो नरः प्रविशेद्वह मम भूतघरे शुभे ।
स याति गृहपालाना योनौ^२ जन्मत्रय शुभे ॥

^१ मुवि पञ्च च—घ

^२ गृहजालाना योनि—घ, इ, छ

नखरोमाणि यश्चैव केशास्थीनि तथैव च ।
 य क्षिपेन्मम गेहेषु तस्य पापफल शृणु ॥
 माक्षिकीं योनिमाश्रित्य नखरोमचितस्तदा ।
 सप्त जन्मानि तत्रैव नरकानेकविशतिम् ॥
 ताम्बूलं चर्वितं यस्तु प्रक्षिपेन्मम मन्दिरे ।
 स याति नरक घोर यावदाभूतसष्टवम् ॥
 ततो मुक्तो महाभागे शुनकोऽपरजन्मनि ।
 सस्थितस्त्रीणि जन्मानि वसत्येव न संशय ॥
 निष्ठीवनकरो यस्तु मन्दिरे मम सुन्दरि ।
 कृमिभक्ष्ये पतेद्वारे नरके पापकृत्तर ॥
 श्लेष्मातकतरुर्भूत्वा जायते जन्मपञ्चकम् ।
 शमशानमध्ये गत्वा तु यो नरो मामथार्चयेत ॥
 सप्तजन्मकृतात् पुण्यात्तक्षणान्मुच्यते नर ।
 सार्गालीं^१ योनिमाश्रित्य वसेज्जन्मत्रयं शुभे ॥
 मूत्रयेन्मन्दिरे यस्तु मम देवि शुभानने ।
 स मूत्रगर्तनरके पतत्येव ह्याकृछिरा ॥
 तस्मान्मुक्तस्तु रक्तादिनिष्वकैद्रुममास्थित ।
 जनिष्यति वरारोहे ह्यष्टजन्मानि सौकरीम् ॥
 पुरीष वा प्रकुर्वीत यो नरो मम मन्दिरे ।
 स याति नरकान् घोरान् पर्यायेणैकविशतिम् ॥
 ततो मुक्तो महाभागे विष्टाया जायते कृमि ।

^१ मार्जाली—घ

^२ विष्वकुम—इ, छ

अनुगम्य यथा प्रेतमिच्छया यस्तु मानव ॥
 आराधितुमथेच्छेन्मा स ब्रजत्यधमा गतिम् ।
 वलिभुग्योनिता याति जन्मानि भुवि भूधरे ॥
 भरण तु तथा कृत्वा मृतकस्य वसुन्धरे ।
 मन्दिरं न प्रवेष्टव्य प्रविष्टस्य फलं शृणु ॥.
 चाण्डालीं योनिमाश्रित्य जन्मकृत्रव पञ्च च ।
 भविष्यति वरारोहे व्याधं कूरोऽथ निष्ठुर ॥
 भुक्त्वा श्राद्धं महाभागे मनुजो मामथार्चयेत् ।
 चटकत्वमनुप्राप्य ततो गोधावपुर्गत ॥
 छायामाकम्यं यो मोहाद्विमानस्य वसुन्धरे ।
 प्रदक्षिणमकुर्वस्तु यस्तिष्ठेन्मतिपूर्वकम् ॥
 तिष्ठेत् स कानने शून्ये कण्टकैर्बहुभिर्वृत ।
 फलपुष्पविहीनश्च अरण्ये शून्यवृक्षताम् ॥
 समीपे मन्दिरस्यापि शक्वन्मूत्रं करोति य ।
 स तिष्ठेद्वैरवे घोरे वर्षाणामयुतं शतम् ॥
 ततोऽपि मनुजो मुक्तो ग्रामसूकरजातिताम् ।
 ग्रामे जन्मशतं सुब्रु विषाभुक् सूकरस्तथा ॥
 अनिबद्धप्रलापान् ये कुर्वते मम सचिवौ ।
 तेऽपि तित्तिरिता गत्वा जायन्ते जन्मपञ्चकम् ॥
 आरोपित प्रदीपं ये नयन्त्यन्यत्र मन्दिरात् ।
 अन्धास्तेऽपि भविष्यन्ति जन्मानि नवं पञ्च च ॥
 कथाया कथ्यमानाया मन्दिरे मे वरानने ।
 अनाहत्यं च ये यान्ति नेषा पापफलं शृणु ॥

बधिरास्ते भविष्यन्ति मूका वै जन्मपञ्चकम् ।
 पादौ प्रसार्य ये गेहे शेरते मे नराधमा ॥
 लाला विसृज्य चोच्छिष्टा तेषा पापफल शृणु ।
 तोयहीनेऽतिरौद्रे च वने वै शून्यवृक्षताम् ॥
 जायन्ते सप्त जन्मानि ततश्चण्डालता ययु^१ ।
 दरिद्राश्चैव मूर्खोश्च भविष्यन्ति त्रिजन्मकम् ॥
 अन्यदेवार्थसन्दिष्टै पुष्पयैर्मामथार्चयेत् ।
 ममैव तु महागेहे मण्डकत्वं ब्रजन्ति ते ॥
 जन्मद्वयं तु वै मूढा शूद्रता यान्ति ते नरा ।
 अन्यदेवगृह गत्वा ह्यस्त्रात्वा यो ब्रजेदगृहम् ॥
 ममैव वसुवे तस्य फलं पापस्य मे शृणु ।
 गृहाद्गृहमथो गत्वा भिक्षार्थी क्षुधित स्वयम् ॥
 भिक्षामलब्ध्वा तत्रापि दरिद्रो जायने नरः ।
 चत्वारि चैव जन्मानि तेषामन्ते च योऽबुध ॥
 चण्डालयोनिमाणोति जन्मानि दश पञ्च च ।
 अन्यदेवसम यस्तु मन्यते मा तु सोऽधम ॥
 चण्डालयोनिता याति जन्मानि नव पञ्च च ।
 कुसुमाना निवेद्याना गन्धमाघ्राति यो नर ॥
 स पूतिगन्धसंयुक्त कुष्ठी चैव धरे शुभे ।
 भवति त्रीणि जन्मानि भवत्येव न सशय ॥
 विष्णुस्थानसमीपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् ।
 श्वपचान् पतितान् वापि स्पृष्टा न स्नानमाचरेत् ॥

^१ यद्युरित्येव सर्वत्र पाठ

उत्सवे वासुदेवस्य य स्नाति स्पर्शशङ्कया ।
 स्वर्गस्था पितरस्तस्य पतनित नरके क्षणात् ॥
 पिबेत् पादोदक विष्णोवैष्णवाना विशेषत ।
 तत्र नाचमन कुर्याद्यथा सोमे द्विजोत्तम ॥”

“इति श्रीवाराहे पुराणे धरणीपश्चे द्वात्रिशदपचारो नाम पञ्चत्वारिशोऽध्याय ॥” इति ।

अन्यत्र^१ तु द्वात्रिशदपचारा प्रकारान्तरेण पठ्वन्ते । तत्र
 प्रकारान्तरेण चात्र च उक्तानुक्तसमुच्चय कार्य । तत्रेयमेका
 द्वात्रिशदपचारा । प्रक्रिया ।

“अपचारास्तथा विष्णोद्भूत्रिशत् परिकीर्तिः ।
 यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे ॥
 देवोत्सवाद्यसेवा चापणामश्च तदग्रत ।
 एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणम् ॥
 उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् ।
 पादप्रसारण चाग्रे तथा पर्यङ्कबन्धनम् ॥
 शयन भोजन चैव मुधाभाषणमेव^२ च ।
 उच्चैर्भाषा वृथाजल्पो रोदनाद्य च विग्रह ॥
 निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु साकूतभाषणम् ।
 अश्लीलकथन चैवाप्यधोवायुविमोक्षणम् ॥
 कम्बलावरण चैव परनिन्दा परस्तुति ।
 शक्तौ गौणोपचारश्चाप्यनिवेदितभक्षणम् ॥

^१ अन्ये तु—क, ख, ग, च, झ.

^२ मिथ्याभाषणमेव च—घ, ड, छ

तत्त्वकालोद्भवाना च फलादीनामर्नषणम् ।
विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिषु ॥
पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् ।
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥ २४ ॥ इति ।

एवं प्रक्रियान्तराण्यपि तत्र तत्र ग्राह्याणि । तथा --

“ प्रमादादपि कीलालं य स्पृशेद्वैष्णवो नर ।
उपचारशतेनापि न क्षमामि वसुन्धरे ॥
स्वाधीनशयनं जल्पं स्वाध्यायं च विशेषत ।
आमनारोहणं चैव न कुर्यात् केशवालये ॥
यो विष्णो प्रतिमाकारे लोहभावं करोति च ।
यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकपातिनौ ॥ ”

इत्याद्युक्तान्यपचारान्तराण्यपि द्रष्टव्यानि । एवं भगवन्मन्दिरे सावधानः परिहृतापचारं पूर्ववत् प्रणम्य विष्वक्सेनादीन् अनुज्ञाप्य निर्गच्छेत् ।

तत स्वदेवाधिष्ठितमाश्रमगृहादिकमागत्य, सुप्रक्षालितपाणिपाद स्वाचान्त स्वर्ण-रजत-ताम्रादिपात्रै स्वयं पूर्वाहनेन मणिक-प्रातहौमाभिगमने । स्थेन वा^१ गृहं सप्रोक्ष्य, स्वसूत्रविधिना स्वामि भगवदात्मकं हुत्वा, देवगृहमागत्य दूरात् प्रणमेत् । अत चैवमभिगमनं वङ्गिवशेश्वरैर्दर्शितम्—

“ तत कुम्भं समादाय शुचिनापूर्यं वारिणा ।
हरेराधनार्थाय मौनी नियतमानस ॥

^१ जलेन—इति विशेष्यपदम् अपेक्षित न कस्मिन्धिदपि कोशे दृश्यते

पाषण्डावेक्षणादीनि वर्जयन्^१ यत्तत पथि ।
 भ्यायन्नारायण देव यागभूमि समाश्रयेत् ॥
 तत प्रक्षाल्य चरणौ स्वाचान्त सुसमाहितः ।
 ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा मुनि ॥
 समिदाज्यादिभिर्द्वयैर्मन्त्रैरपि यथोदितै ।
 हुत्वामीनमिहोत्रादावुक्त कालमपि क्षिपन् ॥
 पराराधनरूपेण कृतेनैव स्वकर्मणा ।
 कृते निष्कल्पये शुद्धे स्वस्मिन् मनसि सुस्थिते ॥
 लब्धाधिकारो देवस्य ध्यानार्चनजपार्दिषु ।
 विनिष्कम्यामिश्रालाया गत्वा यागृहं स्वकम् ॥
 अर्चयित्वा परात्मानं देशकालाद्यपेक्षया ।
 पत्रै पुष्टै फलैर्वापि पूजाकालोक्तवर्त्मना^२ ।
 केवलाङ्गलिना वापि विहितेन यथा तथा” ॥ इति ।

अत पराराधनरूपेण कर्मणा शुद्धान्त करणस्य ध्यानार्चनादिष्वधि-
 कारविधानात् केषाचित् कुटृष्टीना मत निरस्तम् । उक्त च कुटृष्टि-
 मतोपन्यासमध्ये परकालमूरिभि ।

“ स्तुतिजपनिजविम्बालोकनध्यानसेवा-
 स्मृतिकथनसमर्चकर्मभि श्रौतदूरै ।
 वृषभशिखरिनाथ त्वामभीप्सन्ति केचि-
 च्छुतिपथपरिनिष्ठप्रापणीयात्रिपद्मम् ” ॥ इति^३ ।

^१ वर्जयेत्— क, ख, ग, च, झ

^२ पूर्वकालोक्तवर्त्मना—घ, ङ, छ

^३ “इति” शब्द च कोश एव दृश्यते,

एवं च संगृहीतं नारायणमुनिभि —

“ पाषण्डादिभिरालापदर्शनादीनि वर्जयेत् ।

गृहानागत्य सक्षाल्य पादावाचम्य वाग्यत ॥

द्वारपालाननुज्ञाप्य प्रविश्य सदनं हरे ।

अभिगम्य च द्वैवेशं निभृतं परया मुदा ॥

मनोबुद्धचमिमानेन सह न्यस्य धरातले ।

कूर्मवच्चतुरं पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम् ॥

अष्टाङ्गेन प्रणामेन दिव्यशास्त्रोदितेन च ।

प्रणमेत् पुण्डरीकाक्षं भक्तिभारावनामित ॥

द्वयेन तद्विवरणै प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् ।

निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाङ्गे कृती भवेत्” ॥ इति ।

इह च—

“ ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते उत्थाय शयनात्तत ।

स्त्रात्वान्यर्च्य जगन्नाथं समाराधनमाचरेत्^१ ” ॥

इत्येतावत् सात्त्वतोक्तं सर्वेषां^२ समानम् । शेषं तु तावत्^३ तत्त्वसंहितानिष्ठानामेव । एवं संहितान्तरेषु कालान्तरकर्मस्वपि ग्राह्यम् । जयाख्यसंहिताया तु सर्वसंहितोक्ताभिगमनं सग्रहेणोक्तम्—

“ ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य प्रागंशं विप्रं वासरे ।

जपध्यानार्चनस्तोत्रै कर्मवाक्विचत्तसयुतै ।

अभिगच्छेज्जगद्योनि तच्चाभिगमनं स्मृतम् ॥ ” इति ।

^१ समिद्वानं समाचरेत्—घ

^२ “ सर्वेषां ” इति पद घ, ङ, छ कोशेषु नास्ति

^३ “ तावत् ” इति शब्द घ, ङ, छ कोशेषु नास्ति,

पादे च आद्यन्तकर्मवच्छेदेन दर्शितम्—

“ कल्याणाचरणान्त यत कर्मजात चतुर्मुख ।
उत्थानादिक्रमादेतदभियानमुदीरितम् ॥ ” इति ।

मन्ध्योपासनानन्तरकृत्य चैव विवृतम्—

“ अभिवाद्य गुरुत्वं वृद्धास्तथा भागवतान् क्रमात् ।
प्रविश्य स्वाश्रम देवमभिगम्य यथाविधि ॥
अर्चयेज्जपहोमान्त दद्याद्वास गवामपि ।
अञ्जनालेपनै समिभर्वामोभिर्भृषणैस्तथा ॥
अलक्षकरसाद्यैश्च ताम्बूलमुखशोधनै ।
उपेतो मङ्गलैरन्यैदेवभिगमक्रियाम् ” ॥ इति ।

एतेन ‘देवकार्य तत कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम्’ इति स्मृत्यभिप्रेतमपि विवृतम् । अत्र च उपेतो मङ्गलैरन्यै^१ इति वचन तत्तदाश्रमाविरुद्ध-मङ्गलदेवतावल्लभ-गुरुपूजास्तुतिनमस्कारादिक्रमपि सगृह्णाति । ‘ग्रास गवामपि’ इत्येतच परगोविषयम् । ‘ग्रासमुष्टि परगवे दद्याच्चैव न लोपयेत्’ इति श्रीवैष्णवधर्मगास्त्रोक्ते । कृष्णकल्पेऽप्युक्तम्—‘दद्याद्वासम्’ इत्यारभ्य, गोषु चैव प्रसन्नासु गोपालोऽपि प्रसीदति’ इति । गवादिपु चान्तस्थितो भगवान् भाव्य इति जयास्त्वसहितायामुक्तम्—

“ सोमसूर्यान्तरस्थ च गवाश्वतथाग्निमध्यगम् ।
भावयेद्वगवद्विष्णु गुरुविपशरीरगम् ” ॥ इति ।

अतस्तत्र तत्र प्रयुक्तेष्वपि कर्मसु न देवतान्तरभजनरूपत्वप्रसङ्ग । एव व्यासाद्युक्तदेवादिनमस्कारोपहारनिवेदन-पुष्पादिप्रदान-वृद्धाभिवादन-गुरुप-

^१ उपेतो मङ्गलैरन्यैदेवभिगमक्रियाम इति क, ख, ग, च, झ कोशेषु पूर्णमुपात्तम्

^२ देवतान्तरभजन-क, ख, ग, च, झ , देवतादिनमस्कार-ड, छ

सेवने^१-तद्विताचरण-वेदाभ्यास-जपाध्ययन-धारण-तदर्थविचारण-धर्मादिशास्त्र-
वैदिकनिगमवेदाङ्गावेक्षणप्रभूतीनि प्रथमकालकर्तव्यानि पूर्वाधिकारविशेषित-
प्रक्रिया प्रतिसन्वेयानि । इति व्याख्यातमभिगमनम् ॥

उपादानम् । . .

अथोपादान व्याख्यास्याम । तच्चैव संगृहीत वज्जिवशेश्वरै—

“ प्राप्तेऽथाहो द्वितीयेऽशे स्वास्त्रमन्त्रेण धर्मत ।

आर्जयित्वार्चबाद्रव्यमशेषं च यथोदितम् ” ॥ इति ।

उपादानार्हाणि

अनर्हाणि च

द्रव्याणि ।

तदेतद्वयाख्यात नारायणसुनिभि —

“ अहो द्वितीयभागेन कृष्णाराधनतत्पर ।

प्रभूतानि विशुद्धानि शुद्धदेशोद्धवानि, च ।

अरौद्राण्यनिषिद्धानि संगृहीतानि वैष्णवै ॥

सुगन्धीनि मनोज्ञानि पुष्पाण्यभिमुखानि च ।

वासासि धनधान्यानि चन्दनाद्यनुलेपनम्^२ ॥

अन्यानि हविरर्थानि तानि मूलफलानि च ।

सक्षालितानि बहुशो देवभोग्यानि यानि च^३ ॥

^१ गुरुपासन—घ, ड, छ

^२ चन्दनान्यनुलेपनम्—ह, च, छ

^३ वासासि इत्यारभ्य, देवभोग्यानि यानि च इति यावत् सार्वश्लोक क, ख, ग, झ कोशेषु विमुक्त

दधिक्षीराज्यमुख्यानि द्रव्याणि च विशेषत ।
 उत्तमानुपदशाश्च मुद्रमाषादिकान्यपि ॥
 ताम्बूलादीनि चान्यानि सर्वाण्यादाय सादरम् ।
 यथार्हं तानि सस्कृत्य प्रक्रमेतार्चनं तत् ॥ ॥ इति ।

यत्तूक्तं श्रीसात्त्वते—

‘प्रातरुत्थाय चिन्वीयात् स्वारामात् स्वयमेव हि ।
 पूजार्थमस्त्रमन्त्रेण पुष्पादीन यज्ञत सदा ॥
 यायादरण्यमथवा निर्बाध हि तदार्जयेत् ।
 अकण्टकदुमोत्थाश्च कण्टकदुमजा अपि ॥
 हृद्या सुगन्धा कर्मण्या ग्राहा सर्वे सितादय ।
 उग्रगन्धास्त्वकर्मण्यास्त्वप्रसिद्धास्तथैव च ॥
 चतुर्पथशिवावासश्मगानावनिमध्यजा ।
 क्षता अशनिपातादै कृमिकीटसमावृता ॥
 वर्जनीया प्रयज्ञेन पत्रपुष्पफलादय ।
 अम्बुजानि सुगन्धीनि सितरक्तानि कानिचित् ॥
 योक्तव्यानि पवित्राणि नित्यमाराधने तु वै ।
 साढ़कुराणि च पत्राणि भूगतान्येवमेव हि ॥
 विहितान्यर्चने नित्यं यथर्तुप्रभवानि च ।
 न गृहे करवीरोत्थै कुसुमैरचेन हितम् ॥
 विशेषत सकामस्य सिद्धिभूतियुतस्य च ।
 अतोऽन्यथा न दोषोऽस्ति दोष उन्मत्तकादिभि ॥
 सद्यो हृताना विहित त्वम्लानाना यथाक्रमम्¹ ।

¹ यथाक्रियम्—घ, यथाक्रिय—इ, छ

प्रदानमम्बुसिक्ताना तेषा कार्यं न चान्यथा ॥
निदोषता प्रयान्त्याशु मन्त्रिणामवलोकनात् ।
भवन्ति भक्तिपूतानि हन्मन्त्रनिरतात्मनाम् ॥” इति ।

तदिदं नियमपरिच्छेदानुशिष्टत्वाद्विपर्ययान्हर्मवधातव्यम् । शक्त-
मधिकृत्य चात्र स्वारसिक स्वयंप्रवृत्त्यादिकमुपदिश्यते । पक्षान्तरस्याप्य-
न्यतानुज्ञानात् । अत्र वैशेषिकार्चनादिषु कदाचित् प्रात शब्दस्य मुख्यार्थता ।
अन्यथा त्वभिगमनविधिना प्रात कालोपरोधात् । अन्येषु च सर्वेषु
शास्त्रेषु द्वितीयकाल एव द्रव्यार्जनविधानात् । प्रातःशब्देन सन्निकर्षवशात्
त्वरातिशयसिद्धर्थं तदुचितकालो लक्ष्यते । “सायं प्रातद्विजातीनामशनं
श्रुतिचोदितम्” इतिवत् । अत एवात्रत्यमुत्थान च न स्वापानन्तरभावि ।
अपि तु “तत ^१पुष्पफलादीनामुत्थायार्जनमाचरेत्” इति जयास्व्य-
संहितोक्तमभिगमनानन्तर देवसन्निधेरुत्थानम् । इह च श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्त-
पुष्पनियम पूर्वाधिकारे प्रसङ्गादर्शित । पाद्मे त्वेवं विचित्रद्रव्योपादा-
नमुक्तम्^२—

“उपादद्यात्तथा ^३पूजासाधनानि यथातथम् ।
पुष्पाणि फलमूलानि विविधान्योषधीरपि ॥
दध्यादि च हवियोग्यतण्डुलानि^४ गुडानि च ।
खानीयान्यपि वस्त्राणि स्वादूनि सलिलानि च ॥

^१ पुष्पकुशादीना—घ, ड, छ

^२ द्रव्योपार्जनमुक्तम्—क, ख, ग, झ

^३ उपादद्याद्यथापूर्व—क, झ, उपादद्याद्यथापूजा—ख, ग, च

^४ तण्डुलादि—घ

दर्मान् पत्राणि^१ समिधो यथाशक्ति यथावसु ।
आहृत्य याच्जयार्थैर्वा^२ पूजास्थाने निवेशयेत् ।
नीत्वोपादानसमयमित्थं तदनु पूजयेत् ॥ ” इति ।

अस्या संहिताया संहितान्तरेषु पुष्पप्रकरण-हविप्पाकप्रकरणादिषु^३
च हेयोपादेयसमस्तद्रव्यविभागो द्रष्टव्य । अत्र याच्जयेत्युक्तोऽर्थमध-
माधमपक्ष ।

“ स्वप्रयत्नकृतं शस्तं मध्यम वन्यमुच्यते ।
अधमं तु क्रयकीत याचित^५ त्वधमाध्मम् ॥ ”

इति पुष्पप्रकरणोक्तस्य सर्वेषु द्रव्येष्वविशेषेण सञ्चरणात् ।

भोजराजस्वेव पुष्पेषु राजस-तामसादिविभागं पुष्पाङ्कुर-पत्र-मूल-
धूप-दीप-वस्त्राभरणेषु वर्ज्यवर्ज्यविभाग च^६ सजग्राह—“ अथ पुष्पाणि
त्रिविधानि—सात्त्विकानि राजसानि तामसानीति ।
पुष्पेषु वर्ज्यानि शुक्लानि सात्त्विकानि । रक्तानि राजसानि । कृष्णानि
अवर्ज्यानि च । शुक्लानि द्विविधानि—शुक्लवर्ण वलक्ष्मि-
मिति । शुक्लं शंख-कुन्देन्द्रादिवर्णम् । वलक्ष्मि स्फटिकवर्णादि । रक्तं
द्विविधम्—रक्तम् अरुणमिति^७ । रक्त जपाकुसुमादिवर्णम् । अरुण
किञ्चुकादिवर्णम् । पीत द्विविधम्—पीत हरितमिति । कृष्णं द्विविधम्—

^१ पर्णानि—घ, ड, च, छ

^२ याच्जयार्थैर्वा—क, झ, याच्जया तेर्वा—ख, ग, याच्जयार्थानि (?) (मानि) घ.

^३ हवि प्रकरणादिषु—क, ख, ग, च, झ

^४ अय इति शब्द घ, ड, छ कोशेषु न दृश्यते

^५ पारम्य—क, ख, ग, च, झ

^६ घ कोश एव ‘च’ कारो दृश्यते

अस्त्र चेति—क, ख, ग, च, झ

नील श्याम^१मिति । नीलं तापिच्छादि^२ । श्यामं विष्णुक्रान्तादि^३ । फलमेषा भिद्यते—सात्त्विकादर्धफलानि राजसानि, तस्मादर्धफलानि^४ तामसानि इति । एतानि स्वारामोत्पादितानि,^५ आरण्यानि, क्रीतानि, प्रतिग्रहालुभ्यानि, याचितानि^६ ग्राह्याणि पञ्चविधानि पुष्पाणि । तत्र स्वारामजमुत्तमम् । आरण्यमध्यमम् । क्रीतमधमम् । ^७याचितमधमाधमम्^९ । प्रतिग्रहपुष्पे दातुरेव फलम् । कर्तुं किञ्चिद्द्विवेच्नवा । तस्मात् प्रतिग्रहलब्धैः पुष्पैर्नार्चयेत् ।

करवीरौ पद्मौ ^{१०}जगृति-मल्लिकोत्पलानि तिन्त्रिणी-तगर चम्पक-श्वेतार्क-कुटज-वकुल-कन्दली-तुलसी-तमाल-वनमाल^{११}-मरुक-शमी-सिन्दुवार-पलाश-सहदेवी-फणिज्जक-पुन्नाग-वंशपुन्नाग-क्षुद्रपुन्नाग-मालती-श्वेतकुमुद-कन्दल-पद्म-महापुष्प-नाग-सदाभद्रा-प्रियद्वगु-बिल्व-वनमल्लिका-लक्ष्म्यगस्त्यद्वय^{१२} वैष्णवी कर्णिकार(रो) द्वावशोकौ कुटजस्तथा^{१५} कारण्ड-नन्द्यावर्तेद्वय-

^१ श्यामल—क, ड, च

^२ नील तापिच्छादि—ख, ग, च कोशेषु विमुक्तम्

^३ कृष्णश्याम विष्णुक्रान्तादि—च

^४ राजसादर्धफलानि—क, ख, ग, च, झ

^५ स्वारामोत्पन्नानि—क, झ, स्वारामोत्पन्नादीनि—च

^६ अयाचितानि—ख ग, घ, च, छ

^७ क्रयक्रीत—घ

^८ अयाचित—घ

^९ याचितमधमाधमम्—क, ख, ग, झ कोशेषु विमुक्तम्

^{१०} केतकीजाति—क, ख, ग, च, झ

^{११} लीणि—घ

^{१२} कदली—क, ख, ग, ड, च, छ, झ.

^{१३} वनमाली—घ, ड, छ

^{१४} अतसीद्वय—छ

^{१५} लक्ष्म्यगस्त्यद्वयैष्णवीकर्णिकाराशोकुटजस्तथा—क, ख, ग, च, झ.

क्षुद्रकेतक्य इत्यादीनि पुष्पाणि । एतानि तिथिभेदेन ग्रहणायन-सङ्क्रान्ति-व्यतीपात-विपुवादिभेदात् सङ्गवादिकालविशेषाच्च समग्रफलानि भवन्ति । तत्र तिथिपुष्पाणि—वैष्णवी कंदले-पञ्च-लक्ष्मी-सिन्दुवार-द्रोण-प्रियद्रुगु-मालती-पाटल-केतकी-जातिमल्लिका-महाजाति-पलाशाश्वत्थपत्राणि तिथीनामानु-पूर्व्येण पुष्पाणि गृहीयात् । नन्द्यावर्तकै सङ्क्रान्त्या भगवन्तं पूजयेत् । उपनन्द्यावर्तकैरयने । विपुवे तुलसीभि । व्यतीपाने फणिज्जकै । ग्रहणे
^२ मरन्दै^(१) पूजयेत् । सङ्गवे^३ तत्त्विथिचोदित पुष्प गृहीयात् । समे पञ्चै, धर्मे कुमुदै, करवीरैविष्णुप्रिये, विश्वपत्रैविरागे भगवन्तं पूजयेत् ।

अत्र सङ्गवादय काला अहरह प्रवर्तन्ते । सङ्गव समो विष्णु-प्रियो धर्मो विराग इति पञ्च काला अध्यात्मविद्विरुपदिष्टा । उदयात् पञ्चनाडीभ्य^४ सङ्गव उक्त । तस्माद्विगुणमात्रात्^५ सम उपदिश्यते । तावता विष्णुप्रियः । तावता धर्म । तावता विराग इति । तत्र पूर्वापरौ भूत्वा^६ नाडीद्वयत सङ्गवादयो मुहूर्ता उक्ता । तत्र सङ्गवे वैकुण्ठस्य प्रीति, समेऽनिरुद्धस्य, विष्णुप्रिये शिशुमारस्य, धर्मे बडबासुखाभ्ये, विरागे कपिलस्येत्येवं पञ्चाना पञ्च प्रीतिकालविशेषा । दिवापुष्पैर्दिवापूजा मुख्या, रात्रिपुष्पैर्निशि, विहितेष्वपि, छिद्रं मुकुलं जीर्णं पर्युषितं भुक्तंशेषं प्रात परिम्लानमस्पृश्यस्पृष्टं जन्तुभिर्भिरक्षित^७ जन्तुभिरधिष्ठितमशुभ-देशे पुष्पितमापद्यपि न गृहीयात् ।

^१ वैष्णव्ये, कदली—क, ग, च, झ, वैष्णव्ये कन्दल—घ, ढ, छ

^२ मरन्दै इत्येवं वहुषु पाठ, मकरन्दै—ङ, छ, मन्दरकै मकरन्दै—घ

^३ तत्त्विथ—ग, घ

^४ नाड्य—क, ख, ग, च, झ

^५ द्विगुणमात्र—क, च, झ

^६ भूत्वा इत्येवं सर्वत्र पाठ

^७ जन्तुभिर्भिरक्षित—क, ख, ग, घ, झ कोशेषु नास्ति

पाणी प्रक्षाल्य पात्रे पुष्पाणि गृह्णीयात् । पिधाय स्थापयेदनातपे
प्रदेशे^१ यथा न परिस्तायते । केवलपुष्पनिवेदनात् माला वरा । मालाया
स्त्रवरा । एकगुणा माला, बहुगुणा स्त्रक् । तत्र सूत्रै पुष्पाणि न ग्रथनीयात्
निर्माल्यसमानि भवन्तीति । देवोद्दिष्टाना निन्दा न कुर्यात्, प्रशसामेव सर्वदा
कुर्यात् । देवोद्दिष्टं मनुष्यो न गृह्णीयात् देवस्वं भवतीति । यक्तिचित्
पीतवर्णं पुष्पं जलजं स्थलजं वा तदापदि सग्राह्यम् । अनुक्तमपि नान्यत्र^२ ।
तत्रापि वर्जनीयानि विशेषेण वर्जयेत् ।

कारण्ड^३ कृष्णवर्णं कपित्थ गिरिकिर्णिकाम्र-विभीतक-शिरीष-मदयन्ति-
निर्गुण्डि-सिन्दुवार-किशुकं-शल्मली-जपार्क-कनकोन्मत्त-कारञ्ज-विषपादप-
बन्धूक-माधवी-नीपार्जुन-पाटलि-चिञ्चा-कोशातक्यलाबू-शिश्रू^४ इत्येतानि
वृक्षवलीषु विशेषेण^५ वर्जयेत् । यव-मुद्र-प्रियड्गु-निष्पाव-शण-दूर्वा-भूतृण-
माषाणामेवाड्कुराणि गृह्णीयात् । अन्येषामड्कुराणि निर्माल्यसमानि भवन्ति
इति । अपामार्ग-सदाभद्रा-तुलसी-विल्वाश्वत्थ-पलाश-धातकी-तमाल-गन्धपूर्ण-
कृष्णा-ब्राह्मी-शमीवृक्षाणामेव पर्णानि गृह्णीयात् । उत्पलानामेव मुकुलं गृह्णी-
यात् । पद्मोत्पलादीना जलजाना दिनद्वयादूर्ध्वं पर्युषितत्वम् । सर्वेषां मूलाना-
मुशीरमूलमेव विशिष्टम् । देवदारुकृतं धूपं चन्दनागरुमिश्रितं विधूमाङ्गार-
सम्भवं शस्तम् । सालसर्जरसं कृष्णागरुमिश्रितं^६ प्राण्यज्ञवर्जितमन्यं वा
धूपं निवेदयेत् । पात्रे गव्येन सर्पिषा दिव्येन^७ तैलेनापि कृतं सूत्रवर्तिंयुतं

^१ अप्रतापे प्रदेशे—क, ख, ग, च, झ

^२ अनुक्तमप्यन्यत्र—क, ख, ग, झ

^३ कोरण्ड—ग, घ, ड, छ

^४ शिश्रुशब्दस्य स्त्रीत्वं चिन्त्यम्, शिश्रु इति क, ट, च कोशेषु पाठ

^५ विशेषेण इति पद् घ कोशा एव दृश्यते

^६ विधूमाङ्गरेत्यारम्भ्य कृष्णागरुमिश्रित इति यावत् इ छ कोशयो न दृश्यते

^७ दिव्येन इति पद् घ कोशो नास्ति.

मुखानिलदीपित^१ दीपं भवेत् । दुकूल क्षौम नेत्रम्, सूत्र वा कार्पासिकं सुगन्धधूपित नव वस्त्र भवेत् । हेम-रत्नमयमाभरणं दद्यात् । दोषयुत भुक्तपूर्वं वा मनुष्यैर्नाभरणं भवेत्” । इति ।

तदेतनानासहितापरामर्शसमुद्भृत सारम^२ । अन्यदपि सर्वं तत्त्वसं-हितासु विस्तरेण द्रष्टव्यम् । श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ च काष्ठपर्यन्तवज्यावज्यद्रव्य-विभाग कृत । श्रीविष्णुस्मृत्यादिषु प्राण्यज्ञसुगन्धेषु कस्त्री-सृगमदयो-रङ्गरागतया परिग्रह । अर्चाया शुक्लाम्बरसमर्पणं पद्म कहोरेतरक्तपुष्प-वर्जनमित्याद्यपि ग्राह्यम् । योगक्षेमार्थेश्वराभिगमनादिम्बरपूर्णशोधन च पूर्वाधिकारमिद्ध न विस्मर्तव्यम^३ ।

एव द्रव्याण्यार्जयत प्रतिग्रहनियमश्च तत्र तत्र सक्षिस । यथोक्त उपादाने प्रति श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ—
अहनियम ।

“कुलटाषण्डपतितवैरिभ्य^४ काकिणीमपि ।

उद्यतामपि गृह्णीयान्नापद्यपि कदाचन” ॥ इति^५ ।

उक्तं च श्रीसात्त्वते—

“तस्करात् पतितात्^६ षण्डाङ्गमलोभमदान्वितात् ।

मात्रावित्त न गृह्णीयादभक्तादुपचारत^७” ॥ इति ।

^१ मुखानिलदीपित—क, ख, ग, च, झ, उग्वानलदीपित इति चेन मावीयान्

^२ सारशब्द सर्वेषु कोशेषु नपुसकान्तवेनैव लिखितोऽस्ति

^३ प्रस्मर्तव्यम्—घ, ङ, छ

^४ स्वैरिभ्य—शाण्डिल्यस्मृतिपाठ

^५ इत्यादि—घ

^६ षण्डात्—सात्त्वतसहितापाठ

^७ अपचारत—क, झ

स्मर्यते च—

“केशवार्चा गृहं यस्य न तिष्ठति महीपते ।

तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं हि तत् ॥” इति ।

अत्र^१ पक्षमन्त्रमपकं वा केशवार्चनरूपनित्यधर्मरहिते गृहे न प्रतिग्राह्यम् । उभयत्रार्चशब्दप्रयोगात् । अन्यथा पक्षमन्त्रमिति विशेषेण प्रयोगानुपपत्ते । प्रतिग्रहगुणदोषविस्तरश्च वर्मशास्त्रेषु पठितव्य । सर्वेषु चापदनापद्वशाभाविषु प्रतिग्रहेषु यमोपदिष्टं मन्त्रविशेष भगवान् शौनक स्मरति—

“दानं दद्विष्येऽरुक्तमन्त्युत प्रीयतामिति ।

प्रतिग्रहीतृभिश्चैव न ते मद्विषयोपगा ॥” इति ।

तथा बलादिमन्त्रान्तरैरपि तत्त्विष्ठाना प्रतिग्रहादि । यद्यप्यस्त्रमन्त्रेण सामान्यत सर्वपुष्पादिग्रहणमुपदिष्ट तथापि तुलस्या मन्त्रविशेषास्तत्त्वल्पेषु पदिश्यन्ते, ‘तुलस्यमृतजन्मासि’ इत्यादय ।

एवं वृत्त्यर्थतयानुज्ञातैरध्यापन-याजनादिभिरपि यथाशास्त्र प्रयुक्तै समुचितानि समाराधनोपकरणानि सम्पादयेत् । पूर्वनिष्पन्नसंपूर्णद्रव्यस्तु न

प्रतिग्रहादिषु प्रवर्तेत् । “आपस्वनन्तरा वृत्ति”

प्रतिग्रहोपाय-
नियमा । इत्यनुज्ञातेष्वपि ‘वृत्ति प्राप्य विरमेत्’ इति स्मर-

णात् न नित्यं प्रवर्तेत् । कृषि-वाणिज्ये च स्वयं कृते कुसीदं चैवमाद्यमपि^२ गत्यन्तरासम्भवे । ‘सतत कीर्तयन्तो मा यतन्तश्च दृढव्रता’ इत्याद्युक्तनन्दनवनकरणादियतनमपि पुष्प-फलादिपूजोपकरणार्थतया उपादानकोटौ निविशते । अत्र परिव्राजकाना न स्वयं पुष्पापचयादि

^१ तत्र—क, ख, ग, च, झ

^२ नित्यकर्म—क, च, झ

^३ कुसीद चेत्येवमाद्यपि—घ

कर्तव्यम्^१ । यथोक्तं यतिधर्मसमुच्चये—“फलपुष्पोत्पाटने प्रायश्चित्त-विधानादद्वि कर्तव्यमन्याहृतैर्वा” इति । एषा च वृद्धवसिष्ठस्मृतिस्तत्रोपात्ता—“जले मस्यादीना म्थले पशु-मृग-सरीसृपादीना सर्वप्राणिनामभयं दत्वा पुण्प-मूल-फलोपादान-छेदन-मधुमासानृतवचनदानानि वर्जयेत्” इति । इतरेषा तु स्वयं परतो वा अन्यारामादिसभूतानामदत्तानां ग्रहणे तस्करत्वमपि स्यात् । इति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । स्मर्यते च द्रव्य-गृह-दारादिनियमो मन्वादिभि -

“यानगच्छ्यासनान्यस्य कूपारामगृहाणि•च ।
अदत्तान्युपभुज्ञान एनस स्यात्तुरीयमाक् ॥
अदत्तानामुपादान हिसा चैवाविधानत ।
परदारोपमेवा च शारीरं त्रिविध स्मृतम् ॥” इत्यादिना ।

तदिह साक्षाद्वा परम्परया वा समाराधनोपकरणभूतशास्त्रीयसमस्तद्रव्योपादानेषु^२ स्वशक्येषु ध्यानादिविरोधिकायक्लेशकरव्यायासरहितेषु न्यायत प्रवर्तेत । इत्युपादानसग्रह ।

प्रभूतायासर्वजनमपि हि^३ सुमुक्षुणामवश्यम्भावित्वेन परिगणितेष्वएषु गुणेषु गौतमं पठति^४—“दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते चत्वारिंशत्स्कारा न आन्तरगुणो-चाष्टावात्मगुणा न स ब्रह्मण सायुज्य सालोक्य च पादानम् । गच्छति, यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽपि

^१ कर्तव्यम्—घ कोशे नास्ति

^२ द्रव्योपायेषु—क, ख, घ, च

^३ हि शब्द ग, च, छ कोशेषु नास्ति

^४ प्रभूतायासेत्यारभ्य पठति इति पर्यन्तं ख कोशे विस्त्रम्

अष्टावात्मगुणा अथ स ब्रह्मण सायुज्य सालोक्य च गच्छति^१” इति । एव सति बाह्यद्रव्यार्जनवत् सप्रीणेषु प्रधानतमानाममानित्वादिगुणाना सदाचार्यमेवा-सत्सम्भाषणादिभिर्जनवृद्धिहेतुभि न्यायत प्रवृत्तै^२ सम्य-गुपार्जनमपि पर्वसिद्धपरिपूर्णबाह्यपूजोपकरणम्य उपादानकोटौ^३ निवेश-नीयम् । बाह्यद्रव्याभाव इव गुणाभावेऽपि महाभारताद्युक्ताष्टादशचण्डाल-घड्वृष्टलसंज्ञितहेयगुणयोगेन अनन्तरभावीज्यानर्हत्वप्रसङ्गात् । अत एव हि तन्निर्बन्धः^४ क्रियते—“श्रुतादन्यत्र सन्तुष्टस्तत्रैव च कुतूहली” इति । तस्मात् समाराधनोपयुक्त^५ बाह्यमान्तरं च सर्व यथार्हमुपादद्यात् । इति व्याख्यातमुपादानम् ।

सव्य पाद प्रसार्य श्रितदुरितहरं दक्षिण कुञ्चयित्वा
 जानुन्याधाय सव्येतरभुजमपरं^६ नागभोगे निधाय ।
 पश्चाद्वाहुद्वयेन प्रतिभटशमने धारयन् शङ्खचक्रे
 देवीभूषादिजुष्टो नवजलदनिभ पातु दिव्यं परो न^७ ॥

^१ यस्य तु खलु इत्यारम्य अन्धमानो गौतमसूवभाग क, ख, ड, च, छ, झ कोशेषु न दृश्यते

^२ प्रवृत्तै इति पद घ, ङ, छ कोशेष्वेव विद्यते

^३ उपादानकाले—घ, ङ, च, छ

^४ अत एव श्रुतिनिर्बन्ध—क, ग, च, अत एव हि श्रुतिनिर्बन्ध—ख, अत एव हि श्रुतेनिर्बन्ध—ड, छ

^५ समाराधनोपकरण—क, ख, ग, च, झ

^६ सव्येतरभितरभुज—क, ख, ग, च, झ

^७ जुष्टो जनयतु जगता शम वैकुण्ठनाथः इति सङ्कल्पसूर्योदये पाठः

अयेदार्नी मन्त्रसिद्धान्तोपास्यपररूपविषया भोगार्चनमयीम् इज्या
इज्याव्याख्यान- भाष्यकारप्रणीतनित्यग्रन्थविवरणमुखेन व्याख्यास्याम् ।
प्रतिज्ञा ।

मन्त्रसिद्धान्ते परिवारमेदस्तु गुणीभूतेमूर्त्यन्तरयोर्वैकल्पिक ।

तत्र प्रथममधिकारिविशेषे वृत्त-वर्तिप्यमाणयो संगति दर्शयन् ,

“ कर्मारम्भेण मन्त्रेण प्राप्त कालमनुस्मरेत् ।

इज्यामेवाभिसन्दध्यात् सा योनि सर्वकर्मणाम् ” ॥

इति प्रशसितम्, चिकीषितग्रन्थविषयभूतम्, अहोरात्रकृत्ये प्रधानाशं दर्शयति—‘अथ परमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोग वक्ष्ये’ इति^१ ।

अथशब्दस्य प्रसिद्धिप्रकर्षसिद्धानन्तर्ये सभवति. अर्थान्तरतात्पर्य-
नित्यग्रन्थस्थस्य गच्छ^२ परिग्रहोऽनुपत्त इति भाष्यादिषु स्थापितम् । अथ
अथशब्दस्य विवरणम् । तत्र एव तथावत् प्रपत्तिप्रतिपादनानन्तरम्, तत्र एव
तन्निष्ठाधिकारिविशेषसिद्धिसमनन्तरं वा^३ । “यथा-
वस्थितस्वरूप रूप-गुण विभूति लीलोपकरणविस्तारमनुसन्धाय तमेव शरण-

मुपगच्छेदविलेत्यादिना” इति वक्ष्यमाणानुसाराच्च, अत्र तथाविध-
शरणागतिविषयगद्यग्रन्थस्य^४ पूर्ववृत्तत्व विवक्षितमिति ज्ञायते । न च तत्र
‘अस्मिलजगदाधार’ इत्यादिवक्ष्यमाणमात्रपङ्क्तिर्विवक्षिता । तस्या प्रपत्ति-
करणत्वादर्शनात्, यथावस्थितस्वरूप-रूप गुण-विभूत्यादीना च गच्छ एव

^१ गुणभूत—ड, च

^२ वक्ष्य इत्यादि—रु, ख, ग, च, झ

^३ गच्छ—क, ख, ग, झ

^४ वा शब्द क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति

^५ विषयग्रन्थस्य—क, च, झ

प्रपञ्चनात्, “अनन्यशरणस्वत्पादारविन्दयुगल शरणमहं प्रपदे” इति च
तत्र कण्ठोक्ते । तस्माद्यथोक्ते एवात्रा अथशब्दार्थ ।

परमश्चासौ एकान्तश्चेति परमैकान्त । सोऽन्यास्तीति परमैकान्ती ।

एकत्र अन्तो निश्चय प्राप्यतया प्रापकतया च ।
परमैकान्तिशब्दार्थ । तदुभय सभूय परमैकान्त । परमश्चासौ एकान्ती च
इति वा समास । तत्राप्यनन्योपायत्वानन्यप्रयोजनत्वयो समुच्चयात्
पारम्यम् । अनन्योपायत्व च अनन्यदेवताकत्वपर्यन्तम् । यथोक्तम्—

“चतुर्विंशा मम् जना भक्ता एव हि ते श्रुताः ।

तेषामेकान्तिन श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवता ॥,” इति ।

अनन्यप्रयोजनत्व च आत्मानुभवानन्दनैरपेक्ष्यपर्यन्तम् । तदप्युक्तम्—

“ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ता फलकामा हि ते मता ।

सर्वे च्यवनधर्माण प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् ॥” इति ।

एतेन तुल्यन्यायतया भगवदनुभवानन्देऽपि^१ फलिताभिप्रायो निरस्त ।
मुक्तानन्दस्यापि सार्वभौमान्त पुरशुकक्षीरास्वादनसुखवत् स्वतन्त्रेण परेणैव
स्वप्रीत्यर्थमुपपादितत्वात् । एवविधं च परमैकान्तित्व मन्त्रसिद्धान्तादि-
निष्ठेष्वपि संभवतीति पूर्वाधिकारे स्थापितम् । दृश्यते च सदाचार्यसका-
शाद्यथावस्थितगद्यत्रयादिश्राविणामिदानीमपि तत्सभव । तत्र हि यथावत्या-
रावर्यनिश्चयादन्यभक्त्युन्मूलनेन अनन्यदेवताकत्वादिक च^२ सिद्ध्यति । ता-
चावस्था स्वयमेवाह भगवान्^३—

^१ अत्र इति पद क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति

^२ एतेन भगवदानन्देऽपि—क, ख, ग, झ

^३ च इति पद घ कोशे न दृश्यते

^४ आह च स्वयमेव भगवान्—क, ख, ग, झ

“ अनन्यदेवताभक्ता ये मङ्गलजनप्रिया ।

मामेव शरणं प्राप्सास्ते मङ्गलका प्रकीर्तिं ॥ ” इति ।

निरतिशयभोग्यभगवत्सरूपादिनिश्चयेन विषयान्तरवैसुख्यात् अनन्य-
प्रयोजनत्वमपि तत्रैव सिद्धचति । यस्या दशाया भगवानत्यन्तासन्न सुहृदा-
दिवत् स्वच्छन्दाराधनयोग्यो भवति । यथोक्त भगवता ज्ञौनकेन—

“ पराद्मुखाना गोविन्दे विषयासक्तचेतसाम् ।

तेषा तत्परम ब्रह्म दूराद्दूरतरे स्थितम् ॥

तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचर्तस ।

विषयत्यागिनस्तेषा विज्ञेयं च तदन्तिके ॥ ” इति ।

परमैकान्तिना देव-
तान्तरवर्जनम् ।

एव परिमितविषयत्यागिना परिमितदेवतान्तरत्यागो नियतो
भवति ।

“ काक्षन्त कर्मणा सिद्धि यजन्त इह देवता ।

क्षिप्र हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा । ”

“ ब्रह्माण शितिकण्ठं च याश्चान्या देवता स्मृता ।

प्रतिबुद्धा न सेवन्त यस्मात् परिमितं फलम् ॥ ” इति ।

परिमितफलसङ्ग-तदभावाभ्या¹ देवतासबन्धासबन्धप्रतिपादनात् । अतो यथा,

“ परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि ।

सर्वेषणाविनिर्मुक्तं स भैक्ष भोक्तुमर्हति ॥ ”

¹ फलसङ्गसदसङ्गावाभ्या—घ

इति प्रतिपादितस्य परमात्मेतरसर्वविषयविरक्तस्य प्रब्रजिताधिकारिणो देवतान्तरवर्जनम्, तथा त्रिप्वप्याश्रमान्तरेषु प्रतिबुद्धाधिकारिणः । स्मर्यते च प्रब्रजिताना देवतान्तरार्चनत्याग । अत्रि —

“त्रैकाल्यमर्चन विष्णोर्देवताना तदात्मनाम् ।

नमस्कारार्चनादीनि कुर्यान्नान्यस्य कस्यचित् ॥” इति ।

कतु —

“ईश्वरो भगवान् विष्णु परमात्मा महानज ।

शास्ता चराचरस्यैको यतीना पग्मा गति ॥” इति ।

पुन स एवाह —

“ध्यायतेऽर्चयते योऽन्य विष्णुलिङ्गमुपाश्रित ।

कल्पकोटिशतैश्चापि गतिस्तस्य न विद्यते ॥” इति ।

एवं प्रतिबुद्धाना सर्वेषां देवतान्तरवर्जन प्रागेव दर्शितम् । एतेन —

“देवताप्रतिमा दृष्टा यति चैव त्रिदण्डिनम् ।

नमस्कार न कुर्याच्चेदुपवासेन शुद्धयति ॥”

इत्यादिकमपि प्रतिबुद्धेतरविषय मन्तव्यम् । प्रतिबुद्धस्यापि स्वनमस्कार-
योग्यभगवत्तपरिवारादिप्रतिमासु लब्धावकाशमेतत् ।

निषेधानुवर्त्तने समा-
राधनानहृत्वम् ।

एवं परमैकान्तिशब्देनाधिकारिविशेष उक्त । तस्य च,

“परदारतश्चैव परद्रव्यापहारक ।

न स्पृशेन्मामनाहृत्य स्पृष्टा च पतितो भवेत् ॥”

इत्यादिभिरनहंतापादकानि सर्वाणि^१ तत्र तत्र द्रष्टव्यानि । सगृहीत च समाराधनोपयुक्तसर्वद्रव्यसाधारणेन वङ्गिवशेश्वरै —

“ निषेधाविषयीभावाहृते नैवापरो गुण ।

प्रीतिहेतु परेशम्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु ॥ ” इति ।

आराधकस्यापि हि अर्चनाङ्गवस्तुत्वमविशिष्टम् । यथा^२ च प्रशस्तजातिष्वेव तुलस्यादिपत्र-पच्चादिपुष्प-रम्भादिफल-गङ्गातोयादिषु तैस्तैरूपहतिनिमित्तैर्निषेधविषयता, एवमाराधकेऽपि यत कुतश्चिदुपपातात् आप्रायश्चित्तादनहंतया निषेधविषयत्वं भवति । अन्यथा ‘नाविरतो दुश्चरितात्’ इत्यादिश्रुतिकोप-प्रसङ्गात् । उपहतिविषयस्पृष्टविम्बादिषु च प्रायश्चित्तविधानात् । ब्रह्मविदोऽपि ह्युत्तराघाल्लेषवचनं प्रामादिकविषयमिति स्थापित भाष्यादिषु । “ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तदर्शनात् ” इत्यादिभिश्च सूत्रैरयमर्थं सिद्धं । अपि च राजवदुपचारो ह्यत्र विधीयते । राजोपचारवृत्तिश्चापचारपरिहार-प्रधाना, तद्विद्विषय । यथा च गुणवति राजनि सेवकाना सापराधानामपि क्षामणमात्रेण निरपराधता तथेहापीति तल्लाभ^३ । इदमपि सगृहीतम्—

“ अज्ञानादथवा ज्ञानादपराधेषु सत्स्वपि ।

प्रायश्चित्त क्षमस्वेति प्रार्थनैकैव केवलम् ” ॥ इति ।

यत्त्वनन्तरमुक्तम्—

“ अर्चनादिष्वनहंत्वात् कश्चिन्नापराध्यति ।

अतोऽनङ्गीकृताशेषकर्तृदोषविमर्शया ॥

कृपयैवास्य देवस्य सर्वोऽप्यर्थति तक्तियाम् ” ॥ इति—

^१ सर्वाणि—क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति

^२ प्रामादिकविषय—घ

^३ इति लाभ—घ, इ, छ

एतदपि क्षमणयोग्यताख्यापकम् । अन्यथा क्षमस्वेति प्रार्थनाविधानानुपपत्ते^१ । न चैतावता कृतापराधेन^२ निर्भयेन भवितव्यम् ।

“प्रक्षालनाद्वि पङ्कस्य दूरादस्पर्शन वरम्” इति न्यायात् ।

अकर्मण्यतापादका
दोपा ।

अत्र चाकर्मण्यताहेतूनपराधानेवमाह^३ भगवान्—

“शृणु सुन्दरि तत्वेन आहारस्य विनिर्णयम् ।
आहारो यस्त्वमाहारस्तच्छृणुष्व वसुन्धरे ॥
भोजन यस्तु भुज्जीत मम योगाय माधवि ।
अशुभ कर्म कृत्वापि पुरुषो धर्मसश्रितम् ॥
आहार चैव कर्मण्यमुपयुज्जीत नित्यशः ।
‘सर्वेषा च तत कर्म प्रवृत्ते प्राणधारणम् ॥
अकर्मण्यानि वक्ष्यामि यैर्न तुष्यामि सप्रति ।
राजान्न च न भोक्तव्य मम भक्ते कदाचन ॥
राजान्नेन तु भुक्तेन त्वपराधो महान् भवेत् ।
द्वात्रिशदपराधास्तु न सेवेत मम प्रिये ॥
भोज्यान्नपानाहरेषु ये मया परिकीर्तिता ।
दन्तकाष्ठमखादित्वा यस्तु मासुपसर्पति ॥
द्वितीयमपराध तु धर्मविन्न प्रवर्तते ।
गत्वा मैथुनसङ्गं तु यस्तु मा स्पृशते नर ॥

^१ प्रार्थनानुपपत्ते —क, ख, ग, झ

^२ कृतापराधेन —क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति

^३ अपराधानाह —क, ख, ग, च, झ

^४ सर्वे चात्रैव कर्मण्या त्रीहय शाल्यस्तथा । इति वराहपुराणपाठ

तृतीयमपराध तु कल्पयामि वसुन्धरे ।
 दृष्टा तु मृतक देवी यस्तु मासुपसर्पति ॥
 चतुर्थमपराध तु न क्षमामि वसुन्धरे ।
 मृष्टा^१ रजस्वला नारी यस्तु मासुपसर्पति ॥
 पञ्चम त्वपराध च दृष्टा वै न क्षमाभ्यहम् ।
 स्पृष्टा तु मृतक चैव सस्कार मृतकस्य वै ॥
 अपराधमिम षष्ठ न क्षमामि वसुन्धरे ।
 ममार्चनविधौ काले वात मुच्चति निर्धूण ॥
 सप्तमश्चापराधोऽय मम देवि न रोचते ।
 ममैवार्चनकाले तु पुरीष यस्तु मुच्चति ॥
 अष्टमश्चापराधोऽय ममात्र तु न रोचते ।
 मदीयार्चनकाले तु यो हि वाचा प्रभाषते ॥
 नवम चापराध तु न क्षमामि वसुन्धरे ।
 यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्रावृतो मा प्रपश्यति ॥
 दशमश्चापराधोऽयं मम देवि न रोचते ।
 परिधायैकवस्त्र च यस्तु वै मा प्रपद्यते^२ ॥
 एकादशापराधस्तु मम विप्रियकारणम् ।
 कुद्धस्तु यश्च कर्माणि कुरुते कर्मकारक ॥
 द्वादश चापराध तु कल्पयामि वसुन्धरे ।
 अकर्मण्यानि पुष्पाणि यस्तु मासुपकल्पयेत् ॥
 त्रयोदशापराध तु न क्षमामि वसुन्धरे ।
 यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौसुम्भेनाधिगच्छति ॥

^१ दृष्टा—क, ख, ग, च, झ

^२ प्रपश्यति—क, ख, ग, च, झ

चतुर्दशापराध तु न क्षमामि वसुन्धरे ।
 अन्धकारे तु मा देवि य सृष्टत् (तु) कदाचन ॥
 पञ्चदशापराध तं कल्पयामि वसुन्धरे ।
 यस्तु कृष्णोन वस्त्रेण मम कर्मणि कारयेत् ॥
 पोडश चापराध त कल्पयामि न संशय ।
 वास मंमवधून्वन् वै यस्तु मश्युपकल्पयेत् ॥
 सप्तदशापराध तं कल्पयामि वसुन्धरे ।
 श्वान सृष्टा ममान्यद्वा यो दद्यान्मम माधवि ॥
 अष्टादशापराधं त कल्पयामि न संशय ।
 वाराहं यस्तु मास वै भक्षयित्वा प्रपद्यते ॥
 एकोनविशापराध प्रतिज्ञानामि माधवि ।
 जालपाद^१ समश्वन् वै यस्तु मासुपसर्पति ॥
 अपराध विशतिम^२ कल्पयामि वसुन्धरे ।
 सृष्टा वै दीपक यस्तु मोहात् सृष्टति माधवि ॥
 एकविशापराध तं कल्पयामि वसुन्धरे ।
 श्मशान यस्तु वै गत्वा मम चैवाभिगच्छति ॥
 द्वाविशमपराध तु तमह चोपकल्पये ।
 पिण्याकं भक्षयित्वा तु मम चैवोपचकमेत्^३ ॥
 त्रयोविशापराध त नरो मम च कल्पयेत् ।
 मज्जनानवज्जानन् यो मा तु पश्यति माधवि ॥
 चतुर्विशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ।
 एकहस्तप्रणामं च य करोति च भासिनि ॥

^१ जालघात—क, छ, च

^२ विशमिम इति चेत् सम्यक्

^३ च कोशादन्यत्र उपचकमेत् इति पाठ

पञ्चविशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ।
 परप्रापणकेनैव यस्तु मामभिगच्छति ॥
 सप्तविशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ।
 नवाग्र ये तु ब्रीहीणमदत्वापीह भुज्जते ॥
 अष्टाविशापराध त कल्पयामि वसुन्धरे ।
 अदत्वा सुमनो यो वै धूप मे दातुमिच्छति ॥
 एकोनत्रिशापराधं कल्पयामि वसुन्धरे ।
 सोपानत्कस्तु यो मर्त्यो मामेवमुपर्षति ॥
 अपराधमिमं त्रिश कल्पयामि वसुन्धरे ।
 भेरीमताडयित्वा तु यस्तु मा प्रतिबोधति ॥
 एकत्रिशापराध तु कल्पयामि वसुन्धरे ।
 अजीर्णरसमाविष्टो यस्तु मामुपर्षति ।
 महापराध तद्विद्यादद्वात्रिशमिह चोत्तमम्” ॥ इति ।

एवमेतान्यन्यानि चानर्हतानिमित्तानि परिहरत , सभवे च सानुताप यथो
 चितं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठत इह समाराधनाधिकारित्वम् ।

एव जात्यादिनिबन्धनाधिकारविशेषोऽपि शास्त्रेषु श्रूयते । यथोक्तं
 जात्यादिनिबन्धनो- श्रीसत्त्वते—
 उप्यधिकारविशेष ।

“अष्टाङ्गयोगसिद्धाना हृद्यागनिरतात्मनाम् ।
 योगिनामधिकार स्यादेकस्मिन् हृदयेशये ॥
 व्यामिश्रयागमुक्ताना विप्राणा वेदवेदिनाम्¹ ।
 समन्ते तु चतुर्व्यूहे त्वधिकारो² न चान्यथा ॥

¹ वेदवादिनाम्—ख, ड, छ

² मन्त्रे तु चतुर्व्यूहे तु अधिकारो—क, ख, ग, च, झ

त्रयाणा क्षत्रियादीना प्रपञ्चाना च तत्त्वतः ।
 अमन्त्रमधिकारस्तु चातुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥
 सक्रिये मन्त्रचक्रे तु वैभवेऽपि विवेकिनाम् ।
 ममतासञ्चिरस्ताना स्वर्कर्मनिरतात्मनाम् ॥
 कर्मवाङ्मनसैः सम्यग्भक्ताना परमेश्वरे ।
 चतुर्णामधिकारो वै वृत्ते^१ दीक्षाक्रमे सति ॥
 एव सप्रतिपञ्चाना मन्त्रपूर्वं यथास्थितम् ।
 विधानमेकमूर्द्धीयं समाकर्णय साम्प्रतम् ॥” इति ।

जयादिषु चासादिभेदो द्रष्टव्यः । सर्वेषामन्ततो भगवत्प्राप्ति. समानाविकलानामपि भागवतानाम् * * * * *

[अत्र सर्वेषादर्शकोशेषु ग्रन्थांशो लुप्तो विलोक्यते^२]]

अथ स्वाध्याय व्यास्त्यास्याम । चतुर्थे काले सप्राप्ते स्वावगत-वेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणाय विदितसकलवेद-तदर्थाना स्वयोगमहिमसाक्षात्कृत-परावरतत्त्वयाथात्म्याना मनु-पराशर-पाराशर्य-शुक्र-स्वाध्यायविधि । शौनकादीना महर्षीणा प्रबन्धान्^३ श्रवण-मनन-जपा-दिभिरभ्यसेत् । तदिदमुक्तं व्यासेन तत्कालकृत्यम्—“इतिहासपुराणाभ्या वेदं समुपबृंहयेत्” इति । दक्षेण तु “इतिहासपुराणाभ्या षष्ठं सप्तम-मध्यसेत्” इति । एवम् “भुक्त्वोपस्थाय चादित्यं पुराणानि सदा पठेत्”

^१ प्राप्ते—क, च, झ

^२ क्रियान् ग्रन्थांशो लुप्त इति न ज्ञायते

^३ ‘महर्षीणा प्रबन्धान्’ इति स्थाने ‘वेदोपबृहणानि’ इति पद—क, ख, ग, च, झ कोशेषु ददयते

इत्यादिक च द्रष्टव्यम् । उपवृहणनिरपेक्षस्य उपवृहणीयवेदभागजप एव युक्त । तत्रापि साक्षाद्भगवत्प्रतिपादक एव भागो जप्य इति श्रीशाण्डिल्यस्मृत्यादिषूक्तम् । संग्रहरुचीना महामन्त्रसक्ताना च सर्वसारभूतव्यापकमन्त्रजपोपदेश ।

जपादिकालेऽपि गुर्वादिषु मौनवर्जनं सर्वत्रोक्तम् । आह चैव बोधायन—

स्वाध्यायमध्ये
गुर्वादिपुरस्कार ।

“ जपमध्ये गुरुर्वापि वैष्णवो य समागत ।
सभाषणादिपूजा तु तस्य कृत्वानुमान्य च ॥
अनुश्रान्व तत्र कुर्याज्जपणेष समाहित ” ।
“ सर्वस्य प्रभवो यस्माद्विष्णुपादाश्रया नरा ॥
तन्मूलत क्रिया सर्वा सफलास्तु भवन्ति हि ॥ ” इति ।

तत्र मौनमन्त्रार्थचिन्तनादयो नियमास्तत्र तत्र ग्राह्या । शिष्य-गुरु-सब्रह्मचारिभि श्रेयोऽर्थभिरनसूयुभि वीतरागै सह वाद , “ बोधयन्त परस्परम् ” इत्युक्तसवादोऽपि तत्त्वनिर्णयफलत्वाविशेषात् इतिहास-पुराणादिवत् स्वाध्यायकाल एव प्रवर्तनीय । स्मरन्ति चाभिगमनान्तपातिनि पूर्वयामस्वाध्याये—“ जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत् ” इति । “ विचारोऽभ्यसन जप ” इति च¹ । उक्त चानुयागविधानानन्तरं श्रीसात्त्वते “ समाचम्य पुनर्यायात् प्रयतो भगवद्गृहम् ” इत्युक्त्वा,

¹ च कोशादन्यत्र च कारो न विद्यते

“ मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले ।
कूर्मवच्चतुर पादान् शिरस्त्रैव पञ्चमम्^१ ॥ ”

इत्यष्टाङ्गप्रणाम^२ च विधाय,

अष्टाङ्गेन नमस्कृत्य ह्युपविश्याग्रतो हरे^३ ।
आगमाध्ययन कुर्यात् तद्वाक्यार्थविचारणम्^४ ॥ ” इति ।

तदिह भगवत्प्रीणन स्वचित्तरञ्जकेतिहास-पुराण-स्तोत्र-निगमान्तद्रूय-व्यापक-
मन्त्रादीना श्रवण-मनन-प्रवचन-जपादयो वाद-सवाडादयश्च यौगिकज्ञान-
प्रदीपखेहायमाना ,

“ पारुप्यमनृतं चैव पैशुन्यं चैव सर्वश ।
अनिबद्धप्रलापश्च वाढमय स्याच्चतुर्विधम् ॥ ”

इत्यादिनिदशितविविधवाच्चिकपापोदयप्रतिबन्धिनश्च सर्वे व्यापारा यथासम्भवं
संभूय पृथग्भूय वा स्वाध्यायीभवन्ति । शमाद्युपयुक्तशब्दशीलन कुर्यादिति
स्वाध्यायसारं । उक्तं हि महाभारते—

“ यच्छ्रुतं न विरागाय न धर्माय न शान्तये ।
सुवद्धमपि शब्देन काकवाशितमेव तत् ॥ ” इति ।

“ न शब्दशास्त्राभिरतम्य मोक्ष ” इत्यादि च^५ ।

^१ कूर्मवदित्युत्तरार्धं घ, ङ, छ कोशेषु नास्ति

^२ इत्यादिना साष्टाङ्गप्रणाम—घ, ङ, छ

^३ विभो—घ, ङ, छ

^४ विचारणात—ड, छ

^५ इति च—क, ख, ग, च

अथ लोहितायति भास्करे यथासूत्रं सायसन्ध्योपासनम्, सायहोम ,
पुनर्यथाशक्ति भगवदभिगमनैहविनिवेदनपूर्वक भोज-
सायसन्ध्यादिकम् । नम् । केनचिन्निमित्तेन विलुप्ते भोजने प्राणाभिहोत्र-
मन्त्रजप., ततश्च रात्रियोग्यस्वाध्यायो योगश्वेति कम । तत्र प्रमाणानि —

“ उमे सन्ध्ये भगवानभिगन्तव्य ” . . .

“ नानिवेद्य हरे किञ्चित् समक्षीयात् पावनम् ”

“ साय प्रातद्विजातीनामशन श्रुतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजन कुर्यादभिहोत्रसमो विधि ॥ ”

“ प्राणाभिहोत्रमन्त्राश्च विलुप्ते भोजने ज्ञपेत् । ”

“ प्रदोषपञ्चमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत् ।

तत्पूर्वापरात्रेषु युज्ञान ” इत्यादीनि ॥

^१अनन्यप्रयोजनाधिकर्तव्य पूर्वयामस्वाध्यायश्च त्रयोदश्या प्रदोषारुय-
महाप्रदोषे मौना- काले^२ वर्जनीय । यथा सगृहीत कालविधाने—
चरणम् ।

“ विषुवायनद्वितयपञ्चदशीप्रथमाष्टमीषु कलिनाथतिथौ ।

रजनीमुखे च मदनाधिपतेर्विधिराह नाध्ययनकर्म नृणाम् ॥ ”
इति ।

स्मृत्यर्णवे चैतदुपात्तम्—

“ मितसन्ध्यस्त्रयोदश्या संस्मर्त्त्वात्मनो हितम् ।

अहोऽष्टाशेन सयुक्त रात्र्यर्धं मौनमाचरेत् ॥ ” इति ।

¹ भगवदभिगमन—क, ख, ग, च, झ

² अनन्यप्रयोजनाधिकारिकर्तव्यपूर्वयाम—क, च, झ

³ कालाशै—घ

⁴ त्रयोदश्यामस्मरन—क, ख, ग, झ, त्रयोदश्याब्द स्मरन—घ (अव घ ड
कोशयो पाठौ अस्पष्टाक्षरा सुतरा सदिग्धौ च)

एव तत्कालनियतसावित्रीहोमादिव्यतिरिक्तदशाया प्रदोषास्वयकाले मौन-
विधानात् मन्त्रजपादिकमपि वर्जनीयम् । यथोक्त कृष्णमन्त्रकल्पे —
“ जपेत्र सन्ध्याकालेषु प्रदोषेष्वगुभेषु च ” इति । विषुवायनादिषु तु
स्वाध्यायजपमात्रं निषिद्धच्यते, मन्त्रजपादिकं तु विधीयते । उक्तं चाष्टाक्षर-
जपस्य नित्यत्वं बोधायनेन —

“ एव गुरो^१ समारभ्य मन्त्रानुष्ठानमाचरेत् ।
अष्टाक्षर जपेद्विद्वान्वित्यमष्टसहस्रकम् ॥
अजस्वाष्टाक्षरू मन्त्र नाहमश्वामि किञ्चन ।
यावज्जीवं जपामीति पश्चादहरहर्जपेत् ॥
अष्टाक्षरजपो यस्य नित्यो नैमित्तिकोऽपि वा ।
काम्यो वापि भवेत्स्य नित्या देवार्चना^२ स्मृता ” ॥ इति ।

न चात्र मौनविधिकाले भगवद्वर्मविच्छेदः । तदानीं यथाविधि मौनानुष्ठान-
स्यैव^३ भगवत्सेवारूपत्वात् प्रवृत्तिविषया निवृत्तिविषया वा भगवदाज्ञैव
मर्वदानुवर्तनीया इत्यच्छिद्रानुष्ठानसिद्धि । यद्यपि च अतत्क्रियस्य प्रदोषे
हरिदर्शनादिकं प्रतिषिध्यते तच्चानुपालित परमैकान्तिभिर्भाष्यकारादिभिः,
तथापि स्वगृहार्चार्यास्तत्क्रियत्वात्तदनुज्ञा । उक्तं चैव बोधायनीये पुराण-
सारसमुच्चये —

^१ गुरु —घ.

^२ नित्यदेवार्चना — क, ख, च, झ.

^३ यथाविहितमौनानुष्ठानस्यैव — क, ख, ङ, च, छ, झ (अयमेव पाठो यथाशब्द-
विहीनो ग कोशेऽपि दृश्यते)

^४ स्वगृहार्चार्या इत्यत्र स्वशब्द घ, ङ, च कोशेषु न दृश्यते

^५ तत्क्रियत्वात् इति बहुषु कोशेषु पाठ, क, झ कोशयो पर तत्क्रियात्वात् इति वर्तते.

“ आस्थानस्थ सदा सेव्यो विमानस्थम्नु कालत ।
स्वगृहे सर्वदा सेव्यो मध्यरात्र विना प्रभु ” ॥ इति ।

मध्यरात्रेऽप्युपरागादिनिमित्तविशेषसम्भवे स्नानादिपूर्वकभगवत्सेवाजपादिक-
मवश्यकर्तव्यतया विधीयत इति न विरोध ।

एतौ च स्वाध्याय-योगौ आहिकानुयागात् पूर्वमेव केषुचित् संहिता-
स्वाध्याय-योगयो विशेषेषु समाहृत्योपदिश्येते । यथा सगृहीत नारायण-
अनुयागात् पूर्वमेव मुनिभि —
समाहृत्यानुष्ठानम् ।

“ पुन प्रणम्य देवेशमहो भागे तुरीयके ।
द्विषडषट्ठर्णादिमन्त्रेषु स्वानुसहितम् ॥
विशेषेण जपेन्मन्त्रमष्टोत्रसहस्रकम् ।
अष्टोत्रशतं वापि यथाशक्ति दशावरम् ॥
गुर्वार्दीश्च नमस्कृत्य बीजशक्त्यादिक तथा ।
मन्त्रनाथ प्रणम्येशमापादादवलोकयन् ॥
जस्वा च सुचिर योगमास्थाय प्रणमेद्वरिम् ।
स्वधाम नीत्वा देवेश^१ प्रहृ सपरिवारकम् ॥
तत्राध्यादिभिरभ्यर्च्छ रक्षा कृत्वास्त्रनायकै ।
पुन पुन प्रणम्याथ होमाद्य सविधाय च ।
अनुयाग तत कृत्वा कृतकृत्यो भवेन्नरः” ॥ इति ।

^१ आपादादवलोकयन् इत्यारम्य स्वधाम नीत्वा देवेश इति यावत् ख, ग कोशयो
विस्थम्

^२ स्वधा मनसा देवेश इति क कोशे ड कोशस्य शुद्धिपत्रिकाया च दद्यते.

अथमेव क्रमो विम्तगणोक्तमन्तदुरुभिर्बङ्गिवशेश्वरै । तथाहि—-

प्राप्तमहश्चतुर्थां स्वाद्यायार्थमुदीरितम् ।
 विज्ञाप्य विष्णवे तस्मै लब्धानुजम्ततोऽपि च ॥
 नाद्यार्थांश्चिलाच्चेत समाहृत्येन्द्रियै सह ।
 जपन्नषष्ठक्षरं मन्त्र प्राणायामपुर सरम् ।
 प्रयत परया भक्त्या पूर्वमेव समाहित ॥
 कराङ्गुलिशरिग्यु न्यासान् कृत्वा यथोदितान् ।
 गुरु मन्त्रमृषि॒•छन्दो देवताश्च^१ यथाक्रमम् ॥
 शक्ति वीज च शिरसा प्रणमेदेवमाहृत^२ ।
 इड गुरुभ्य सर्वेभ्य^३ क्रियते शिरसा नम ॥
 मन्त्रज्ञानप्रदातृ॒+यम्तदुरुभ्योऽपि साप्रतम् ।
 नमस्ते मन्त्रराजाय नमस्तेऽष्टाक्षरात्मने ॥
 नमस्ते चेतनाधार परब्रह्माभिधायिने ।
 स्थित्वान्तर्हृदये सर्वानात्मन सनियच्छन्ते ॥
 क्रियेऽष्टाक्षरस्यान्तर्यामिने हरये नम ।
 अष्टाक्षरमहामन्त्रवर्णसर्व्याभिमानिनीम्^४ ॥
 छन्दश्च देवी गायत्री शिरसा प्रणमाभ्यहम् ।
 मन्त्रशक्ति स्थिता यस्मिन्बाश्रिनेष्टार्थदायिनि^५ ॥

^१ क्रियच्छन्दोऽदेवताश्च—छ

^२ प्रणमेदेवमादित—क, झ , प्रणमेदेवमादित—ख, ग , प्रणमेदेवगाहृत—च

^३ गुरुभ्य प्रर्वेभ्य—रु, च, झ

^४ राख्याभिधायिनीम्—क, ख, च, झ , मुद्रितकारिकापाठश्च

^५ इष्टार्थदायिनि—ख, ग , इष्टार्थदायिनी—च कोशे कारिकायामपि

पदं नारायणायेति शक्ति ता प्रणतोऽस्म्यहम्^१ ।
 अकारादुत्थितं बीज वासुदेवाभिधायिन^२ ॥
 तद्वीजमस्य प्रभवं प्रणवं प्रणतोऽस्म्यहम् ।
^३ मन्त्रस्य देवता चापि परमात्मानमव्ययम् ॥
 नारायणं परं ब्रह्म नतोऽस्मि शिरसा हरिम् ।
 प्रणम्य चैव गुर्वादीन् गन्धाद्यैरभिपूज्य च ॥
 अनिशं भगवद्विष्वमापीठादवलोकयन्^४ ।
 जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं तदर्थमनुचिन्तयन् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा दशं वोत्सुकं ।
 जपान्ते मनसा ध्यात्वा यथोक्तकाङ्क्षितमच्युतम् ॥
 सप्ततीकं सानुयात्रं सद्वारपगणेश्वरम् ।
 कृत्वैवं मनसा योगं सुचिरं हृष्टमानस ॥
 उत्थाय च ततो योगाद्विष्ववत् प्रणिपत्य च ।
 स्तुत्वा च बहुभिः स्तोत्रैः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥
 स्थित्वाग्रे देवदेवस्य कृत्वा मूर्ध्नि स्वमञ्जलिम्^५ ।
 ततः स्वस्मै प्रपन्नाय^६ दत्ते तेनाभये सति ॥

^१ प्रणमास्यहम्—कारिकापाठ

— वासुदेवाभिधायिनम्—इ, छ, कारिकायामपि

^२ ‘मन्त्रस्य देवता’ इत्यारभ्यं ‘शिरसा हरिम्’ इति यावत् एक श्लोक ‘मन्त्र शक्तिः’ इत्यस्य श्लोकस्य पूर्वं क, ख, ग, च, झ कोशेषु पञ्चते

^३ अवलोकयेत्—क, ख, ग च, झ, कारिकायामपि

^५ ‘स्वमञ्जलिम्’ इत्यनन्तर ‘जितन्त इति मन्त्रेण त देवं शरणं त्रजेत्’ इति कारि-काया श्लोकार्धम् अधिक दृश्यते

^६ तस्मै प्रसन्नाय—क, ख, ग, छ, च, झ, स्वस्मै प्रसन्नाय—घ, स्वस्मै प्रपन्नाय इति तु कारिकापाठ

निर्भयं सर्वभूतेभ्यो भवेत्त्रिवृत्तमानस ।
 कर्मण्यवसिते तस्मिन् दुर्लभे दुष्करेऽपि च ॥
 अर्थ्यं दत्त्वा यथापूर्वं स्वमात्मानं^१ निवेद्य च ।
 स्वनिवेदनमन्त्रेण दासशिष्यात्मजात्मन ॥
 सादरं स्वेन^२ शिरसा भक्तिनिष्ठं^३ परात्मने ।
 निदध्यात् स्वं च कर्तृत्वं तस्मिन्नेव परात्मनि ॥
 क्षामयेच्चापराधान् स्वान् ज्ञानाज्ञानोपपादितान् ।
 असह्यानपि सह्याश्र्वं^४ क्रियमाणानहर्निशम् ॥
 अज्ञानतोऽप्यशक्त्या^५ वा आलस्याददुष्टभावतः ।
 कृतापराधं कृपया क्षन्तुमर्हसि मा विभो ॥
 अज्ञानादथवा ज्ञानादशुभं यत् कृतं मया ।
 क्षन्तव्यं तदशेषेण दास्येन च गृहणं मास् ॥
 उपचारापदेशेन कृतानहरहर्मया ।
 अपचारानिमान् सर्वान् क्षमस्वं पुरुषोत्तम ॥
 शिरसा प्रार्थितेनैव प्रसन्नेन परात्मना ।
 क्षान्तसर्वापचारेण करुणामृतवर्षिणा ॥

^१ स्वं चात्मानं—क, ख, ग, घ, ङ, च, झ

^२ स्वोदक स्वेन—क, ख, च, झ, सोदक स्वेन—ग, ङ, छ, स्वोकर स्येन—घ, अत्र ‘सादरं स्वेन’ इति कारिकापाठ आदत

^३ भक्तिनिष्ठ—क, ख, च, झ, भक्तियुक्त—इ, छ, भक्तिनिष्ठपरात्मने—कारिकापाठ

^४ असह्यानविषह्याश्र्व—क, ख, घ, च, झ, असह्यानपि सह्याश्र्व—ग, असह्यान—विषह्याश्र्व—कारिका

^५ अशक्त्या वाप्यालस्यात्—क, च, झ.

वात्सल्योदार्यसौशील्याद्यनन्तगुणराशिना^१ ॥
 अशरण्यशरण्येन कृपया परया म्यया ।
 सस्मितालोकमधुरमाहूयाद्गुतया गिरा ॥
 दत्त तत्पदयोर्युग्म स्वयमेव स्वमूर्धनि ।
 वहस्तच्चरणस्पर्शनिहताशेषकल्मष
 आसित्वा सुचिरं तस्य पुरत परया मुदा ।
 समुत्थाय ततरतस्मै भूयो भूय प्रणम्य च ॥
 स्मारयित्वा स्वक धाम तद्यानाय प्रणम्य च ।
 दत्त्वाथ पादुकायुग्म तत्र देव समानयेत्^२ ॥
 सपल्लीक सानुयात्र सद्वारपगणेथरम् ।
 ततस्तदर्हविन्यास सूपधान स्वलकृतम् ॥
 अनन्तभोगशयनमधिरूढे परात्मनि ।
 आसीनयोस्तथा^३ देव्योदेवपाश्वें यथायथम् ॥
 आसीनेषु यथाभागं सेनान्यादिपु सर्वत ।
 अथार्धपाद्याचमनताम्बूलादि यथोचितम् ॥
 देवाय देवीयुक्ताय सानुगाय निवेद्य च ।
 प्रणम्य दण्डवद्गुम्या भूयो भूय पुरो हरे ॥
 अनुयागादिक चाथ चिकीर्षन्नाहिक विधिम् ।
 दत्तानुज परेणापि गमनायात्मनो वहि ॥
 निर्गन्तुकामो निक्षिप्य देव दौवारिकाङ्गिपु ।
 समय सानुतापश्च चण्डादीन् द्वारपालकान् ॥

^१ गुणगलिना—घ, ड, छ

^२ समापयेत्—घ, ड, छ

^३ तदा—क, ख, ग, च, झ

कुमुदादीन् गणेशाश्च चक्रादीन्यायुधान्यपि ।
 गरुडं च विशेषेण शेष शेषाग्नं तथा ॥
 प्रणम्य स्मारयेद्देव सखेहादरसाऽवसम्^१ ।
 निक्षिपन् जीवितमिव न्यस्यन्निव महानिधिम् ॥
 निधित्युच्चिव चक्षु स्वर्मर्पयन्निव कल्पकम् ।
 सर्वे भवन्त सगणा सञ्चद्वा सर्वदिक्षवपि ॥
 सावधानाश्च तिष्ठन्तु निक्षिपामि भवत्स्वहम् ।
 मम नाथ मम गुरुं पितर मातरं च मे ॥
 हरि श्रिय भुव चापि तान् पालयत सर्वत ।
 यथानिक्षिप्तरूप मे सन्दर्शयत सर्वदा ॥
 भवत शरण गत्वा ब्रजामि गतसाध्वस ।
 इति विज्ञाप्य तान् पश्चात् प्रार्थयेत हरि गिरा ॥
 ननु देव त्वमेवैक सस्थावरचरं जगत् ।
 ब्रह्मादिस्थावरान्तं च परिपासि विभर्षि च ॥
 सहरिष्यसि चाप्यन्ते रूपै स्वै स्वैर्ययेष्यस्तै ।
 केन त्व पालयमे देव केन वा त्वं विहिस्यसे^२ ॥
 अतस्त्वमेव त्वा देव्यौ चण्डादीन् पालकानपि ।
 मा च मामकमप्येतत्सर्व गृहमशेषत ॥
 पालयित्वा स्वसङ्कल्पमात्रेण मधुसूदन ।
 त्वा मया त्वयि निक्षिप विश्वस्तेनार्थिकल्पक ॥
 आगताय यथाकाल सर्व मे दातुमर्हसि ।

^१ साऽवस —क, ख, च, झ

^२ विहन्यसे—क च, झ

इति विज्ञाप्य पुरतो दण्डवत् प्रणिपत्य च ॥
होमं पितृक्रियां पश्चादनुयागादिकं च यत् ।
सर्वमावेद्य तेनैव नियुक्तस्तच्चिकीर्षया ॥
वीक्षमाणस्तमेवैनं चक्षुषा स्त्रिघपक्षमणा ।
मूर्धिं न्यस्ताङ्गलिपुटो विनिष्क्रम्य शनैः शनैः ॥
बध्वा कवाटयुगलं रक्षां कृत्वा प्रणम्य च ।
होमाद्यमनुयागान्तं वैधं कर्म समाचरेत् ॥” इति ॥

एवमष्टाङ्गयजनमध्ये स्वाध्याय-योगयोः समाहृत्योपदेशात् तत्रदेश-कालावस्था-
भेदेन यथाक्रमानुष्ठानाशक्तौ इज्यादेरपि यथोचितकालान्तरे समाहरणं
रहस्यान्नायादिषु प्रपञ्चितमिहाविरुद्धमिति सूचितम् । स्वाध्याय-योगयोश्च
यथावसरं मात्रया सर्वत्रानुप्रवेशः प्रागेव दर्शित इति व्याख्यातः स्वाध्यायः ॥

अथ योगं व्याख्यास्यामः । तत्र, अनन्यप्रयोजनाधिकर्तव्यो योग-
योगविधिः । विशेषः ‘ईदृशः परमात्मायम्’ इत्यादिना श्रीशाण्डि-
ल्यस्मृत्युक्तः प्रागेव दर्शितः । श्रीसात्त्वताद्युपदिष्ट-
योगप्रकाराणामविरोधश्च सम्यक् समर्थितः । तत्र भगवान् पराशर-
स्त्वेवमाह¹—

“आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥” इति ।

¹ तत्र पराशरस्त्वेवमाह भगवान्—क, ख, ग, झ.

अयमेव त्वनन्यप्रयोजनस्य योग । क्षुद्रयोगान्तराणि तु सिद्धचन्तरार्थान्येव योगशास्त्रेषु पठ्यन्ते । यद्यप्यनन्यप्रयोजनस्यापि तत्र तत्रोक्तन्यासविद्याभेदात्, स्वनिष्ठाविषयतत्सहितोक्तप्रक्रियाभेदाच्च अनुसन्धेयरूप-गुण-विभूत्यादिकं नाना भवति । तथापि स्वरूपनिरूपकानन्दत्वादिपञ्चकनिरूपितस्वरूपे सर्वशेषिणि परस्मिन् ब्रह्मणि श्रीमति पुरुषोत्तमे तत्तद्विद्योदितरूपादिविशेषविशिष्टे मनोवृत्तिनैरन्तर्यरूपत्वं योगस्याविशिष्टम् । अत एव,

“ पृथग्भूतेषु दृष्टेषु चतुर्पांश्रमकर्मसु ।

समाधौ योगद्वैकं शापिडल्यं सममुक्तवान् ॥ ”

इति महाभारतवचनं सुसङ्गतं^१ भवति ।

अत्र तु भाष्यकाराद्युक्तनित्य-गद्य-स्तोत्रादिषु यथानुसन्धानमुक्तं तथैव तत्सम्प्रदायनिष्ठैरनुसन्धेयम् । श्रीवैकुण्ठगद्ये तु^२ अनन्यगते प्रपत्तिमेवा-

योगे अनुसन्धेया विषया । भोजनादिवत्^३ स्वयम्प्रयोजनतयैव ध्यानयोगविशेष तदनुबन्ध्यनुसन्धानविशेषाश्च प्रपञ्चिता । तथा हि—

“ स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम् ” इत्यारभ्य “ स्वामित्वेन सुहृत्वेन गुरुत्वेन च परिगृह्य ” इत्यन्तेन प्राप्य-प्रापकभूतशरण्याध्यवसायमुक्त्वा, अनन्तरम् “ ऐकान्तिकात्यन्तिकपरिचर्यैकमनोरथ ” इति पुरुषार्थविशेषलिप्साया अनन्यप्रयोजनता प्रतिपाद्य, “ तत्प्राप्तये च तत्पादाम्बुजद्वयप्रपत्तेरन्यन्त्रे मे कल्पकोटिसहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वान् ” इत्यनन्योपायतानुसन्धानमभिधाय, “ तस्यैव भगवत् ” इत्यादिना “ महा

^१ वचनमपि सङ्गत—घ

^२ तु शब्द क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति

^३ क्षीरान्नभोजनवत्—क, ख, ग, च, झ,

विभूते श्रीमत ” इत्यन्तेन शरण्यत्वाद्युपयुक्ताकारानभिधाय, “चर-
णारविन्दयुगलमनन्यात्मसजीवनेन तद्रुतसर्वभावेन शरणमनुब्रजेत् ” इति
शरणवरणमेव मोक्षोपायत्वेन^१ विधाय, “ततश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवना-
यैवमनुस्मरेत् ” इति स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठस्यैव प्रत्यहं^२ प्राणरक्षणार्थभोज-
नादिन्यायेन आत्मोज्जीवनार्थमनुस्मरणविशेष विधाय, विस्तरेण प्राप्यान्त-
र्गत परमपद वर्णयित्वा, “महति दिव्ययोगर्पयद्देऽनन्तभोगिनि श्रीमद्वै-
कुण्ठैश्वर्यादिदिव्यलोकमात्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्त्या शेष-शेषाशनादिक^३
सर्व परिजनं भगवतस्तत्तदवस्थोचितपरिचर्चार्यायामाज्ञापयन्त्या शील-रूप-गुण-
विलासादिभिरात्मानुरूपया श्रिया सहासीनम् ” इत्यादिना “भगवन्तं
नारायण ध्यानयोगेन दृष्टा” इत्यन्तेन परिपूर्णध्यानमुक्त्वा, पुन
“भगवत् ” इत्यारभ्य “भगवत्परिचर्चार्यायामाशा वर्धयित्वा” इत्यन्तेन
“मा नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृश भवेत् ”, “कदा द्रक्ष्यति मा पति ”
इत्यादिवत् पुरुषार्थप्रासिमनोरथप्रकारान् प्रतिपाद्य, तयैवाशया तत्प्रसादोप-
बृहितया भगवदभिगमन दूरात सपरिवारस्य भगवतो नारायणस्य ‘समस्त-
परिवाराय’ इत्यादिना मन्त्रेण प्रणम्य, उत्थाय पुन पुन प्रणाम
चाभिधाय, ^४अनन्तरमेवमनुसन्धानमुक्तम् —“अत्यन्तसाध्वस-विनयावनतो
भूत्वा भगवत्पार्षदगमनायकैद्वारपालकै कृपया खेहर्गर्भया दृगावलोकित
सम्यगभिवन्दितस्त्वैरेवानुमतो भगवन्तमुपेत्य श्रीमता मूलमन्त्रेण मामैकान्ति-
कात्यन्तिकपरिचर्चाकरणाय परिगृहीण्वेति याचमान प्रणम्य, आत्मानं
भगवते निवेदयेत् । ततो भगवता अमर्यादशीलवता^५ अतिप्रेमान्विनेनाव-

^१ मोक्षोपायत्वेनापि—घ

^२ प्राणरक्षणार्थ इति घ कोशादन्यत पाठ

^३ शेष-शेषाशनादिक इति गदव्यपाठ , शेष-शेषाशनादि इति तु मर्ववान्त्रयत्र पाठ

^४ अनन्तरमेव—क, झ

^५ अमर्यादशीलवता—क, ख, ग, च, छ, झ,

लोकनेन सर्वदेश-सर्वकाल-सर्वावस्थोचितात्यन्तगेषभावाय स्वीकृतोऽनुज्ञातश्च
अत्यन्तसाधवसविनयावनत किरुवाण कृताङ्गलिपुटो भगवन्तमुपासीत ।
ततश्चानुभूयमानभावविशेषो निरतिशयप्रीत्या अन्यत् किञ्चित् कर्तुं द्रष्टुं
स्मर्तुमग्रक पुनरपि शेषभावमेव याचमानो भगवन्तमेवाविच्छिन्नसोतोरूपेण
अवलोकनेनावलोकयन्नासीत । ततो भगवता स्वयमेवात्मसजीवनेनाव-
लोकनेनावलोक्य संस्मितमीहृय समस्तक्षेशापह निरतिशयसुखवावहमात्मीय
श्रीमत्यादारविन्दयुगल शिरसि कृत ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निममसर्वायव
सुखमासीत ” इति ।

अपि चात्र द्वयव्वास्थानरूपे गद्यत्रये निर्वेदभूयस्तथा कैङ्गर्यत्वराति-
शयाच्च प्राभातिकेऽभिगमने मितगद्यानुसन्धानमुचितम् । वृहद्द्वयं तु समा-
योगे गद्यत्रयस्य प्रत्येकसुपयोग- विभूति-देवी-भूषणायुध-परिजन-परिच्छद-द्वारपाल-
विशेष । राधनकाले विशेषतोऽनुसन्धेयाना स्वरूप-रूप गुण-
पार्षदादीना यथावदनुसन्धानहेतुतया^१ “ यथावस्थित-
स्वरूप-रूप-गुण-विभूति लीलोपकरणविस्तारमनुसन्धाय तमेव शरणमुपगच्छेत्
अखिलेत्यादिना ” इति समाराधनस्थादौ^२ अन्ने च भाष्यकौरेव विनि-
युक्तम् । श्रीवैकुण्ठगद्य तु,

“ यामुनार्यसुधाभोधिमवगाद्य यथामति ।

आदाय भक्तियोगास्त्र रक्त सन्दर्शयाम्यहम् ॥ ”

इति प्रारम्भात्, पश्चादपि ‘ध्यानयोगेन दृष्टा’ इत्यभिधानात्, फलरूप-
विलक्षणानुसन्धानमेदाना विधानात्, “ अविच्छिन्नसोतोरूपेणावलोकने-
नावलोकयन् आसीत ” इति कण्ठोक्तेश्च, योगार्थकल्पिते काले^३ विशेषतोऽनु-

^१ अनुसन्धेयतया—क, ख, ग, झ

^२ समाराधनादौ इति घ कोशादन्त्र पाठ

^३ योगार्थसङ्कल्पकाले—क, ख, ग, च, झ

सन्वेयमिति भाष्यकाराशय प्रतीयते । न च ‘भक्तियोगास्यं रक्षम्’

इति प्रारम्भात् उपायभूतभक्तिविषयोऽयं प्रबन्ध इति
प्रपञ्चानामपि योगा- अभितव्यम् । अनन्यगतिकस्य प्रपत्तेरेवात्रोपायत्वेनो-
तुष्टानम् ।

पदेशात्, उपायभूते फलभूते चानुसन्धानविशेषे
भक्तियोगशब्दप्रवृत्त्यविरोधाच्च । तत सिद्धोपायैरप्यय योग स्वकाले निवे-
शनीय । योगकालानियमादैकाग्र्यानुरूपे कालान्तरेऽपि^१ कदाचिङ्गच्छति ।
यामिन्या भगवद्ग्रन्थानस्य तु पावनत्वातिशय स्मर्यते—

“उपपातकयुक्तोऽपि महापातकवानपि ४

यामिन्या पादमेक तु ब्रह्मध्यानं समाचरेत्” ॥ इति ।

योगस्य पञ्चप्रकार-
भगवद्ग्रूपविषयत्वम् ।

ततश्च—

परस्मिन् व्यूहास्ये विभवनिवहेऽर्चावतरणे
तथान्तर्यन्तर्यप्यजहदधिकारादिनियमा ।
निरुद्ध्य स्व चित्त निरवधिमहानन्दजलधौ
निरतान्यापेक्षा नयत सफलं कालमस्तिष्ठिलम् ॥

एपु च^३ परव्यूहप्रभृतिषु चित्तालम्बनेषु प्रपत्येकनिष्ठा नाथमुनिप्रभ-
तय सुलभतमत्वेन परिपूर्णत्वाविशेषाच्च समाहितचित्तानामप्यनुसन्वेयमर्चाव-
तारमेव चेतस गुभाश्रयमालम्बन्त^४ । तत्र यद्यपि शीघ्रसाक्षात्कारहेतुभूतो

^१ अनुस्पकालान्तरे—क, ख, ग, च, झ

^२ तथाप्यन्तर्यन्तर्यजहत्—र, ख, ग, झ

^३ चकार क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति, ग कोशे एषु इति स्थाने येषु इति पाठ

^४ आलम्बन्ते—च,

योगे प्रपञ्चस्य अर्चां— मन्त्रविशेष उच्छिन्नसम्प्रदाय इति वृद्धा विदामासु
 वतारानुसन्धानं तथापि स्वावगतैर्मन्त्रविशेषैरमन्त्रकं वा यथासम्भवं यथा-
 मुख्यम् । सम्प्रदाय तदनुसन्धानमस्याप्यवर्जनीयमेव^१ । “सर्वा-
 तिशायि षाढगुण्य स्थितं मन्त्रविम्बयो ” इत्यादिना तस्य पूर्णत्वं सिद्धम् ।
 श्रीवैखानमेऽपि तदनुसन्धानस्यैव मुख्यत्वं प्रतिपादितम् । यथोक्त क्रियाधि-
 कारे—

“मानसी होमपूजा च वेरपूजेति सा त्रिधा”

इत्युपक्रम्य^२—

“यथोपयोगशक्यत्वात् कर्तुं पुष्पादिपूजनम् ।
 चक्षुषं प्रीतिकरणान्मनसोऽपि तथैव च^३ ॥
 प्रीत्या संजायते भक्तिर्भक्तस्य सुलभो हरि ।
 तस्मात्त्वयाणामेतेषा वेरपूजा विशिष्यते” ॥ इति ।

आह च भगवान् शौनक.—

“सुख्लपा प्रतिमा विष्णो प्रसन्नवदनेक्षणाम् ।
 कृत्वात्मनं प्रीतिकरी सुवर्णरजतादिभि ॥
 तामर्चयेत्ता प्रणमेत्ता यजेत्ता विचिन्तयेत् ।
 विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीम्” ॥ इति ।

^१ तदनुसन्धानमप्यवर्जनीयमेव—क, ड, च, छ, झ, तथानुसन्धानमप्यवर्जनीयमेव—ख, तदनुमत्यापि वर्जनीयमेव—ग

^२ इति प्रक्रम्य—घ, ड, छ

^३ मनसो हृदयस्य च—इति घ कोशादन्यन्त्र पाठः

अतो यत्र क्वचित् भगवद्रूपे यथाशक्ति^१ निरन्तरानुसन्धानं नाथमुनिप्रभृतिवत् सिद्धोपायैरपि निवेशनीयम्^२ ॥

एव तु सात्त्वतोक्तं सन्ध्यादिनिद्रान्तकर्मसग्रह —

सात्त्वताग्नुक्तं साय
सन्ध्यादिकम् ।

“ प्राप्तेऽथ सन्ध्यासमये स्नात्वाधोजघनावधि^३ ।
क्षालयित्वा तत् कुर्याद्वाससा परिवर्तनम् ॥
अर्चयित्वार्घ्यपूर्णायैर्देवमभियजेत्तथा ।
यथाशक्ति जपं कुर्यादासाय शयनं ततः ॥
समाधाय बहिर्देव निरालम्बपदे स्थितम्^५ ।
अपमत्तेन^६ वै तावदनिरुद्धेन चेतसा ।
सह तेनैव वै निद्रा यावदभ्येति साप्रतम् ” ॥ इति ।

पात्रे त्वेवमुक्तम्—

“ तत् पश्चिमसन्ध्याया प्राप्ताया तत्र चोदितम् ।
जपहोमादिकं सर्वं कृत्वा परमपूरुषम् ॥
अर्चयित्वा यथान्याय यथापूर्वमशेषत ।

^१ यथाशक्ति—क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति, अत क्वचित् भगवद्रूपनिरन्तरानुसन्धान—ख

^२ निवेशनीयम्—क, ख, ग, झ

^३ स्नात्वा वा जघनावधि—इति ष कोशादन्यत्र पाठ, स्नात्वा च जघनावधि इति ख कोशे

^४ अर्घ्यपूजाय—क, ख, ग, झ

^५ स्थित—ड, च, छ

^६ अप्रयल्लेन—ग, ष, ड, छ

भुक्ता सविश्य गयने समुत्थाय महानिशि ॥
 आचम्य प्रयतो भूत्वा ध्यात्वा परमपूरुषम् ।
 योगासने समासीनो युज्जीतात्मानमात्मनि ॥
 यथोक्तेन प्रकारेण यथाशक्ति चतुर्मुख ।
 सहारकममाश्रित्य तत्त्वान्यात्मनि सहरेत् ॥
 आत्मानं चापि हृत्पद्मे परमात्मनि विष्टिते ।
 सहरेदुत्थितो योगात् स्वाप क्लेशापहं ब्रजेत् ।
 इत्येष कथितो ब्रह्मन् योगकालश्च पञ्चम ” ॥ इति ।

न चैतन्निरन्तरभंगवदनुसन्धानं सनकादिसाद्वचमस्मदादिभिर्दु -
 योगस्य यथाशक्तय- गकमिति मत्वोदामितव्यम् । यथारोग्य भोजनवत्
 नुष्टेयत्वम् । यथाशक्ति तदास्वादम्यापरित्याज्यत्वात् । उक्तं च¹
 श्रीमत्प्रह्लादेन--

“ आयास स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ।
 पापक्षयश्च भवति स्मरता तमहर्निशम् ” ॥ इति ।

अतो यथा वा²—

“ द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वर परमेश्वर ।
 मन्यसे यदि तच्छक्य मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
 योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ” ॥

इत्येतावद्वादिनोऽर्जुनस्य भगवान् विश्वरूपं स्वात्मानं दर्शयामास , एवमत्रापि
 त्वानुभवसापेक्षान्³ यथामनोरथ परमोदारो भगवानेव स्वात्मानमनुभाव-

¹ च शब्दो घ कोशे नास्ति

² वा शब्द घ, ढ, छ कोशेषु नास्ति

³ स्वानुभवसापेक्षाणा—३, च, छ, घ कोशोऽत्र शिथिल

यति । अतो निर्यन्तरलब्धेन भगवदनुभवानन्दसन्दोहेन कृतार्थोऽस्मीति मन्य-
 मान करण-कलेवरानुगुण्यावधि सुखमासीनो विविध-
 भगवत्कैङ्गर्यरूप-
 निद्रानुभवप्रकार । व्यापारायस्तस्य^१ करिष्यमाणयोगोपकरणभूतस्य करण-
 वर्गस्य विश्रान्तये स्वयमुपनमन्ती निद्रा न निवार-
 येत् । ‘युक्तस्वप्नावबोधस्य’ इति स्मरणात् । निद्रैव तदा कैङ्गर्यम् ।
 सुषुप्तौ च “तदभावो नाडीषु तच्छुतेरात्मनि च” इति शारीरकसूत्रोक्तेन
 प्रासादखट्टापर्यङ्गन्यायेन^२ नाडीपुरीतद्व्रह्मसु^३ स्वात्मन शयनमनुसन्धाय,
 लक्ष्मीपरिष्वङ्गव्यञ्जकेन माधवशब्देन भगवन्तं संकीर्तयन्, “यथा प्रियया
 संपरिष्वक्त” इत्यारभ्य, “प्रज्ञेनात्मना सपरिष्वक्तो न बाह्य किञ्चन
 वेद नान्तरम्” इत्यास्त्रातप्रक्रियया^४ परमात्मपरिष्वङ्गविशेष च परामृश्य,
 ‘यत्करोषि’ इत्यादिप्रस्थानेन निद्रामपि समाराधनत्वेन मन्यमान, संशुद्ध-
 शुष्कपाद, शास्त्रोक्तप्रकारेण समुचिते स्थाने शास्त्रीये शयनीये चोदित-
 दिक्षिरा, शुद्धत्वानभत्वादिनियमयुक्त^५ श्रीशाण्डिल्यस्मृत्याद्युक्तप्रकारेण
 स्वाराध्यस्य भगवतश्चरणारविन्दयोर्धिन्यस्तशिरस्क, ‘शयनासनयानादौ’
 इत्यादिविधानात् तमेव माधव हृदये^६ ध्यायन् तमेव कीर्तयन् सुख शयीत ।
 यदा यदा च^७ निद्राविच्छेदस्तदा तदा तमेव ध्यायेत् । सकीर्तयेच्च तानि
 नामानि पुनरानिद्रागमात् । सोऽय प्रदोषप्रभृति-ब्राह्मसुहृत्तावधि^८ सारस्वत-

^१ व्यापारायत्तस्य—क, ख, ट, च, छ, झ, व्यापारायासितस्य—ग

^२ प्रासादखट्टापर्यङ्गन्यायेन—ग, प्रसादखट्टापर्यङ्गन्यायेन—च

^३ ब्रह्मणि—ख, ग, घ, ङ, छ

^४ इत्यादिप्रक्रियया—कु, य, ग, च, झ

^५ परमात्मनि परिष्वङ्ग—इति ध कोशादन्यत्र पाठ

^६ शुद्धत्वादिनियमयुक्त —ध

^७ हृदयेऽपि—घ

^८ च शब्द ध कोशादन्यत्र नास्ति

^९ सुहृत्तपर्यन्त—ड, छ

स्रोतस^१ इव विश्रमान्तरितस्य योगस्यावसर । अवसरान्तरेऽप्यैकाश्च्यसम्भवे कर्मान्तरसङ्कोचेन स्वीकार्य इति^२ प्रागेवोक्तम् ॥

एव वर्तमानस्य सर्वं कालोऽप्यवन्ध्यो भवति । सर्वे व्यापारा कैङ्गर्यरूपा भवन्ति । सर्वोऽप्यानुषङ्गिको भोग क्रीडाशुकक्षीरास्वादन्याव्यापार कैङ्गर्यरूप ।

येन स्वामिभोगशेषभूतो भवतीति, भगवत्कैङ्गर्यैकरते पञ्चकालपरस्य सर्वोऽप्यैकान्तिनोऽनादिमायानिशावसानेऽनन्तमोक्षावसर-

प्रारम्भे च प्रत्यूषवदास्थितोऽयमायु शेषकाल इति स चायमौत्सर्गिक क्रम उक्त । अपवादे तु व्युत्कमविलोपादिप्रवृत्ति । तथा हि—उपवासदिवसेष्वेकादश्यादिषु अनुयागस्य लोपो भवति । सप्त-

पञ्चकालानुष्ठान-
क्रमस्य क्वचित्
अपवाद ।

ज्ञमेव च^३ तदार्णी यजनम् । अत एव चानुयागस्यानियतत्वव्यञ्जनाय भाष्यकाराणा तदनुक्तिः । तदर्थ-

कालश्च^४ तस्मिन् दिवसे स्वाध्याय-योगादिष्वन्यतमेन यथोचितं यापनीय । कदाचित् द्वादश्यादिषु प्रभाते पारण भवति । तदर्थं पूर्वं यजने^५ कृतेऽपि स्वकालप्राप्त मध्यन्दिनयजनं सप्ताङ्गं तिष्ठति । वैशेषिकार्चनेषु बहुषु एकदिवसे क्रमात् सभवत्सु “अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्” इति न्यायेन उपादानादिप्रवृत्तिलेशत् प्रतिरुद्धर्यते । तत्र पूर्वदिवसार्जितैद्रव्यै परोपनीतैर्वा तत्त्वक्रियानिप्पत्ति । यजनं च सर्वस्मिन् कालेऽभ्यनुज्ञातम् । सिन्नवृत्तेरन्यपरस्यातुरस्य कलहाद्युपद्रुतस्य च भोजनात्

^१ स्रोत इव—क, ख, च, झ

^२ स्वीकार्यमिति—ख, ग, घ, ङ, छ

^३ च कार क, ग, च, झ कोशेषु नास्ति

^४ तदर्थं कालश्च—घ, ङ, छ

^५ पूर्वयजने—क, ख, ग, झ

पूर्वं यदाकदाचिल्लभेऽवसरे^१ भवति । अत्यन्ताशक्तौ तु ऋत्विक्-पुत्र-शिष्या-दिभि स्वसमैरन्यै कार्यते । तत्र त्वयमपवाद स्मर्यने—

“विधुरो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुक ।

परार्थं कर्म कुर्वाणा पातयन्ति पतन्ति च” ॥ इति ।

इष्ठच्छक्तौ तु सकुचितयजनम् । एकोपचारमारभ्य तत्तच्छब्दत्याद्यनुसारेण सहस्रोपचारान्तविधानात् । ‘विषुवायनद्वितयपञ्चदशी’ इत्यादिना प्रतिष्ठिद्वेष्टवसरेसु वेदाभ्यासरूपस्वाध्यायो लुप्यते । तदा तत्कालमप्यनन्यपरस्य प्रधानतमो योगः समाप्तकन्दति । त्रयोदशीनिशामुखे च तस्याप्य पवाद केचिदिच्छन्ति । तदापि सर्वक्रियान्तरनिरोधपूर्वक मौनव्रतमनुष्ठीयमान सात्त्विकत्यागप्रक्रियया स्वकीयेन मया स्वप्रीत्यर्थं भगवतैव कार्यत इत्यनुसन्धेयम् । तस्मात् “आलोङ्घ सर्वशास्त्राणि” इत्यारभ्य “ध्येयो नारायण सदा” इत्यादिभिरुक्तं भगवदनुस्मरण सर्वत्र सावकाशम् । अविच्छिन्नत्रस्मृतिसन्ततिरूपत्वादिक तु मात्रया भज्यते ।

एव मृतक सूतकाद्यप्रायत्यकालेष्वपि प्रयतकर्तव्यशास्त्रीयसर्वकर्म-आशौचादिष्वपि विलोप । तदानी तु^२ मौनावसरव्यतिरिक्तं कालं भगवत्सकीर्तनादि सकीर्तनेन स्मरणेन च यापनीय । ‘सततं कीर्तयन्तो कार्यम् । माम्’, ‘तस्मात् सर्वेषु कालेषु’, ‘मामनुस्मर’ इत्यादेस्तदार्णी निरपवादत्वात् । प्रत्युत—

“चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ।

नाशौचं कीर्तने तस्य पवित्रं भगवान् हरि ।

नाशौचं कीर्तने तस्य स्मरणे वापि विद्यते ॥

^१ लब्धावसरे—क, ख, ग, च, झ

^२ विलोपवत्तदार्णी—ख, विलोपात्तदानी—ग.

अगुच्छश्चाप्यनाचार सर्वावस्था गतोऽपि^१ वा ।

य स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यान्तरं शुचि” ॥

इत्यादिभि कीर्तन-स्मरणयोराशौचकालेऽपि अनुष्टुप्यत्वोक्ते । किंच,^२

“ सकीर्तयेजगन्नाथं वेद वापि समीरयेत् ।

ध्यायन् कृते वजन् यज्ञस्तेताया द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सकीर्त्य केशवम्” ॥

इत्यादिभि देश-कालावस्थाधिकार्याद्यविशेषेण^३ वेदाभ्यास-ध्यान-यजनार्चन^४-स्थाने तुल्यफलतया सकीर्तनस्य विहितत्वात्, प्रपन्नाभिमतभगवत्प्रीतेश्च तावतैव सुलभत्वाच्च सर्वदेश-सर्वकालाधिकार्याद्यविशेषेण सकीर्तनमेव कर्मान्तर-लोपकाले समुच्चितम् । विशेषत कलिधर्मत्वाच्च^५ । कलौ युगे प्रयतस्यापि ह्यन्याशक्तस्य तदेव युक्तम् । यथाह भगवान् शौनक —‘कीर्तनादेव कृप्णस्य मुक्तवन्ध, परं ब्रजेत्’ इति । अत एवाभिगमनस्य न कदाचिदपि लोप । अप्रयतस्यापि दूरावस्थितस्य^६ सकीर्तन-प्रणामाङ्गलिवन्ध-भाषास्तोत्र-लौकिक-वाक्यमात्रपूर्वकप्रपदनैरपि तत्स्वरूपनिष्पत्ते ।

ननु^७ भागवतस्य सदाचार्यसकाशात् सम्यगधिगतवेदान्तस्य ब्रह्म-वित्त्वेन सद्य शौचविधानादनुवृत्ताशौचासिद्धे, कथ कर्मविलोप । मैवम् ।

^१ सर्वावस्थागतोऽपि—घ, ड, छ

^२ किंच इति शब्दो घ कोशे नास्ति

^३ अधिकार्याद्यविशेषेण, घ, अधिकार्याद्यविशेषेण विहितवेदाभ्यास—ख, ग, अधिकार्याद्यविशेषेण विहित वेदाभ्यास—क, झ.

^४ ध्यानजपार्चन—क, ख, ग, घ, च

^५ कालधर्मत्वाच्च—क, ख, ग

^६ दूरादवस्थितस्य—घ, ड, छ

^७ भागवतसदाचार्य—क, ख, छ, झ, भागवतस्य सदाचार्यस्य—घ

रहस्यान्नायनिष्ठानामेव तच्छाखागृहोक्तप्रक्रियया तदभावात् । मन्त्रसिद्धान्तादिनिष्ठाना तु दीक्षितानामपि प्रकान्तमहोत्सवाधिकारिष्वेव तन्निषेध । यद्यपि ब्रह्मवित्त्वमेतेषामविशिष्ट^१ तथापि कृतादिषु त्रिषु^२ युगेषु तेषामपि सद्यःशौचम् । “वृत्तस्वाध्यायसपत्नस्याघसकोचन तथा” इति घटिकावैयवस्थावचनेन कलियुगे वृत्तादिनिमित्ताघसकोचनप्रतिषेधात् । न च वाच्यम्—

“एकाहाच्छुध्यते विषो योऽग्निवेदसमन्वित ।
व्यहात् केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनै ” ॥

इत्यादिषुक्तस्याग्निवेदादिनिमित्तस्याघसंकोचस्याय प्रतिषेध , नतु ब्रह्मवित्त्वनिमित्स्येति^४ । मैवम् । यथोक्तब्रह्मविदामपि वृत्तगुणशब्देन ग्रहणसम्भवे सकोचकाभावात् । न च ब्रह्मविच्छब्देन प्रवर्जितग्रहणम् । ब्रह्मविदा प्रवर्जिताना च सद्यशौचार्हत्वेन^५ पृथगुपादानात्^६ । तर्हि “सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातुब्रह्मविदा तथा” इति सहपठिताना सत्रिप्रभृतीनामपि मत्र-त्रत-ब्रह्मचर्य-दानादिगुणनिमित्तम् अघसंकोचनमिति तेषामप्येतत् अन्तिमयुगे

^१ ब्रह्मवित्त्व तेषामप्यविशिष्ट—क, ख, ग, च, झ , ब्रह्मवित्त्वमेव तेषामविशिष्ट—इ, छ

^२ त्रिषु शब्द क, च, झ कोशेषु नास्ति

^३ घटिका इति पद क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति

^४ इति शब्द घ, च कोशयो नास्ति

^५ सद्यशौचानर्हत्वेन—घ, ड, छ

^६ पृथगुपादानात् । यथोक्तम् मैवम् । ब्रह्मवेदनादीनामपि—इ, छ ,

ब्रह्मवादिनामपि—घ , पृथगुपादानादिति यथोक्तब्रह्मविदामपि—च अत्र कोशा पाठो बहुधा भिद्यन्ते । अस्मिस्थले—ख, ग, घ, ड कोशेषु यथोक्त इत्यस्यानन्तर मैवमित्यस्य पूर्व च पठक्तिलोपसूचकानि चिह्नानि च दृश्यन्ते । अतो वाक्यार्थो नात्र स्पष्ट

^७ गुण इति पद क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति

न स्यादिति चेन्न,^१ अनुष्टानतम्तद्वचवस्थापनात् । अद्यापि हि सद्यं शौचं
त्रयादिपु शिष्टैरनुष्टीयते । न शारीरकाधिगम्सिद्धब्रह्मवेदनवतामपि गृह-
स्थाना क्वचित् तथानुष्टान^२ दृश्यते । अनन्तवाहाकुट्टिसिद्धान्तव्याकुलतत्त्वा-
ध्यवसाये, रागादिदोषान्धकारवहुले, बहुलनिशीथखद्योतवल्पगुणलवेऽपि^३
कलिविलुप्सस्वधर्मवर्गेऽभिन् काले ब्रह्मविदामसभवादेव तथानुष्टानादर्शनमिति
चेत्, तर्हि कस्येदानी ब्रह्मविद् सद्य शौचेन कर्मलोपं परिजिहीर्षसि ।

“ कलौ कृतयुगं तस्य कलिस्तस्य कृते युगे ।

यस्य चेतसि गोविन्दो हृदये यस्य नाच्युत ” ॥

इति न्यायेन य कश्चिद्यत्रकचिद्ब्रह्मविदधापि^४ सभवतीति चेत् सत्यम् ।
स तावत् व्यासागस्य-भूगुपति-विभीषणप्रभृतिभिस्वयाप्यद्युपेक्षित् प्रदेशे
वर्तमान स्वान्तरात्मसाक्षिक तथानुतिष्ठतु नाम । तदन्येषा^५ तु भागवत-
मर्यादा प्रविष्टाना परिपूर्णब्रह्मवित्त्वाभावेऽपि^६ ह्युपनीतावस्थत्वमात्रेण द्विजत्व-
वत् सस्कार-वेषादियोगमात्रेण भागवतत्वमात्र सिद्धमिति तत्वन्मात्रवैशिष्ट्यं
शालिना तत्त्विवन्धनाघसंकोचे प्रमाण क्वचिन्न पश्याम । अत एव हि^{११}

^१ न इति पद क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति

^२ शारीराधिगम इति घ कोशादन्यत्र पाठ

^३ तदनुष्टान—क, ख, ग, च, झ

^४ अपि शब्द क, स, ग, च, झ कोशेषु न दृश्यते

^५ तदनुष्टानादर्शन—ङ, ख, ग, च, झ

^६ ब्रह्मविदपि—क, ख, ग, च, झ

^७ अन्येषा—क, ख, ग, च, झ

^८ हि शब्द —घ, ट, छ कोशेषु नास्ति

^९ सस्कारविशेषादिशोग—क, ङ, च, छ, झ

^{१०} वैशिष्ट्य—घ कोशादन्यत्र नास्ति

^{११} हि घ कोशे नास्ति

तेषामपि पौष्करादिषु आशौचमनुमतम् । यत्तु तत्रत्यसंस्कारविशेषवत् कस्यचित् आशौचकालेऽपि मानसयागमात्रमनुमन्यते तत् गायत्रीस्मरणपूर्व-कजलाञ्जलिप्रक्षेपन्यायेन नेतव्यम् । विष्णवर्चनमपि हि^१ प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं नित्यं चंति प्रागेवोक्तम् । मानसयागमात्राभ्यनुज्ञानेन^२ शेषनिषेधश्च तत्रापि सिद्धं इति ।

तदेव स्वत प्राप्तिमपवादप्रकाराश्च^३ यथावदधिगम्याय धर्मोऽनुष्टुपेय ।

धर्मानुष्टानप्रकारस्य
दुरुहत्वम् ।

“एकं यदि भवेच्छास्त्रं ज्ञानं निस्सशयं भवेत् ।
बहुत्वादिह शास्त्राणां ज्ञानतत्त्वं सुदुर्लभम्” ॥

इत्यादिभिर्याथार्थेन अतिवितत-गहन-गम्भीर-विविध-विकल्पबहुतरशास्त्रसक्षो-भजनितदिङ्मोहशान्तये सर्वे सङ्कलनमात्रं त्विह कृतम् । अनेनैव प्रस्थानेन प्रशमितदिङ्मोहै समर्थं आप्रभातादनुष्टुपेयानि सर्वाणि कर्माणि प्रत्येक बहुतेरतिकर्तव्यतामुख्यानुकल्पविकल्पापवादादिविधायकतत्तच्छास्त्रेषु यथाभगवत्पूजनस्य नित्यं वदधिगम्यानुष्टुपेयानि । हन्त तर्हि दुर्जने दुष्करेऽस्मिन् त्व-सुकरत्वादिकम् । प्रस्थाने को नाम^५ अद्याधिकारी स्यादिति चेत्, मैवं भेतव्यम् ।

^१ हि शब्द क, च, झ कोशेषु नास्ति

^२ मात्राचुंडानेन—क, च, झ

^३ स्वत प्राप्तिमपवादप्रकार च—क, ख, स्वत प्राप्तानपवादप्रकाराश्च—ग, स्वत प्राप्तिमपवादप्रकार च—च

^४ शान्तये कलामात्र—ठ, च, छ, शान्तये सर्वे सङ्कलन इति पट्टिं घ कोशे “उपनीतावस्थत्वमात्रेण” इति पूर्वनिर्दिष्टवाक्यस्यानन्तर प्रमादवशालिखिता प्रतिभाति

^५ अद्य इति शब्द क, ग, च, झ कोशेषु नास्ति,

“ न विष्णवाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधि ” ॥

“ नित्यं विष्णवर्चनं परम् ” इत्यादिभि सर्वोत्तरत्वेन च^१ नित्यत्वेन च श्रुते-
अस्मिन् धर्मे अष्टवर्षस्य ब्रह्मचर्यधर्मं इव यथाकथचिदनुप्रवेशस्यापि^२ युक्तत्वात्,

“ स्वल्पमन्धस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ।
न हि कल्याणकृत् कश्चिददुर्गतिं तात् गच्छति ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ” ॥

इत्यादिन्यायेन^३ भगवतैवाश्रितवत्सलेन शेषपूरणात् । स्मरन्ति च—

“ सकृदुच्चरित^४ येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
बद्धं परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ” ॥
“ साङ्केत्य पारिहास्य वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमत्रेषाधविनाशनम् ” ॥
“ सकृत् स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणा जन्मशतैश्चित्तम् ।
पापराशि दहत्याशु तूलराशिमिवानल् ” ॥
“ हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृत ।
अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक ” ॥
“ दुर्गससारकान्तारमपारमभिधावताम् ।
एकं कृष्णनमस्कारो मुक्तिरस्य देशिकः ” ॥

^१ च शब्द क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति

^२ अपि शब्द क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति

^३ इति न्यायेन—क, ख, च, झ

^४ सकृदुच्चरित—घ, ड, छ.

“ एकोऽपि कृष्णे सुकृतप्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्य ।
 दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ” ॥

“ उपोषित पोषितो वा दुष्टो वा^१ प्रणतोऽपि वा ।
 प्रसद्य हरते पाप को न सेवेद्वरि तत ” ॥

“ को हि भारो^२ हरेर्नाम्नि जिहाया^३ परिकीर्तने ” ।

“ आयास स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ।
 पापक्षयश्च भवति स्मरता तमहनिशम् ” ॥

“ कि त्वया नार्चितो देव केशव क्लेशनाशन ।
 उदकेनाप्यलभे तु द्रव्याणा पूजित प्रभु ” ॥

“ अन्यत्पूर्णादपा कुम्भादन्यत्पादावने जनात् ।
 अन्यत्कुशलसप्रभान्न चेच्छति जनार्दन ” ॥

“ पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु ।
 भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थ क्रियते न यत्त ” ॥

“ पत्र पुष्प फलं तोय यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
 तदह भक्त्युपहृतमन्नामि प्रयतात्मन ” ॥

“ अण्वप्युपहृतं भक्त्यर्मम तोषाय^४ कल्पने ” ॥ इत्यादि ।

उक्त च नारदीये श्रीमदष्टाक्षरब्रह्मविद्याया षोडशोपचारोक्त्यनन्तरम्—

“ एवमष्टाक्षरैव सर्वत्रार्चनकर्मणि ।
 उपचारानिमान् कुर्वन् भक्त्युक्तेन चेतसा ॥

^१ दुष्टो वा इति छ कोशादन्यत्र पाठ

^२ कोऽतिभार —क, ख, ग, ड, च, छ, झ

^३ जिहाया—क, ख, झ

^४ मम भोगाय—ख, ग, घ

तुलसीपद्मपालाशसुवर्णकुसुमै शुभै ।
 पूजयित्वा जगन्नाथं फलमानन्त्यमश्नुते ॥
 गन्धै पुष्पै फलमूलै पत्रैर्वारिभिरेव^१ वा ।
 नित्य भगवत् पूजा यथासम्भवमाचरेत् ॥
 समस्तलोकनाथस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिण ।
 साक्षाद्गवतो विष्णो पूजन जन्मन फलम्” इति ।

एतेन भगवत्पूजनस्य नित्यत्वं सुकरत्वं स्वयप्रयोजनत्वं च व्यक्तमुक्तम् ।

यत्पुनरिदं विकलसंमाराधनादौ प्रत्यवायादिकमुच्यते—

नित्यार्चने वैकल्येऽपि
 दोषाभाव ।

‘सर्प दृष्टा यथा काय^२ कम्पते च मुहुर्मुहु ।
 अमन्त्रमर्चक दृष्टा तथा भीतो^३ जनार्दन ॥
 गन्धहीने भयोत्पत्ति पुष्पहीने तु सकुलम् ।
 निवेद्यहीने^४ दुर्भिक्ष मरण मन्त्रहीनके ॥
 अमन्त्रमविधि चैवमकाल चैव पूजनम् ।
 नित्य राष्ट्रभयं कुर्यात् तद्ग्राम^५ तु विनश्यति ॥
 अमन्त्रेणैव यत्पूजयं पिशाचासुरवर्धनम् ।
 व्याधितस्करदोषौ च अनावृष्टिर्महद्ग्रयम्” ॥

^१ फले पत्रैर्वैर्वारिभि —क, च, झ

^२ दृष्टा नर काय—ख, ग, ड, छ, दृष्टा महाकाय—घ, दृष्टा यथा कायी—व

^३ महाभीत—घ

^४ निवेद्यहीने—ख, ग, घ, ड, छ

^५ ग्रामस्तु इति चेत् साधु

इत्यादि तदेतत् सर्वं राज-राष्ट्रादिसमृद्धर्थकाम्याराधनेषु अन्येष्वपि पूर्ण-
नुष्ठानशक्तस्य सपूर्णद्रव्यस्य लोभादिभिस्तत्तद्वानौ मुख्यकल्पसमर्थस्यानु-
कल्पेन वृत्तौ च^१ दोषमाह । न तु नित्ये कर्मणि^२ निष्कामस्य यथाशक्ति-
करणे । स्मरन्ति च मन्वादय —

“वेदोदितं स्वक कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रित ।
तद्विकृवन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमा गतिम्” ॥ इत्यादि ।

अस्ति चान्यो भगवद्भर्मस्य विशेष , यमधिकृत्याय सात्त्वतसग्रह —

“सकृत् त्रयह च सप्ताहं पक्षं मासमथापि वा ।
यो यजेद्विधिनानेन भक्तिश्रद्धासमन्वित ॥
सोऽपि यायात् पर स्थान कि पुनर्योऽत्र संस्थित^३ ।
यावज्जीवावधि कालं बद्धकक्षो महामतिः” ॥ इति ।

एतदेव सक्षिप्त नारायणमुनिभि—

“दिनमेकमपि प्रीतो य कुर्यान्मतिमात्र ।
सुकृति कि पुनर्यावज्जीवमेव समाचरेत्” ॥ इति ।

उक्तं चाहिर्बुध्येन —

“समाराधयतस्त्वेवमेकाहमपि नारद ।
मुक्तिं करे स्थिता^४ तस्य सर्वे कामाश्च कि पुनः” ॥ इति ।

^१ समृद्धर्थ—क, ख, ग, च, झ

^२ प्रवृत्तौ च—क, ख, ग, च, छ

^३ नित्यकर्मणि—क, च, झ

^४ योगसंस्थित—क, ख, झ

^५ करस्थिता—क, ख, ग, च, झ

तदिदं फलार्थिविषयम् । अन्येषा तु स्वयप्रयोजनत्वं प्रागेव स्थापितम् ।
तदभिप्रायेणोक्तं वज्ञिवशेश्वरै—

“ एवमेकदिन वाथ^१ द्विदिनं त्रिदिन तु वा ।
मास वा वत्सरं वापि यावज्जीवितमेव वा ॥
वर्तेत भक्तच्या मरया वैष्णवं सुचिरं सुखम् ।
प्रारब्धे मध्यतो विष्णे विच्छिन्नेऽप्यत्र कर्मणि ॥
नानर्थो न च नैप्फल्यं न कृताशस्य संक्षय ।
प्रागङ्खेष्वसमस्तेषु विच्छिन्नेष्वन्यकर्मसु ॥
भवत्येवैतदस्तिलं वैदिकेष्वितरेष्वपि ।
कृतस्वल्पाशकोऽप्यस्य स्थित्वा सुचिरमक्षयम् ॥
त्रायेतैव स्वकर्तारं स्वशक्तच्या भवभीतित ।
श्रद्धावानधिकार्यस्मिन्नुक्ते कर्मणि^२ वैष्णवे ॥
नापरं कुलवृत्तादिगुणं कर्तुविशेषतः^३ ।
येन केनचिदेषित्रा भाव्यमस्मिस्तु कर्मणि ॥
तस्मिन् सुदुर्लभे लभे^४ कृपैवानन्तरक्रिया ।
ज्ञानकर्मतपोयोगयुक्तानप्यधिकारिण ॥
श्रद्धाहानि परो दोषश्च्यावयेदधिकारत ।
स्वोक्तासूपनिषत्त्वेवमुक्तवानुत्तमं पुमान् ॥
श्रद्धाश्रद्धे समुद्दिश्य तस्माच्छ्रद्धा परो गुण ।

^१ एकदिन यावत्—क, ख, ग, च, झ

^२ अस्मिन् युक्ते कर्मणि—मुद्रितकारिकाग्रन्थपाठ

^३ कर्तु विशेषत —क, झ, कविष्वद्विशेषत —घ, कर्तुविशेषत —च.

^४ क्रियैव—घ, ड, च, छ.

नेह कालक्रियाकर्तृद्रव्यदिग्देशसश्रिता^१ ॥
 एषितार तदिच्छा वा विहायास्ति नियन्त्रणा ।
 निषेधाविषयीभावाद्वते नैवापरो गुण ॥
 प्रीतिहेतु परेशस्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु ।
 अत एवार्चनाङ्गानि द्रव्याणि गणयन् स्वयम् ॥
 प्राह पत्रादिमात्राणि जातिवर्णादिभिर्विना ।
 अहो हरि ब्रुवन्नेव मुक्तिमेत्यप्यहो अहो ॥
 अहो अहो सुलभता कृपा चेयमहो अहो ।
 अस्येव निर्मल तोयमयनसुलभं भुवि^२ ॥
 दृश्यन्ते च शुभा दूर्वा सुलभा सर्वदिक्षवपि ।
 अस्ति जिह्वा^३ हरि स्तोतुमात्मीयैवास्यमध्यगा ॥
 स्वकरावपि कर्मणौ ध्यातुमस्त्येव मानसम् ।
 अतो न हानिर्मन्त्राणा^४ यागविन्नकरी हरे ॥
 सामग्र्येषा हि सम्पूर्णा^५ पत्राद्येकैकमेव तु ।
 अज्ञानादथवा ज्ञानादपराधेषु सत्स्वपि ॥
 प्रायश्चित्त क्षमस्वेति प्रार्थनैकैव केवलम् ।
 सत्यसकल्पसंयुक्ते सर्वज्ञे सर्वशक्तिके ॥
 नित्यनिर्देवनि·सीममहाविभव्योगिनि ।
 स्वाधीनत्रिविधाशेषचिदचिद्वस्तुशेषिणि ॥

^१ सस्त्वता—क, ख, ग, झ.

^२ हरि वक्तु—छ, छ.

^३ योग—छ, च, छ

^४ वक्त्रादि—मुद्रितकारिकापाठ

^५ महामहिम—ड, छ

निर्मलानन्तविज्ञाननिधावुदधिशायिनि ।
 स्वसकल्पकृताशेषजगज्जन्मलयस्थितौ ॥
 अर्चनादिप्वनर्हत्वात् कश्चिन्नापराध्यति ।
 अतोऽनङ्गीकृताशेषकर्तृदोषविमर्शया ॥
 कृपयैवप्स्य देवस्य सर्वोऽप्यर्हति तत्क्रियाम् ॥ इति ।

अत्र ‘तत्क्रियाम्’ इति सामान्यनिर्देशात् यथाधिकार साक्षात् समाराधनम्, परैस्तत्प्रवर्तनम्, समाराधनापेक्षितप्रदानेन शिश्रूषणम् इत्यादिकं सर्वं संगृहीतम् । उक्तन्यायेन न्यूनाधिकोपचारादिकमपि सर्वमुपपादित मन्त्रव्यम् ।

अपि च, अप्रयज्ञलभ्यैरान्तरपुष्पादिभिरपि भगवदुपासन स्मर्यते—

भगवदाराधने
 आन्तरपुष्पादीना
 मुख्यस्वम् ।

“ अहिसा प्रथम पुष्प पुष्पमिन्द्रियनिग्रह ।
 सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्प विशेषत ^१ ॥
 ज्ञान पुष्प तप पुष्पं ध्यान पुष्प तु सप्तमम् ।
 सत्यमेवाष्टम पुष्प तेन तुष्यति केशव ” ॥ इति ।

आह च भगवान् शैनक —-

“ रागाद्यपेत हृदय वागदुष्टानृतादिना ।
 हिसादिरहित काय केशवाराधन त्रयम् ” ॥ इति ।

^१ पुष्प तथैव च—घ

प्रत्येक सम्पूर्णसमाराधनमित्यर्थ । अतो यथाधिकार यथाशक्यमत्र श्रद्धानै
 पूर्णानुष्टानु समा- दयार्द्रहृदयदेशिकोपदेशपूर्वकमनुप्रविश्य देश-काल-द-
 हत्यानुष्टानुश्च तुल्य- शादानुगुणयेनाच्छिद्रम्, यथाक्रम समाहृत्य वानुतिष्ठद्वि-
 फलत्वम् । रनन्यप्रयोजनै परमैकान्तिभि अनवधिकपरमपुरुष-
 चरणपरिचरणरूपम्^१ अपवर्गेश्वर्य यथारोग्य यथायोग्य चात्रैव भोक्तव्यमिति
 सिद्धम् ।

ग्रन्थोपसहार ।

सब्य पाद प्रसार्य श्रितदुरितहर दक्षिण कुञ्चयित्वा
 जानुन्याधाय सब्येतरभुजमपर^२ नागभोगे निधाय ।
 पश्चाद्वाहुद्वयेन प्रतिभटशमने^३ धारयन् शखचक्रे
 देवीभूषादिजुष्टो जनयतु^४ जगता शर्म वैकुण्ठनाथ^५ ॥

विदितनिगमसीमा वेङ्कटेशेन तत्त-
 द्वुसमयसमक्ष बद्धजैत्रध्वजेन ।
 प्रतिपदमवधान पुष्यता सात्त्वताना^६
 परिषिदि विहितेय पञ्चकालस्य रक्षा ॥

^१ परिवर्यास्पम्—क, ख, ग, च, झ

^२ सब्येतरभितरभुज—क, ख, ग, च, झ, सब्येतरभुजमितर—ड, छ

^३ प्रतिभटशमने—घ

^४ वितरतु—ड, छ

^५ देवीभूषादिजुष्टो नवजलदनिभ पातु दिव्य परो न —इत्यस्मिन्नेत्र ग्रन्थे उपादान-विषयस्यावसाने व्ययमानः पाठ (१३७ पुटे)

^६ सात्त्विकाना—क, ड, च, छ, झ

कण्डूला^१ कलिकज्जलाविलधिय केचिजडा निष्फल
 विकोशन्तु वियच्चरै सह बलिव्यत्यासवित्रासिभि ।
 मोघाशापि तथाविवेष्ववितथेष्ववार्येष्वमोघा^२ भृश
 मुक्तश्वर्यमहाफलोद्गमधिया चर्येयमाचर्यताम् ॥

त्यक्त शास्त्रमल्पकप्रभृतिभि कि तेन तस्यागत
 प्रद्विष्ट जगदेकचक्षुषि दिवाभीतैस्ततस्तस्य किम् ।
 दुग्ध पित्तहतैर्जुगुप्तिंमतम्तस्यापि कि दुर्जनै-
 स्त्यक्त चेदपि मत्कृतं सुरुचिर कि देशिकैस्त्यज्यते ॥

इति श्रीमवितार्किकसिहस्र्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वृङ्गठनायम्य
 वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीपाञ्चरात्ररक्षाय
 नित्यव्याख्यानाख्य
 तृतीयोऽधिकार ।

॥ श्रीपाञ्चरात्ररक्षा संपूर्णा ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

^१ किल कज्जल—च

^२ आर्तेष्वमोघा—क, च, झ, मोघाशापि इत्यनन्तर ग्रन्थशेष प्रायेण घ कोशे त्रुटिन । इ, छ कोशयोस्तु पट्किलोग्सूचकानि चिह्नानि अत्र दृश्यन्ते

^३ जुगुप्तित इत्यनन्तर ड, छ कोशयो पट्किलोपो दृश्यते, ततश्च “सस्तु सति कि तदेशिकैस्त्यज्यते” इति विषम कोऽपि पाठभेदश्च विद्यते

श्रीपाञ्चरात्ररक्षायाम्

निर्दिष्टाना ग्रन्थाना ग्रन्थकर्तृणा च

वर्णनुक्रमणिका

[अत्र तस्य तस्य ग्रन्थस्य ग्रन्थकर्तुश्च नामसूचकानि कानिचन सङ्केताक्षराणि तत्त्वान्न परस्तात् कुण्डलोरेखानाम् अन्तरा मन्ति विन्यस्तानि । तान्यनुसूत्य प्रमाणवच्च-नादीना वर्णानुक्रमणिकायां सूचिताना ग्रन्थ ग्रन्थकर्तृणा नामानि ज्ञातव्यानि । यानि नामानि प्रमाणवचननिर्देश विनैव ग्रन्थे सूचितानि तेषा नेह सङ्केताक्षराणि सन्ति दत्तानि । अत्र दृश्यमाना सङ्क्षया कोशस्यान्य पुटाङ्कान् निर्दिशन्ति ।]

अक्षपाद , १२

आपस्तम्बधर्मसूत्रम् (आप ध) ९४

अव्रि , (अ) १४१

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् , (आप श्रौ) ३

अथर्वणश्रुति , (अ श्रु) ६५, ११७

आपस्तम्बस्मृति , (आप स्मृ) ९९,
१४९

अभिगमनसार (श्रीवत्साङ्कमिश्राणाम्),

आयुर्वेद , (आ), ८२

(अ सा) १११

इतिहाससमुच्चय , (इ. स) १०४, १४९

अमरकोश , (अ को) ११५

ईश्वरसहिता, (ई) ३, ४०

अष्टाक्षरबद्धविद्या (नारदीया), (अ ब्र ना)

ऋग्वेद , (बहवृचाप्राय) (ऋ) २६, ७५

१०८, १७४

एकायनशाखा, (ए) १४

अहिंशुर्धन्यसहिता, (अहि) २३, १७६

कपिल , (क) ७४

आचमननिर्णय (प्रतापभूपस्य) (आ नि)

कठवल्ली, (क व) ९४, १४२

११७

कामिकागम , (कामि) } २६, २७

आगमप्रामाण्यम (यामुनमुनीनाम), (आ

कारणतन्त्रम् , (का त) } २६, २७

प्रा) २

कालविधानम् , (का वि) १५०, १६८

आत्रेय , २१

- कालोत्तरम्, (का) १९, २०, २८, ३१,
३४, ३८
काश्यप, २१
काश्यपीयम्, २१
कुरुक्षेत्र, ५९
कृष्णकल्प (कृष्णमन्त्रकल्प — कुण्ठनस्य)
(कृ क) १२६, १५१
कृष्णमुनि, (दश्यता श्रीकृष्णमुनि)
कर्तु, (क) १०५, १४१
क्रियाविकार (वेदानां), (क्रिया वै) २२,
१६३
गद्यब्राह्म, (गद्य) १५९, १६१
गार्यसहिता, २३
गीतार्थमङ्ग्रह (यामुनमुनीनाम्), (गी स)
८०
गुव्वमरोमुनि (नित्यक्रमसप्रहमता), ८८
गौतमधमसूत्रम्, (गौ ध) ९२, १३६, १३७
चित्रशिखण्डसहिता, ४०
छान्दोग्योपनिषत्, (छा) २५, ८६
जयाख्यसहिता, (ज स) ४० ४७, ५१,
६१, ७१, ७२, १०७, १२५, १२६,
१२९, १४७, १६६
जयोत्तरसहिता, ४०
तत्त्वसागर, ४०
तन्त्रसारसमुच्चय, (त स) २३
तैत्तिरीयसहिता, (तै स) ८६
तैत्तिरीयोपनिषद्, (तै उ) १०९
दक्ष, ५५, ६०, ६१, ७६
दक्षस्मृतिः, (द) ६९ ७०, ७१, ७३,
७४, ७६, १२६, १४७, १५०
नाथमुनि, ५९, १६२
नारदीयम्, (ना) १६, २९, ११०
नारदीयाष्टाक्षरब्रह्मविद्या (दश्यताम् अष्टाक्षर-
ब्रह्मविद्या)
नारायणमुनि, (ना मु) ५४, ५६, ८९,
९१, ९३, १०३, ११२, ११७, १२५,
१२७, १५२, १७६
निक्षेपरक्षा, ५८, ८१
नित्यक्रमसप्रह (गुव्वमरोमुनि), ८८
नित्यग्रन्थ (श्रीभाष्यकारस्य), (नि रा)
५५, ५६, ५७, ५८, ६३, ८१, १२८,
१६१
न्यायविस्तर, (न्या वि) ११
पञ्चप्रक्ष, ४०
पद्मोद्भवसहिता, ४०
परकालसूरि, (प सू) ९०, १२४
परमसहिता, ११०
पराढ्कुश, ९०
पराशर, (प) १४७, १५८
पराशरभद्राक, (प भ) ३, ५३, ५४, १११
पाञ्चारात्रक्षा—श्री, (पा र)
पाञ्चसहिता—चर्यापाद, (पा स च) ८, ९,
१०, ११, १३, २३, २८, २९, ४५,
५०, ९८, १०२, ११०, १२६, १२९,
१३०, १६४
पारमेश्वरसहिता, (पार स) प्रतिष्ठाध्याय
(प्र), प्रायश्चित्ताध्याय (प्रा) स्वयव्यक्त-
निर्णयाध्याय (स्व), १२, १७, २३,
२८, ३६, ४०, ९५, ९६, ९७, ९९,
१००, १०१, १०५, ११०

पितामह , (पि) ९९, १०६, १०९	भारद्वाजसहिता, ४०
पितामहस्मृति , (पि स्म) १०४	भार्गव, २१
पुराणसारसमुच्चय —बोधाधनीय , (बो पु)	भार्गवसहिता, (दृश्यता भूगुण्ड) २२
१५१, १५२	भाष्यकार —(श्रीरामानुज), (रा.) ३,
पूर्वश्रव , (प्र) ७४	२५, ५२, ५३, ५५, ५८, ५९, ६३,
पूर्वमीमांसा, (पू मी) १६७	७७, ८१, ८५, ८७, १३८, १५९,
पोषभ्रमहिता, (पौ स) ६, ७, ९, ११,	१६९, १६३, १६७
१२, २९, ४०, ४७, ११६ १७२	भूगुण, (भूगुणसहिता—क्रियाधिकार) (स्म) २२
प्रतापमूर्ण , ११७	भोजराज , (भो) ५, ५१, १३०, १३१,
प्रयोगपद्धतिरक्षावली (भोजराजस्य), (प्र र)	१३२, १३३, १३४
५१	मनु , (म) ६२, ६३, ६५, ८३, १०४,
प्रह्लाद , (प्र) १६५	१०६, १०९, १२९, १३६, १४७, १७६
वल्लेदवाचार्यः, (व) ५	मरीचि, २१
वादरायण (दृश्यता व्यास)	महाभारतम्, (म भा) (आ—आदिपर्व
स-सभवर्पर्व आर-आरण्य भी—भीष्म
आनु-आनुशासनिक शा-शान्ति आश—
आश्वेषिक उ उद्योग) ३, २०, २३,
वार्हस्पत्यस्मृति (वार्ह) १४०	२४, २५, २६, ३०, ४१, ४३, ४९,
वृहद्वारण्यकोपनिषत् (वृ उ) १६६	५०, ६४, ६५, ६७, ७२, ७४, ८८,
वृद्धद्वयम् , १६१	९७, १०७, ११३, ११६, १२९,
बोधाधायनस्मृति , (बो स्म) २१, ५५, ९९,	१३७, १४०, १४३, १४७, १४९,
१४८, १५१	१५९, १६८
बोधाधायनीयपुराणसारसमुच्चय , (बो.पु) १५२	मायावैभविकतन्त्रम्, ४०
बोधाधायनीयाष्टाक्षरविधि , (बो अ) १०८	मितगद्यम् , १६१
भगवद्गीता, (भ गी) ९, ४२, ६२, ६४,	मुष्ककोपनिषत्, (मु) ९०
६८, ७५, ८१, ८२, ८३, ९०, ९१,	यतिघर्मसमुच्चय , (य स) १३६
९२, ९७, १३५, १३९, १४०, १४८,	याज्ञवल्क्य , (याज्ञ) ६४, ७६
१६५, १६६, १६८, १७३, १७४	यासुनाचार्य , (या) २, ४, २५, ८०
भट्ट—नित्यग्रन्थ (भट्टारक , पराशरभट्ट)	योगयाज्ञवल्क्य , (यो या) ६६, १०७
(भ नि) ३, ५३, ५४, १११	
भागवतम्—श्री, (श्री भाग) ६४, ११५,	
११७	
भारतम् (दृश्यता महाभारतम्)	

- रहस्यान्नाय , (र आ.) ४५, ५५, ६७,
७७, ७८, ९४, ११५, १५८, १७०
रामानुज —श्री, (दृश्यता भाष्यकार)
रामायणम्—श्रीमत् (रामा अ-अभोध्या-
काण्ड सु-मुन्द्रकाण्ड) १६०
वज्ञिवशेश्वर , (व) ५२, ८९, ९२, ९६,
१११, ११२, १२३, १२७, १४२,
१५३, १७७
वराहपुराणम्, (व पु) २८, ३०, ६५,
११८, ११९, १२०, १२१, १२२,
१२३, १४३, १४४, १४५, १४६
वासिष्ठसहिता, २३
वामुदेवस्वामी, (वा स्वा) २५
विलना , २१
विज्ञानेश्वर , (वि) २७
विष्णुर्धर्म (शौलकीय), (वि ध) ७५,
७७, ८८, ९३, ९७, १३५, १४०,
१४९, १६३, १६९
विष्णुपुराणम्, (वि पु) ६८, ८५, १५८,
१६५, १७४
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्, (वि स) ६१
विष्णुस्मृति , (वि स्म) १३४
विहगेन्द्रसहिता, २३
वृद्धवासिष्ठस्मृति , (वृ वा) १३६
वैकुण्ठगायम्, (वै ग) ५७, १५९, १६०,
१६१
वैखाननशास्त्रम्, (वै शा) २३, ११४,
१२३, १६३
वैखानस्सूत्रम्, (वै) २१
वैशम्यायन , ४३
वैहायससहिता, ४०
व्यास , (व्या) २४, ४३, ४९, ५५,
६०, ६७, ७६, १२६, १४७
व्यासस्मृति (लघुव्याससहिता), (व्या स्म)
४९, ५५, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४,
६५, ६६, ६७, ६८, ६९, १०३, १७३
शरणागतिगत्यम्, (शे ग) ५७, १३९
शणिडल्यस्मृति , (शा स्म) ५२, ५९,
६३, ८७, ११४, १३४, १५८, १६६
शातातपसहिता, ४०
शारीरकमीमांसा, (शा मी) २, २७, ७६,
८५, ८६, १४३, १६६, १७१
शुक , १४७
शुकप्रश्न , ४०
शैवागम , (कारणनन्त्रम् दृश्यता कामि-
कागम)
शौलक , (शौ) २१, ५५, ७१, ८८, १३५,
१४०, १४७, १६३, १६९, १७९
शौलकीयसूत्रम्, (शौ सू) ६५, ७१, ८८
श्रीकरसहिता, (श्री स) ३०, ३१, ३२
श्रीकृष्णमुनि , (श्री, कृ) २, ५९, ६०, ८७
श्रीभागवतम्, (दृश्यता भागवतम्)
श्रीभाष्यम्, (श्री भा) ८, ८६
श्रीरङ्गनारायणाचार्य , (दृश्यता वज्ञिवशेश्वर)
श्रीरङ्गराजस्तत्र , (श्रीर स्त्र) ३
श्रीवत्साङ्कमित्र (अभिगमनसारकर्ता) (श्री
व) १११
श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रम्, (दृश्यता च म भा
आश्व) (श्री ध) २४, ४९, ८१,
१०७, १२६, १२९

श्रुति , (श्रु)	सात्वतसहिता, (मा स) ५, ९, २९, ४०, ४७, ८२, ८७, ८८, ९३, ९४,
श्रेताश्वतरोपनिषत् , (श्रे) ९४	९०७, ९१३, ९१४, ९२५, ९२८,
सङ्कर्षणसहिता, (स स) ११५	९३४, १४६, १४८, १४९, १५८, १६४
सनक , (स) ३९	सौमन्तवसहिता, ४०
सनत्कुमारसहिता, ४०	स्मृत्यर्णव , (स्मृ) १५०
सन्मार्गदीपिका, (वरदराजस्य) ३१	हयश्रीवसहिता, (ह) ८
सहजनामस्तोत्रम् (द्वयता विष्णुसहजनाम- स्तोत्रम्)	हरिवश , (भविष्यत् पर्व) (ह व) ९७
सवित्सद्वि (स सि) ५	हर्यष्टकम् , (ह. अ) १७३

तत्तद्ग्रन्थ-ग्रन्थकर्तुनामनिर्देशकानां सङ्केताक्षराणां विवरणसूची ।

अ—अत्रि	कामि—कामिकागम (शैवतन्त्रम्)
अ को—अमरकोश	का वि—कालविधानम्
अ.ब (ना)—अष्टाक्षरब्रह्मविद्या (नारदीया)	कृ क—कृष्णमन्त्रकल्प
अ शु—अथर्वणश्रुति	क्र—क्रतु
अ सा—अभिगमनसार	क्रिया वै—क्रियाधिकार (वैखानसे)
अहि—अहिर्दुर्घन्यसहिता	गद्य—गद्यत्रयम्
आ—आयुर्वेद	गी स—गीतार्थसद्ग्रह
आ नि—आचमननिर्णय	गौ ध—गौतमधर्मसूत्रम्
आप ध—आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	छा—छान्दोग्योपनिषत्
आप श्रौ—आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्	ज स—जयाख्यसहिता
आप स्मृ—आपस्तम्बस्मृति	त स—तन्त्रसारसमुच्चय
आ प्रा—आगमप्रामाण्यम्	तै उ—तैतरीयोपनिषत्
इ स—इतिहाससमुच्चय	द—दक्षस्मृति
ई—ईश्वरसहिता	ना—नारदीयम्
ऋ—ऋग्वेद, (वहतुचामाय)	ना मु—नारायणमुनि
ए—एकायनशाखा	नि रा—श्रीरामानुजनित्यग्रन्थ
क—कपिल	न्या वि—न्यायविस्तर
क व—कठवल्ली	प—पराशरः
का—कालोत्तरम्	प भ—पराशरभद्रारक
का त—कारणतन्त्रम् (शैवागमः)	प सू—परकालसूरि

पा र—श्रीपाञ्चरात्रक्षा	याह—याज्ञवल्क्य
पार स—पारमेश्वरसहिता (प्र—प्रतिष्ठाध्याय, प्रा—प्रायश्चित्ताध्याय स्व-स्वयव्यक्तनिर्णयाध्याय	यो या—योगयाज्ञवल्क्य
पा स—पाद्मसहिता (च—चर्यापाद)	र आ—रहस्यान्नाय
पि—पितामह	रा—श्रीरामानुज (श्रीभाष्यकार)
पि स्मृ—पितामहस्मृति	रामा—श्रीमद्रामायणम् (अ—अयोध्याकाण्ड, मु—सुन्दरकाण्ड)
पु—पुराणसारसमुच्चय (बो—बोधायनीय)	व—वड्डिवशेश्वर, (तस्य कारिका च)
पू—पूर्वश्रव	व पु—वराहपुराणम्
पू भी—पूर्वमीमासा	वा स्वा—वासुदेवस्त्रामी
पौ स—पौष्टकसहिता	वि—विज्ञानेश्वर
प्र—त्रह्णाद	वि व—विष्णुवर्म. (शौनकीय)
प्र र—प्रयोगपद्धतिरकावली	वि पु—श्रीविष्णुपुराणम्
व—बलदेवाचार्य	वि स—श्रीविष्णुमहाघ्नामस्तोत्रम्
वा—बादरायण	वि स्मृ—विष्णुस्मृति
वार्ह—बार्हस्त्यस्मृति	वृ वा—वृद्धवासिष्ठस्मृति
बो अ—बोधायनीयाश्वक्षरविचि	वै—वैखानसम् (वैखानससूत्रम्)
बो पु—बोधायनीयपुराणसारसमुच्चय	वै ग—वैकुण्ठगद्यम्
बो स्मृ—बोधायनस्मृति	वै शा—वैखानमशास्त्रम्
भ गी—भगवद्गीता	व्या—व्यास (पाराशर्य)
भ नि—पराशरभद्रस्य नित्यग्रन्थ (भद्रारक)	व्या स्मृ—व्यासस्मृति
भृ—भृगु (भृगुसहिता, भार्गवसहिता)	श ग—शरणागतिगद्यम्
भो—भोजराज	शा भी—शारीरकमीमासा
म—मनु	शा स्मृ—शारिंद्रलयस्मृति
म भा—महाभारतम् (आ—आदि, आश्र-आश्रमेधिकम्, आनु—आनुशासनिकम्,	शौ—शौनक
आर—आरण्य, उ—उद्योग, भी—भीष्म, शा—शान्ति, स—सम्भव)	शौ सू—शौनकीयसूत्रम्
य स—यतिवर्मसमुच्चय	श्री कृ—श्रीकृष्णमुनि
या—श्रीयामुनाचार्य	श्री ध—श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रम्
	श्री भा—श्रीभाष्यम्
	श्री भाग—श्रीभागवतम्
	श्री व—श्रीवत्साङ्कमिश्र

शु—श्रुति	सा स—सात्वतसहिता
ष्वे—ष्वेताष्वतरोपनिषद्	स्मृ—स्मृत्यर्णव
स—सनक	ह—हयग्रीवसहिता
स स—सङ्कर्षणसहिता	ह अ—हर्यष्टकम्
स सि—सवित्सिद्धि	ह व—हारिवश

श्रीपाञ्चरात्ररक्षानिर्दिष्टानां प्रमाणवचनादीनां वर्णानुक्रमणिका ।

[अस्मिन् ग्रन्थे विद्यमानस्य एकैकस्य च श्लोकार्वस्य, प्रमाणवाक्यस्य च आदिमो भाग समुद्दृतोऽस्याम् अनुक्रमणिकायाम् । तदनन्तर सूचिता नागरसङ्घया कोशस्यास्य पुटाङ्गान्, तत परं विन्यस्तानि अक्षराणि तत्तत्प्रमाणग्रन्थान्, तदुपरि विन्यस्ता अराबिक-सङ्घया तत्तत्कोशस्य अध्यायश्लोकादीना च सङ्घया क्रमेण निर्दिशन्ति । अत्र निर्दिष्टानि ग्रन्थादिसङ्केताक्षराणि कान् कान् कोशादीन् सूचयन्तीति ग्रन्थ-ग्रन्थकर्तृणा वर्णानुक्रमणिकाया ज्ञातव्यम् ।]

अकण्टकद्वमोत्थाश्व १२८ सा स 21-25	अज्ञानादथवा ज्ञानात् १४२, १७८ व
अकर्मणोऽस्य तत्कोप १५ पा स (च) 21-78	519
अकर्मणीष्णानि पुष्पाणि १४४ व पु	अज्ञानादथवा ज्ञानादशुभ, १५५ वं 476
अकर्मणीष्णानि वक्ष्यामि १४३ व पु	अज्ञानादथवा मोहात् १४ पा स (च) 21-51
अकारादुत्थित वीज १५४ व 463	अज्ञानादथवा लोभात् ६० द 2-3
अक्षेषणेन शरीरस्य ६३ म 4-3	अज्ञानालेपै स्मग्मि १२६ पा स (च) 13-29
अङ्गुणविरोधे च १६७ पू भी 12-2-25	अटवी राजवानी च ६२ शा 4-191
अचल योगपट्टेन ८४ सा स 6-201	अण्वायुपहृत भक्तै, १७४ श्री भाग
अच्छिद्रपञ्चकालज्ज ५२ म भा (आश्व) 118-33	10-81-3
अज्ञानोऽप्यशक्त्या वा १५५ व 475	अत एवार्चनाज्ञानि १७८ व 514
अजीर्णरसमाप्ति १४६ व पु	अतस्त्वमेव त्वा देव्यौ १५७ वं 497
अज्ञानतोऽप्यशक्त्या वा १५५ व 475	अतोऽनज्ञीकृताशेष १४२, १७९ वं 52

- अतो न हानिर्मन्त्राणा १७८ व ५१८
 अतोऽन्यथा न दोषेऽस्ति १२८ सा स
 21-31
 अत्यन्तसाध्वसविनय-१६० वै ग
 अथ परमैकान्तिनो भगवदारावन ५५
 ५६, १३८ नि रा
 अथ पुष्पाणि त्रिविवानि १३०-१३४ भो
 अथ प्रद्युम्नमन्त्र तु ८४ सा स ६-२०८
 अथ भो भगवन्त याचेत ७८ र आ
 अथगत्य शृह विष्र ६० व्या स्मृ
 अयादौ समुपक्षिप्त ४५ पा र
 अयार्थपादाचमन १५६ व ४८६
 अथोपकम्यते नित्य ८० पा र
 अदत्तानासुपादान १३६ म १२-७
 अदत्तान्युपभुज्ञान १३६ म ४-२०२
 अदत्त्वा सुमनो यो वै १४६ व पु
 अद्यप्रसृति हे लोका ७४
 अवम तु क्यक्तीत १३० पा स (?)
 अवरोत्तरयोगेन ८४ सा स ६-२०१
 अधिकारोऽनुलोमाना ४६ पा स (च) १-४
 अधिकारोऽस्ति सर्वत्र २७ कामि (का
 त) १-१२५
 अनन्तभोगशयन १५६ व ४८४
 अनन्त विष्णुसञ्जिवौ १०७ यो-या
 अनन्यदेवताभक्ता १४०
 अनन्यदेवतास्थायिनि १ पा र
 अनन्यशरणस्त्वत्पादारविन्द-१३९ नि रा
 अनन्याश्चिन्तयन्तो मा ७५ भ गी १-२२
 अनर्थकमसबद्ध २९ सा स २२-५३
 अनागता तु ये पूर्वा ११३ पि स्मृ
- अनाहत्य च ये यान्ति १२० व पु ४५
 अनामिकान्त देवेश १०८ सा स
 अनिच्छयापि सस्पृष्ट १७३ ह अ २४
 अनिबद्धप्रलापश्च १४९ म १२-६
 अनिबद्धप्रलापान् ये १२० व पु अ ४५
 अनिरुद्ध च मा प्राहु २४ म भा (आश्व) १०४-८७
 अनिर्वाहकमायोक्ते २९ सा स २२ ५३
 अनिश्च भगवद्विम्ब १५४ वं ४६६
 अनुरुं यत् स्वयव्यक्ते ३३ का
 अनुक्तान्यर्थर्जलानि ३५ का
 अनुक्ताश्वान्यतन्त्रेषु १७ ना
 अनुगम्य यथा प्रेत १२० व पु ४५
 अनुतिष्ठन्ति ये कर्म १६ पा स (च)
 21-81
 अनुपुरमनुरुद्धवन् ७९ पा र
 अनुयागं तत कृत्वा १५२ ना सु
 अनुयागादिक चाय १५६ वं ४८७
 अनुश्राव्य तत कुर्यात् १४८ बो अ
 अनुश्राव्य तत कृत्वा १०८ बो
 अनेकभेदभिन्नं च ३१ का
 अनेन क्रमयोगेन ८५ सा सं ६-२१०
 अनेन विधिना स्थाप्य २२ भृ
 अन्तरा चान्तरा वाम ९८ पा सं (च)
 13-14
 अन्तर्जानुगत कृत्वा १०० पार सं
 २-२५
 अन्तवत्तु फल तेषा ६४ भ गी ७-२३
 अन्ते महोत्सवं कुर्यात् ११ पा स (च)
 19-12८

अन्त करणयागादि ४८ ज स 22-75
 अन्यत् कुशलमप्रश्नात् १७४ म भा
 (उ) 87-13
 अन्यत् पूर्णांडपा कुम्भात् १७४ म भा
 (उ) 87-13
 अन्यकारे तु मा देवि १४५ व पु
 अन्यस्तेऽपि भविष्यन्ति १२० व पु 45
 अन्यथा कुलमात्मान १५ पा स (च)
 21-75
 अन्यदेवगृह गत्वा १२१ व पु अ 45
 अन्यदेव सम यस्तु १२१ वं पु 45
 अन्यदेवार्थसन्दिष्टे १२१ व पु 45
 अन्यानि च पवित्राणि १०२ पार स
 अन्यानि हविर्यानि १२७ ना मु
 अन्ये त्वेऽं विजानन्ति २४ म भा
 (आश्व) 104-87
 अन्येषामधिकार स्यात् १३ पा स (च)
 19 (?)
 अन्येषा ब्राह्मगादीनाम् ४६ पा स 1-6
 अन्येषामेवमादीना १८ पार स (प्रा.)
 अन्येष्वपि च मार्गेषु २६ का त (कामि
 1-123)
 अन्योद्यापेक्षया ग्राच्य ३५ का
 अपचारानह वस्ये ११८ व पु 45
 अपचारानिमान् सर्वान् १५५ व 477
 अपचारास्तया विष्णो १२२
 अपरावसिम त्रिश १४६ व पु
 अपरावसिम षष्ठि १४४ व पु
 अपराव विशतिनं १४५ व पु
 अपानाय ततो हुत्वा ६६ व्या स्मृ 2-74

अपा द्वादशगण्ड्वै १०३ व्या स्मृ
 अपि चेत् पौरुष वाक्य २९ सा-स
 22-51
 अपेऽवगाहन ज्ञान १०४ पि स्मृ
 अप्रमत्तेन वै तावत् १६४, सा स 6-192
 अप्रयत्नगता सेव्या ६३ म भा (शा)
 301-35
 अप्राकृताङ्गरुणात् ८६
 अभिगच्छन् हरि प्रात् ५३, ९१ व 34
 अभिगच्छेजगद्योनि ४८, १२५ ज स
 22-69
 अभिगम्य च देवेश १२५ ना मु
 अभिमन्त्र्य जल मन्त्रै ६३ व्या स्मृ
 2-15
 अभिमाद्य गुरुन् बृद्धान् १२६ पा स
 (च) 13-28
 अभ्यासाद्वगवद्योगी ८५ ना स 6-214
 अभ्यासाद्वत्सरान्ते तु ८४ सा स 6-208
 अनन्त्रमधिकारस्तु १४७ सा स 2-9
 अमन्त्रमर्चक दृष्टि १७५
 अमन्त्रमर्विवि चैत्र १७५
 अमन्त्रैगैव यत्पूज्य १७५
 अम्बुजानि सुगन्धीनि १२८ सा स
 21-28
 अशबो ये प्रकाशन्ते ९७
 अरौद्राण्यनिभिद्धानि १२७. ना मु
 अर्कन्यशोवखदिर १०२ पार स
 अर्कादिभिरपामार्ति १०१ पार स 2-59
 अर्थ दत्वा ययापूर्व १५५ वं 472
 अर्चनादिप्वनर्हत्वात् १४३, १७९ व. 523

अर्चनीयमयान्याभ्या १३ पा स (च)	अशुभ कर्म कृत्वापि १४३ व पु
19-(१)	अश्रीकरमसौम्य च २३ त स
अर्चनीयश्च सेव्यश्च २० म भा (भी-)	अश्लीलकथन चैव १२२
66-39	अश्वत्थ च वट धेनु ११३ सा स
अर्चयज्ञापद सर्वा १४ पा स (च)	21-12
21-51	अष्टमश्चापरावोऽय १४४ व पु
अर्चयश्च ततो देव ५३, ११ व ३४	अष्टमे लोक्यात्रा तु ७४ द स्मृ २-६९
अर्चयित्वा परात्मान १२४ व ८७	अष्टम्या च चतुर्दश्या १०३ व्या स्मृ (१)
अर्चयित्वा यथान्याय १६४ पा सं (च)	अष्टविशापाराव तु १४६ व पु
13-74	अष्टाक्षरजपो यस्य १५१ वो
अर्चयित्वार्थ्यपूष्पायै १६४ सा स	अष्टाक्षरमहार्भिन्नत्र १५३ वं ४६१
6-191	अष्टाक्षरविवानेन २४ म भा (आश्व)
अर्चयेजपहोमान्त १२६ पा स (च)	104-85
13-29	अष्टाक्षर जपेद्विद्वान् १५१ वो
अर्चयदेवदेवेशं ३७ पार स १०-३१९	अष्टाङ्गयोगसिद्धाना १४६ सा स २-७
अर्थकामपरा यूयं ७४ वि व	अष्टाङ्गेन नमस्कृत्य १४९ सा स
अर्वप्रसृतिमात्र तु ९९ पार सं २-४५	6-189
अलक्षकरसादैश्च १२६ पा सं (च) १३-३०	अष्टाङ्गेन प्रणामेन १२५ ना मु
अलामे दन्तकाष्ठाना १०३ व्या स्मृ (२)	अष्टादशापराध तु १४५ व पु
अलामे वेदमन्त्राणा ६५ व पु ६६-११	अष्टोत्तरशतं वापि १५२ ना मु
अवस्थितेरिति काश ८५ शा मी	अष्टोत्तरसहस्र वा १५४ व ४६७
1-4-22	असङ्करेण तेऽन्योन्य १६ पा स (च))
अविच्छिन्नस्रोतोरूपेण १६१ श्री वै	21-81
अविरोधोपयोगाभ्या २४ पा र	असख्याताच्च सख्यात १०८ अ ब्र (ना)
अवेक्षेत च शास्त्राणि ६१ व्या स्मृ २-७	असह्यानपि सह्याश्च १५५ वं ४७४
अवैदिकत्वात्तत्त्वं २३ वै	अस्ति जिह्वा हरि स्तोत्रुं १७८, वं ५१७
अशक्तावशिरस्क वा १०४	अस्त्येव निर्भर्त तोय १७८, व ५१६
अशरण्यशरण्येन १५६ व ४८०	अस्त्रातशी मलं भुइक्ते १०५ अ ५-१
अशुभिक्षाप्यनाचार १६९ वि ध	अस्पृष्टतीर्थ शौचार्थ ९९ पार सं
109-66	2-43

अहन्यहनि वर्मस्य ७५	आत्मान चापि हृत्पदे १६५ पा सं
अहरेक हरेविर्मव ११६	13-77
अह हि नवयज्ञाना ६८ भ गी १-२४	आत्मान परिषिद्धोर्ध ११० पा स (च)
अहितविहितदीने ४४ पा र	13-24
अहिमा प्रथम पुष्प १७९	आदाय भक्तियोगाख्यं १६१ वै ग
अहुतामि कृमि भुट्के १०५ अ ५-१	आदावोङ्कारमुच्चार्य ६३ व्या स्मृ २-३६
अहेरिव गणाङ्गीत ७४ •	आदित्यमण्डलान्तस्य ११२ व ७४
अहो अहो सुलभता १७८, व ५१६	आदित्यान्त स्थितस्य ११२ ना मु
अहो हरि ब्रवचेव १७८, व ५१५	आदौ तेनैव मकला ११ पा स (च)
अहि यच्छौचमुद्दिष्ट ९९ आप-स्मृ	19-123
अहो द्वितीयभागेन ५४, १२७ ना मु	आद्यभेदायन वेदं ४६ पा स (च) १-५
अहोऽष्टशेन स्युक्त १५० स्मृ	आद्य कर्मभिगमन ५० पा स (च)
आ	
आगताय यथाकाल १५७ व ४९९	आपत्स्वनन्तरा वृत्ति १३५
आगमाख्यं हि सिद्धान्त ८ ह स	आपीठान्मौलिपर्यन्त ११७ शा स्मृ
आगमाध्ययन कुर्यात् १४९ सा स 6-189	2-89
आग्रेय पञ्चरात्र तु २३ वै	आपो नारायणोऽहूता ६३ व्या स्मृ
आचम्य प्रयतो भूत्वा १६५ पा स 13-75	2-16
आचम्य प्रादूसुखो भूत्वा १०२ पा स (च) 13-16	आपोहीत्यादिभिर्मन्त्रै ११२ ना मु
आचम्य प्रोक्षयेऽर्भ ११० पा स (च) 13-23	आप्रभाताच्चिशान्त वै ४७ ज स 22-66
आचर्तव्य इहाज्ञानात् ५ सा सं २१-४७	आविश्राणो रथाङ्ग ८८
आचार्यकमथार्त्विज्य १३ पा स (च) 19-132	आम्र-ङ्कुरमपामार्ग १०२ पार स
आचार्याणामसावसौ ९४ र आ	आम्रेष्ठदण्डताम्बूल ११७
आत्मप्रयत्नसापेक्षा १५८ वि पु ६-७-३१	आयास स्मरणे कोऽस्य १६५, १७४ वि पु १-१७-७८
	आयुधै शङ्खचक्रादै १० पा स (च)
	19-114
	आयुर्बल १०२ (मन्त्र)
	आरावनत्वेनापाद्य ५३, १११ भ नि

आराधनविधि: कीदृक् ४६. पा. सं. (च.)

1-2

आराधयन् हरिं भवत्या ५३, ९१. वं.

36

आराधयेयं ध्यायेयं ९२. ना. मु.

आराधितुमथेच्छेन्मां १२०. व. पु. 45

आरोपितं प्रहीपं ये १२०. व. पु. 45

आरोहन्त्वनवद्य १. पा. र.

आर्जयित्वार्चनःद्रव्यं १२७. वं. 89

आलोच्य सर्वशास्त्राणि ७२, १६८. म.

भा. (आनु.) 186-11

आवर्तयेद्वा प्रणवं ६३. व्या. स्मृ. 2-22

आवां तवाङ्गसंभूतौ ९७. ह. वं.

88-47

आविद्यः प्राकृतः प्रोक्तः ७५

आविद्येन न केनापि ७५.

आसनाद्युमचारैस्तु २२. मु.

आसनारोहणं चैव १२३.

आसित्वा सुचिरं तस्य १५६. वं. 481

आसीनयोस्तथा देव्योः १५६. वं. 488

आसीनेषु यथाभागं १५६. वं. 488

आस्थानस्थः सदा १५२. बो. पु.

आहारो यस्त्वनाहारः १४३. व. पु.

आहारं चैव कर्मण्य १४३. व. पु.

आहृत्य याच्चया १३०. पा. सं. (च.)

13-33

इ

इज्या च पश्चात् स्वाध्यायः ५०. पा.

सं. (च.) 13-3

इज्यामेवाभिसन्दध्यात् १३८.

इत ऊर्ध्वं तावत् ५३, ९१. वं. 33

इति ततुत्यगृपति ५. सं. सि. 20

इति निर्विद्य तदनु ९०. वं. 29

इति मत्वा विरक्तस्य ६४. श्री. भा.

11-19-18

इति विज्ञाप्य तान् पश्चात् १५७. वं. 495

इति विज्ञाप्य पुरतः १५८. वं. 500

इति संपार्थ्य तसिद्ध्यै ९४. वं. 40

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं ६७, १४७. व्या.

स्मृ. २. (अन्तिम श्लोक) म. भा.

(आदि.) 1-293

इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठं ७४, १४७. द. स्मृ.

2-57

इत्येतत् कथितं स^१ ४९. ज. सं. 22-80

इत्येतदखिलेनोक्तं ६८. व्या. स्मृ. 2 (अन्ते)

इत्येष कथितो ब्रह्मन् १६५. पा. सं. (च.)

13, 78

इदमेकं सुनिष्पन्नं ७२. म. भा. (आनु.)

186-11

इदं गुरुभ्यः सर्वेभ्यः १५३. वं. 458

इदं महोपनिषदं २. म. भा. (शा.)

348-63

इदं श्रीकरसंज्ञास्त्रं ३१

ई

ईदशः परमात्मायं ५९, १५८. शा. स्मृ.

4-219, 5-17

ईश्वरो भगवान् विष्णुः १४१. क्र.

ईश्वरो विकमी धन्वी ६१. वि. स.

ईषदोषपुटौ लभौ ८४ सा म 6-200	उपचारानिमान् कुर्वन् १७४ अ व्र (ना)
उग्रगन्धास्त्वकर्मण्या १२८ सा म 21-26	उपचारापदेशेन १५५ वं 477
उच्चान्तत्त्वगुणो ह्येय १०८ बो अ	उपपत्तिमवस्था च ९९ बो स्मृ
उच्चैर्जपादुपाश्च स्यात् १०९ अ व्र (ना)	उपपातकयुक्तो इपि १६२
उच्चैर्भाषा ब्रुयाजल्प १२२	उपवीत रूणदेशे ९८ पा स (च)
उच्छिष्टे चैव चाशौचे १२२	13-10
उत्तमानुपदण्डाश्च १२८ ना मु	उपस्थाय खर्मेमन्त्रै ११२ व 78
उत्तमे शिखरे १०९, तै उ २९	उपस्थाय खशाखोर्कै १११ पा स (च)
उत्तिष्ठश्चिन्तय हरि ८८ वि व 1-60	13-27
उत्तीर्थ भगवत्प्राप्ति ५३ भ नि	उपाद्यात्तथा पूजा १२९ पा म (च)
उत्थानादिक्रमादेतत् ५०, १२६ पा स (च) 13-4	13-31
उत्थाय च ततो योगात् १५४ व 469	उपाशु स्याच्छत्तगुण १०९ अ व्र (ना)
उत्थाय तत्र शयने ५४, ८९ ना मु	उपाशोर्मानिस प्रोक्त १०८ बो अ
उत्थाय शयने तस्मिन् १० व ३	उपायता परित्यज्य ८० गी स 31
उत्थायासीत शयने ५० पा म (च)	उपेतो मङ्गलैरन्त्रै १२६ पा म (च)
13-6	13-20
उत्पत्त्यसभवात् २ शा मी 2-2-39	उपेयादीश्वर चापि ६२ व्या स्मृ 2-8
उत्सवे वासुदेवस्य १२२ व पु अ 45	उपोषित पोषितो वा १७४ वि व
उदकेनाप्यलम्भे तु १७४	4-33
उदयास्तमर्य यावत् ६९ द स्मृ 2-2	उभाभ्या तोयमादाय १०६ पि
उदानाय तत कुर्यात् ६६ व्या स्मृ	उमे सन्ध्ये इधितिष्ठापि १०७ म भा (आश्व) 98-68
2-75	उमे भन्ध्ये भगवानभिगन्तव्य १५०, र आ
उदीची प्रागुदीची वा ९९ पि	उरसा शिरसा वाचा, ११५
उद्यामपि गृह्णीयात् १३४ शा स्मृ	उष काले तु सप्राप्ते ७० द स्मृ 2-6
3-18	अ
उपचारशतेनापि १२३	ऊरुमध्यप्रदेशे तु ८४ सा म 6-200
	ऊहापोहविधानेन २० का

ऋ

ऋग्गाथा कुम्ब्या २६ ऋ
 ऋवेदं भगवोऽन्येमि २५ छा उ ७-१-२
 ऋत्विक्सुओ गुरुभ्राता ७० द स्मृ २-२५
 ऋषयेऽष्टाक्षरस्यान्त १५३, व ४६१
 ऋष्यादिपूजिते स्वाने १९, २०, ३४, का

ए

एककालाश्रिताना च ४७ ज स २२-६७
 एकत्र दीक्षितस्तन्त्रे १३ पा-स (च)
 19-131

एकत्रिपञ्चमसादि ११४
 एकत्रिविशापराध तु १४६ व पु

एकविशापराव तु १४५ व पु
 एकशङ्खादिकाना तु ९५ पार सं २-११
 एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते ७३ इ स १८-८२

एकस्यैव हि कालस्य ४७ ज स
 22-66

एकहस्तप्रणामश्च १२२
 एकहस्तप्रणाम च १४५ व. पु
 एकं यदि भवेच्छास्त्रं १७२ इ स
 33-105

एक कृष्णनमस्कार १७३, वि ध
 1-38

एकादशापरावस्तु १४४ व पु
 एकान्तिभिरुष्टेय ५४, ९२ ना मु
 एकाहान्त्युद्यते विप्र १७०, वि व
 एकेन पाणिना यस्तु ११५ श्री भा

10-22-21

एकैक बहुभिर्भैदै ५, पौ स ३८-३०३
 एकैक भिद्यते तन्त्रम् ९ पा स (च)

19-112

एकैका हासयेन्मात्राम् १०१ पार स
 2-57

एकैव मूर्तिराराध्या १० पा सं, (च)
 19-113

एकोनत्रिशापराव १४६ व पु

एकोनविशापराधं १४५ व पु

एकोऽपि कृष्णे सुकृतप्रणाम ११४, म
 भा (आर्थ) 46-123

एतो हि श्रूयते देव ४७ ज सं प
 22-64

एतत्कियाविरोधीनि ९३ व ३७

एततु त्रिविध विद्धि ३९ पार स
 10-336

एतत् पुराणसिद्धान्तं ३१

एतद्यथानं च योगश्च ७६ द स्मृ ७-२१

एतद्वैदिकमुहिष्ट २२

एतद्वै पञ्चरात्राव्यम् ३२ का

एतस्मात् प्राप्यते ७ पौ स ३८-३०६

एतस्मादपि चेकैका १०० पार स २-५१
 एता अन्याश्च राजेन्द्र २५ म भा (आर्थ)

104-89

एताभि प्राजलिर्नियम् १०९

एतैरेव हुतं यतु ७० द स्मृ २-२५

एतै समस्तैर्व्यस्तैर्वा १०५

एवमष्टाकरेणैव १७४ अ ब्र (ना) 2-39

एवमादिषु चान्येषु १६ पा स (च)

17-45

- एवमेकदिन वापि १७७ व ५०४
एवमेव समभ्यासात् ८० सा स ६-२०९
एव गुरो समारभ्य १५१ वो
एव नानागमाना च ७ पो स ३८-३०२
एवं प्रक्षाल्य विधिवत् १०१ पार स
2-५८
एत्र शरणसुपगम्य ५७^० नि रा०
एवं सच्चिन्त्य मन्त्रार्थ ५४ भ नि
एत्र सप्रतिपद्धाना १४७ मा स २-१२
एष मे सर्वधर्मणा ११७ वि स
एषितार तदिच्छा वा १७८ वै ५-१३
ऐ
ऐकान्तिकात्यन्तिकतत्परिचयैक १५९ वै ग
ओ
ओ नमो वासुदेवाय ९५ पार स २-५
ओपूर्वया च गायत्र्या ११० पा स (च)
13-23
क
क इति ब्रह्मणो नाम ९७ ह व ८८-४७
कण्ठला कलिकज्जलाविल १८१ पा र
कथ त्वमर्चनीयोऽसि २४ म भा (आश्व)
105-83
कथाया कथ्यमानाया १२० व पु अ ४५
कथित पञ्च के काला ५० पा स १३-१
कथ्यते यत्र तत् प्रोक्त १० पा स (च)
19-115
कदा द्रक्ष्यति मा पति १६० रामा (सु)
कनिष्ठामूलमारभ्य १०८ सा स
कमण्डुलुस्थितेनैव ८२, ८३ सा स
6-194
कम्बलावरण चैव १२२ इ ६-८५ (२)
कराट्गुलिशरीरेषु १५३ वं ४५७
कर्तव्यत्वेन वै यत्र ६, पौ सं ३८-२९३
कर्तव्य ऋपन कुर्यात् ११ पा स (च)
19-127
कर्ता कारयिता चोभौ १५ प स (च)
21-78
कर्मणामपि सन्यास ९, १० पा म (च)
19-117
कर्मणा परिपाक्त्वात् ६४ श्री भा
11-19-18
कर्मण्यवसिते तस्मिन् १५५ वं ४७२
कर्मवाङ्मनसै सम्यक् १४७ सा स
2-11
कर्माण्यनन्तान्यच्छेद्यानि ९३ व ३७
कर्मारम्मेण मन्त्रेण १३८
कर्षणादिप्रतिष्ठान्त ४६ पा स (च) १-१
कलेदोषनिधे राजन् (अत्यन्तदुष्टस्य
कलेरथ-इति वि पु) ११७ श्री
भाग १२-३-५१, वि पु ६-२-४०
कलौ कृतयुग तस्य १७१ वि व
109-57
कलौ सकीर्त्य केशवम् ११७ वि पु
6-2-17
कल्किन् विष्णो नमस्तेऽस्तु ९५ पार सं
2-13
कल्पकोटिशतैश्चापि १४१ क्र

कल्याणाचरणान्त यत् ५०, १२६ पा
स (च) 13-4

का

काह्नन्त रमणा मिद्धि १४० भ गी
4-12
कान्तागणैश्च लक्ष्म्यादै १३ पार स.
(प्रा) 19-177

काम तान् धार्मिको राजा ११३ पि स्मृ (?)
काम्योऽपि वा भवेत्स्य १५१ वो
कायहेश तदुद्धूत ६० व्या स्मृ 3-2
कारणगमसिद्धान्त १३ पा स (च.)

19-(?)

काल सर्वमिहाभ्युपेत्य ७८ पा र
काष्ठालामे तु रोगे वा १०१ पार स
2-61

कि

कि कि न साध्य भगवत् ७२, ९२ ना मु
कि त्वया नार्चितो देव १७४

की

कीर्तनादेव कृष्णस्य ११७, १६९ श्री
भाग 12-3-51
कीर्तयेय नमस्येय ९२ ना मु

कु

कुठारज्याहलाङ्गाय ९५ पार स 2-13
कुमुदादीन् गणेशाश्च १५७ व 489
कुर्याच्चिदेवमादीना १७ पार सं

कुर्यादाचमन विप्र १०१ पार स 2-63

कुर्याद्वा यदि वा मोहात् ३८ पार स
10-323

कुर्याद्वै बुद्धिलीनं तु ८४ सा सं 6-203
कुलटाष्टपतित १३४ शा स्मृ 3-18
कुल च व्याधित चैव १८ पार स (प्रा)

19-557

कुवासना कुबुद्धिश्च ११६ पौ स 1-32
कुर्सीदमेके विहरन्ति ७७ र आ
कुमुमाना निवैश्याना १२१ व पु अ
45

कुहेतुश्च कुमावश्च ११६ पौ स 1-32

कृ

कृमेवच्चतुर पादान् ११४, १२५, १४९
सा स 6-188

कृ

कृतखल्पाशको इयस्य १७७. व 507

कृतापराध कृपया १५५ व 476

कृते निष्कलमषे शुद्धे १२४ व 86

कृज्वात्मन प्रीतिकरी १६३ वि व

(शौ) 103-16

कृत्वा सप्रोक्षणं पूर्व ११ पा स (च.)

19-126

कृवैव मनसा योग १५४ वं 468

कृपथैवास्य देवस्य १४२, १७९ व 524

कृमिभक्ष्ये पतेद्वोरे ११९ व पु अ 45

कृष्णकम्बलसवीत ११८ व पु अ 45

कृष्णरूपाण्यनन्तानि २३

के

केन त्वं पात्यसे देव १५७ वं 497
केवल तद्विवानेन ४३ पार स 10-331
केवल मनुजैर्यतु ३९, ४३ पार स

10-342

केवलाज्ञिलिना वापि १२४. व 88
केशवारावन हित्वा ६५ म. भा (आनु) 186-17
केशवाचार्य गृहे यस्य ६६, १३५

को .

को हि भारो हरेनामि १७४ वि व 33-66

क्र

क्रमश केशवादीना ९४ पार सं 2-7
क्रमागतैस्तुल्यकथ्या १० पा स (च) 19-116
क्रमागतै खसज्ञामि ६ पौ स. 38, 294
क्रन्ते विष्णु वले हरिम् १७ (मन्त्र)
क्रियायागाद्वयगुण १०८. बो. अ.
क्रिया न कुर्यादन्यत्र १३ पा स (च)

19-131

कुद्धस्तु यश्च कर्माणि १४४ व. पु

क्ले

क्लेशकर्मविपाकायै ५ स सि-22

क्ष

क्षता अशनिपातादैः १२८ सा. स 21-27
क्षन्तव्य तदशेषेण १५५ वं 477
क्षान्तसर्वपचारेण १५५ वं 478

क्षामयेच्चापरावान् स्वान् १५५ वं 474

क्षालयित्वा तत् कुर्यात् १६४, सा स

6-190

क्षिप्र हि मानुषे लोके १४० भ गी 4-12

ग

गज्ञा विभाव्य तीर्थाम्भ ५३, १११ भ नि

गत्वा मैथुनमग तु १४३. व पु

गन्धलेपक्षयकर ९९ पार स 2-43

गन्धलेपमपास्यैव १०० पार स 2-52

गन्धहीने भयोत्पत्ति १७५

गन्धै पुष्पै फलैमूलैः १७५, अ ब्र

(ना) 2-41

गमयिष्यामि वासरान् ९२ व 36

गरुड च विशेषेण १५७ वं 490

गर्भजन्मजरादुख ५३ भ नि

गर्भधानादिदाहान्त ४ आ प्रा अन्ते

गा

गायत्रीजपपर्यन्त ११३. वं 77

गायत्र्या चाभिमन्त्र्याप १०६ पि.

गी

गीतवादित्रनृत्तादि ११८ व पु. अ. 45

गु

गुणै सायमिकै १०

गुरुं मन्त्रमूषि छन्दः १५३ व 457

गुरुन् देवान् (व) नमस्कृत्य ८२, ९४

सा स 6-194 इ 6-86

गुरुं चैवाप्युपासीत ६१ व्या स्मृ 2-6

गुरुन् प्रपद्य प्रथमं १४

गुरुपदेशसंसिद्धे २२ मृ (कि)

गुरोर्गुरौ सनिहिते ७४ पू

गुरौ मौनं निजस्तोत्रं १२३

गुर्वादीश्च नमस्कृत्य १५२ ना मु

गृ

गृहाद्गृहमथो गत्वा १२१ व पु 45

गृहानागत्य सक्षात्य १२५ ना मु

गो

गोतु चैवं प्रसज्जासु १२६ कृ क

ग्र

ग्रामे जन्मशत सुमृ १२० व पु 45

ग्रासमुष्टि परगवे १२६ म भा (आश्व)

109-29

ग्रासं गवामपि १२६

ग्राहग्रस्ते गजेन्द्रे ८८

घो

घोरं प्रयाति नरकं ३८ पार सं 10-325

च

चक्रवद्भ्रामयेन्नाह ११४ शा स्मृ 2-73

चक्राद्यन्नवरैश्वाथ १२ पार स (प्रा)

19-577

चक्रायुधस्य नामानि १६८

चक्रुष्प्रीतिकरणात्, १६३ मृ

चटकत्वमनुप्राप्य १२० व पु 45

चण्डालमपि वृत्तस्थ ४१ म भा

(आश्व) 116-8

चण्डालयोनिता याति ११८, १२१ व

पु 45

चण्डालयोनिमाप्नोति १२१ व पु 45

चतुर्णामधिकारो वै १४७ सा. स 2-11

चतुर्थमपराश तु १४४ व पु

चतुर्थे तु तथा भागे ७३ द स्मृ 2-41

चतुर्दशापराध तु १४५ व पु

चतुर्धा भेदभिन्न च ३२ का

चतुर्धा मणिर्बन्धस्य १०० पार सं 2-56

चतुर्भिर्वासुदेवावै ९६ व 44

चतुर्विधा मम जना १३९ म भा (शा)
350-33

चतुर्विशापराध तु १४५ व पु

चतुर्वृहविभागज्ञ ५२ शा स्मृ

चतुष्प्रथिविवावास १२८ सा स 21-27

चतुखिद्व्यादिकेनैव ६ पौ स 38-301

चत्वार एकतो वेदा २६ (एकतश्चतुरो

वेदान्तं म भा पाठ) म भा (आदि)

1-297

चत्वारि चैष जन्मानि १२१. व पु 45

चरणारविन्दयुगल १६०. वै ग

चा

चाण्डाली योनिमाश्रित्य १२० व पु 45

चातुर्व्यूह पर ब्रह्म १ पा र

चि

चिकीषज्ञीप्सितं कर्म ९६, वं. 44

चिदानन्दधन शान्त ८५, सा स

6-212

चे

चेतनस्वेत एवेति ५९, ८७ श्री कु
चेलजिनकुशोत्तरम् ८३ भ गी 6-11

चैं •

छन्दक्ष देवी गायत्री १५३ व 462

छा

छायामाकम्य यो मोहात् १२० व
पु 45

ज

चगद्वयापारवर्ज ८६ शा मी 4-417
जनने मरणे चैव १६ पा सं (च) 17-44
जनिष्यति वरारोहे ११९, व पु 45
जन्मद्वयं तु वे मूढा १२१, व पु 45
जन्ममृत्युजराव्याधि १०, भ गी 13-8
जपध्यानार्चनस्तोत्रै ४७, १२५ ज स
22-68

जपचक्षाक्षर मन्त्र १५३, वं 456
जपचन्त्रथाय शयनात् ९६, व 46
जपमध्ये गुरुर्वापि १०८, १४८, बो
जपहोमादिक सर्व १६४ पा स 13-73
जप तु द्वि(त्रि)विधं कुर्यात् १०७, ज स
14-3

जपान्ते मनसा ध्यात्वा १५४, व 467
जपेदध्यापयेच्छध्यान् ६१, १४८, व्या
स्म 2-7

जपेदष्टाक्षर मन्त्र १५४, वं 466

जपेद्द्वादशनामानि ९६, वं 45

जपेत्र मन्थाकालेषु १५१ कु क

जस्ता च सुचिर योग १५२ ना मु

जल शुद्धमशुद्ध वा १०३ पा सं (स्मृति-
रक्षाकरे)

जले मन्थाशीना १३६, त्रु वा

जा

जातुभ्या पाणिभ्या द्विरसा ११५ र आ
जायन्ते सप्त जन्मानि १२१ व पु 54
जालपाद समश्वन् वै १४५ व पु

जि

जिज्ञासुरपि योगस्य १५३ भ गी 6-44
जिनालय प्रविष्टस्तु २७ शै का
जिह्वाजप शतगुण १०९ अ ब्र (ना)
जिह्वात्तलुतलस्था च ८४ सा स 6-199
जिह्वानिलेखन चैव १०१ पार स 2-63

ज्ञ

ज्ञानकर्मतपेयोग १७७ व 510
ज्ञान पुष्प तप पुष्प १७९
ज्ञानादिषाङ्कृप्यनिधे ५ स सि 23
ज्ञानी तु परमैकान्ती ८०, गी स 29

त

तत्त्वतुर्धा स्थित शास्त्र ९, पा स
19-111

तत्त्वेदेतत्त्वतिपथपरिभ्रष्ट २, आ प्रा

तच्छास्त्रमन्तरेणैव १९, ३४, का
तत आवारशक्त्यादीन् ११३, ना मु
तत कुम्भं समादाय १२३, व ८१
तत पश्चिममन्ध्याया १६४ पा स
13-73
तत पुष्टफलादीना ४८, ७१, १२९ ज
म 22-69
तत पूर्व समुत्थाय ९९
तत प्रक्षाल्य चरणौ १२४ व ८३
ततश्च प्रत्यहं ५७, १६० वै ग
ततश्चातुभूयमान १६१ वै ग
तत श्रमजयं कुर्यात् ८७ सा स 6-215
तत सन्ध्यामुपासीत ६७ व्या स्मृ २
तत समाचरेयलात् १९, पार स
19-583
तत सिद्धान्तसाकर्य १९ पार स
19-584
ततस्तदर्द्दिव्यात् १५६ व 484
ततस्तस्मै नमस्कृत्वा १०९ पि
ततस्तीर्थं समाप्तिल्य १०३ वं 49
ततस्ते ऽपि महाभागे ११८ व पु 45
ततस्त्वभिमतेनैव ८३
तत स्नान प्रकुर्यात् ७० द स्मृ 2-7
तत स्वकर्मभोक्तार ११२ वं 78
तत स्वस्मै प्रपञ्चाय १५४ वं 471
ततो जाग्रत्यदस्थं च ८४ सा स 6-206
ततोऽपि मनुजो मुक्त १२० व पु 45
ततो भगवता स्वयमेव १६१ वै ग
ततो भूधरमन्त्रेण ९७ वं 47
ततो मध्याहसमये ६३ व्या स्मृ 2-9

ततो मुक्तो महाभागे ११९ व पु 45
ततोऽष्टाङ्गेन योगेन ४८ ज स 22-71
तत्तत्कालोऽद्वाना च १२३
तत्तन्त्रसिद्धान्ताहानं ११ पा स (च)
19-120
तत्तृतीय हि यागाङ्ग ४९ ज सं 22-78
तत्तीर्थमिथिकं विद्धि १०४ इ स 25-21
तत् पारमेश्वर वाक्य २९ सा सं 22-51
तत्पूर्वापरात्रेषु ५७, १५०
तत्प्रभावाच्च तैनैव ८५ सा स 6-210
तत्प्राप्तये च तत्पादाम्बुज १५९ वै ग
तत्र तामसमार्गेण ४० पार स 10-330
तत्र दिव्यं परिस्तज्य ३७ पार स
10-322
तत्र नाचमनं कुर्यात् १२२ व पु 45
तत्र राजसमार्गेण ४० पार स 10-329
तत्र वै विविध वाक्य २९ सा स
22-49
तत्र सगवादय काला ५१ प्र र
तत्र सगचे वैकुण्ठस्य ५१ प्र र
तत्रापि राजसेनैव ४० पार स 10-327
तत्रापि दिव्यमार्गचेत् ३७, ४२ पार
सं 10-320
तत्रापि सात्त्विकेनैव ४० पार स
10-328
तत्राभिगमनं नाम ५४ ना मु
तत्रार्घ्यादिभिर्यन्त्य १५२ ना मु
तत्सबन्वानुसन्धान ५९ शा स्मृ 4-219
5-18
तत्संरेषवियोगैक ८०. गी स, 29

- नत्सर्व सप्रवक्ष्यामि ६९ द स्मृ २-१
तसिद्धान्तान्यमार्गेण १४ पा सं (च)
21-50
- नत्स्थन्वादद्वयन्ति ८५ वि पु
नयाक्षरेण स्वमात्मान ६८ व्या स्मृ २-७८
नया प्रपञ्च शास्त्रीय ७८ पा र
तथा मूर्यन्तरयुत ६ पौ स ३८-२९५
तथा सुरासुरनर ५ म सि २१
तथा लैर्विग्रहोपेतै १२ पार स (प्रा)
19-576
- तयैव दीक्षाविविना ४७ पा सं (च) १-१०
तथैव यावत् काल तु १८ पार स
19-580
- तदर्थ कर्म कौन्तेय ६२ भ गी ३-९
तदभावो नाडीषु १६६ शा भी ३-२-७
तदह भक्त्युपहृत १७४, भ गी ९-२६,
श्री भाग १०-८१-४
- तदात्मा तन्मना शान्त ६४ व्या स्मृ
2-45
- तदाद्यमङ्ग यागस्य ४८ ज स २२-७६
तदुपादानसंज्ञ वै ४८ ज स २२-७०
तद्वानं चैव शिष्येभ्य ७१ द स्मृ २-३१
तद्वीजमस्य प्रभवं १५४ व ४६४
तद्विज्ञानार्थ म गुरुमेव ९० छा उ (मु
उपनिषदि १-२-१२)
- तद्विधान परित्यज्य २३ त सा
तद्विधानं परित्यज्य स्वय ३३ का
तद्विशेषपरीक्षा वा १२ न्या वि
तद्विष्णो परम पदं ६९
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण ६४ व्या स्मृ २-४४
- तद्वि कुर्वन् यवाशक्ति १७६ म ४-१४
तद्वि वासुदेवाख्य ८ श्री भा २-२-३८
तन्त्रतन्त्रान्तरान्या तु ३२ का
तन्त्रभेदे च सिद्धान्त १३ पा म (च)
19-132
- तन्त्रमागमसिद्धान्तम् १० पा स (च)
19-117
- तन्त्रसज्ज हि तच्छास्त्र ६ पौ म ३८-३९९
तन्त्रमहं हि यच्छास्त्र ३२ का
तन्त्रसज्ज तु सिद्धान्त ८ ह म
तन्त्रं तन्त्रान्तर चेति ३१ का
तन्त्राधिकारिमूर्तीना १६ पा सं (च)
17-32
- तन्त्रान्तरं तु यत्प्रोक्त ३२ का
तन्त्रान्तर हि सिद्धान्त ८ ह
तन्त्रान्तरे तथा तन्त्र १३ पा स (च)
19 (?)
- तन्त्रान्तरेऽपि कथित ११ पा स (च)
19-124
- तन्त्रेणापि तथा येन ११ पा सं (च)
19 (?)
- तन्त्रेणैकेन कर्तव्य १७ ना
तन्मन्त्रजपसामर्थ्यात् ८४ सा स ६-२०७
तन्मयत्वेन गोविन्दे १४० वि ध ९९-१५
तन्मात्राभिस्तदन्ते द्वौ ९८ पा स (च)
13-15
- तन्मूलत क्रिया सर्वा १०८, १४८
बो स्मृ
- तमेव शरणमुपगच्छेत् ५६. नि रा

तं जपेद्यद्यनर्थकृत् ९३	प्रमाणवचनादीना वर्णानुक्रमणिका
त समाराधनविधि ४६ पा सं १-१	तस्यैव भगवत् १५९ वै ग
तर्पयेद्युपविश्याथ १११ पा स (च)	ता
13-26	तान् ब्रूहि देवदेवेश ११८ व पु 45
तस्मात् पतितात् १३४ सा स २१-१८	तामर्चयेत् ता प्रणमेत् १६३ वि धर्मे (शौ)
तस्माज्जन्मप्रसृत्येक १५ पा सं (च)	103-16
21-75	तामसेन तु मार्गेण ४६ पार स १०-३२६
तस्मात् कर्मणि कुर्वीत ६८ व्या स्मृ २	ताम्बूलादीनि चान्यानि १२८ ना मु
तस्मात् त्रयानामेतेषा १६३ भृ	ताम्बूल चर्वित यस्तु ११९ व पु 45
तस्मात् पद्म तथा राजन् ४९ म भा	तावुभौ कल्पात्मानौ १८ पार स (प्रा)
(आश्व) 104-73	19-556
तस्मात् पूजा न कर्तव्या ३३ का	ति
तस्मात् पूज्यतम नान्य ६६ यो या	तिलोदकै पितृन् भक्त्या ६३ व्या स्मृ
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ३८ पार म १०-३२५	2-37
तस्मात् सर्वेषु कालेषु १०८ भ गी ८-७	तिष्ठेत् स कानने शून्ये १२० व पु 45
तस्मात् सहस्रपत्रं तु ५० म भा (आश्व)	तिक्षो लिङ्गे मृदो देया ९९ पार स २-४४
104-74	ती
तस्मात् साख्यं संयोग ३ श्रीर स्त २-१४	तीर्थ भागवतं शुद्ध १०३
तस्मादनादिमध्यान्त ६४ व्या स्मृ २-४३	तीर्थ सशोध्य सक्षात्य १०३ ना मु
तस्मादष्टाक्षरं मन्त्र १०७ म भा (आश्व)	तीर्थोकुर्वन्ति तीर्थानि १०४
98-69	तु
तस्मादुक्तकृष्णास्त्रोक्त ३३ का	तुलसीपद्मपालजा १७५ अ ब्र (ना)
तस्माज्ञारायण देवं ६३ व्या स्मृ २-१६	2-40
तस्मान्मुक्तस्तु रक्तादि ११९ व पु 45	तुलस्यमृतजन्मामि १३५ (मन्त्र)
तस्मिन् सुदुर्लभे लब्धे १७७ व ५१०	तु
तस्याङ्गानि विभागेन ४८ ज स २२-७५	तृणैर्वा शास्त्रसंसिद्धै १०३ ना मु
तस्याङ्गं नैव भोक्तव्यं ६६, १३५	तृतीयमपराध तु १४४ व पु
तस्या ब्रह्मणि संयोग १५८ वि पु	
6-7-31	
तस्यैते कथिता हर्था ९५ श्वे ३ ६-२३	

तृतीयं तन्त्रसिद्धान्तं ९ पा. स (च)
19-113
तृतीये तु तथा मार्गे ७१ द स्मृ 2-32
ते

तेनैव सकला कार्या ११ पा. स (च)

19-124 .
तेनैव सस्कृता विप्रा ४६ पा. स (च) 1-6
तेऽपि तित्तिरिता गत्वा १२० व पु 45
ते योन्ति वसुधे पापा ११८ व पु 45
तेषा तत्परम व्रद्धा १४० वि ०८ 99-13
तेषा तु पावनायाह १०७ म भा (आश्व.)
98-68

तेषा नित्याभियुक्ताना ७५ भ गी 9-22
तेषामेकान्तिन ब्रेष्टा १३९ म भा (शा)
350-34
तेषा वै छिन्नतृष्णाना ७५ द स्मृ
तेषु च धर्मोत्तर स्यात् ९२ गौ व
1-9-47

तो

तोयहीनेऽतिरौद्रे च १२१ व पु 45
ते

तैल मास व्यवाय च १०३ व्या स्मृ
तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्ग ११८ व पु 45
तौ

तौ युतावज्ञलि पुमान् ११५ अ को

त्य

त्यक्तं जात्यमलेपकप्रभृतिभि १८१ पा. र

स्वका विश्विपञ्चक ७८ पा. र.
स्वका समाश्रयेदन्यम् १५ पा. सं (च)
21-74
स्यागे यस्य हुतं सर्व ७८ र आ

त्र

त्रयाणा क्षत्रियादीना ४६ पा. स (च) 1-7
त्रयाणा क्षत्रियादीना प्रपञ्चाना १४७ सा
स 2-9
त्रयोदशविव कर्म १०
त्रयोदशापराध तु १४४ व पु
त्रयोविशापराध तं १४५ व पु
त्रस्तनिविष्णव्याध ९० वं ३
त्रयेतैव स्वकर्ता॒र १७७ व 508
त्रिपदा वात्र साविर्त्ति ६३ व्या स्मृ 2-22
त्रि पठेदायतप्राण १०६ म 6-70
त्रैकाल्यमर्चन विष्णो १४१ अ
त्रयहात् केवलवेदस्तु १७० वि ध

त्व

त्वव्याराधनकामोऽय ९३ वं 39 (मन्त्र)
त्वं हि रुद्र महाबाहो २८ व पु 70-36
त्वा मया त्वयि निष्ठिसं १५७ व 499

द

दक्षिणेतरहस्तेन ९८ पा. स (च) 13-12
दक्षिणे मृत्तिका हस्ते ९८ पा. स (च)
13-13
दण्डवत्प्रणिपातैस्तु ११३ सा. सं 21-13
दत्त तत्पदयोर्युग्मं १५६ वं 480
दत्तात्रुज्ञ. परेणापि १५६ वं 488

दत्ताथ पादुकायुग्मं १५६ व 483	दा
ददाति ध्याविना नित्य ७५ वि व ७४-४३	दान ददद्विष्टैसूक्त १३५ शौ
दयात् पुष्पादिकं तेषा ६० व्या स्मृ	दि
3-5	दिनमेकमपि प्रीत १७६, ना मु
दयाद्ग्रास १२६ कृ क	दिनावसाने संप्राप्ते ४८ ज सं 22-73
दधिक्षीराज्यमुख्यानि १२८ ना मु	दिवसस्याद्यभागेन ६९ द स्मृ 2-4
दध्यादि च हविर्योग्य १२९ पा स	दिवा सन्ध्यामु कर्णस्थ ३४ याज्ञ 1-16
13-31	दिव्यमार्गेण पूजायां ३७ पार स 10-322
दन्तकाष्ठमखादित्वा १४३ व पु	दिव्यशास्त्रोक्तविधिना ३६ पार सं
दन्तवावनकाष्ठ च १०२ पा स (च)	10-31६
13-18	दिव्याद्यायतनाना च ३९ पार सं
दन्ताना काष्ठसयोग १०३ व्या स्मृ २	10-331
दन्तानामुदितान्येकादश १०२ पा स	दिव्यानामवताराणा ९५ पार सं 2-10
(च) 13-18	दिव्याप्यमान्त्रवायव्य १०५
दन्तान् सशोद्ध्व निर्लिख्य १०३ ना मु	दिव्योक्तविधिना कार्य ३३ का
दया सर्वभूतेषु क्षान्ति १३६ गौ व	दी
8-5-24	दीक्षिताना क्रमेणेव १३ पा म. (च)
दरिद्राश्वै मूर्खाश्व १२१ व पु. ४५	19-(?)
दर्भान् पत्राणि समिध. १३० पा स. (च)	डु
13-33	दुर्ग वित्तहृत्युगुणिस्तं १८१, पा र
दर्शयित्वाल्पमायास २८ व पु ७०-३६	दुर्गससारकान्तार १७३, वि, व 1-18
(म भा)	दुस्तरा दुर्देशामेताम् ९० वं. 28
दशमश्वापराघोऽय १४४ व पु	दू
दश वामकरे देया १०० पार सं 2-47	दूरात् प्रदक्षिण कुर्यात् ११३ सा स
दशाङ्कुल तथा मान १०२ पा. स (च)	21-12
13-19	दृ
दशावतारनामानि ९६ व 46	दृह्नासाग्रगता कार्या ८४ सा सं 6-199
दशाश्वमेधी पुनरेति १७४, म भा (आश्व.)	
46-123	
दस्युमिर्मुषितेनेव ७३. इ स. 18-82	

दश्यन्ते च शुभा दूर्वा १७८ वं 517

द्र

दृष्टा तु मृतक देवि १४४ व पु

दे

देवकार्य तत कृत्वा ७०, १२६ द स्म्
2-26

देवकार्यस्य सर्वस्य ७० द स्म् 2-26

देवकार्याणि पूर्वहि ७० द स्म् 2-27

देवताप्रतिमा दृष्टा १४१

देवतम्यर्थचनं चैव ६५ म

देवतारूपमात्मान ८६

देवदेव जगन्नाथ ११८ व पु 45

देवमिवाचार्य ९४ आप ध 1-6-13

देवादीना नमस्कुर्यात् ६०, ६१ व्या स्म्

3-5

देवादीन् सलिले तिष्ठन् १११ पा स (च)

13-26

देवानृषीन् पितृन् ६३ नि रा

देवान् ब्रह्मक्रष्णीश्वैव ६३ व्या स्म्

2-37

देवाय देवीयुक्ताय १५६ वं 486

देवोत्सवाद्यसेवा च १२२

देव्य श्रियादयश्वापि १० पा सं (च)

19-113

देशं काल तवा ज्ञान ९९ बो स्म्

देशिकस्याभिजातस्य १८ पार स

19-579

दो

दोषाय कल्पते राज ११ पा स (च)

19-125

द्रव्याण्यारावनार्थानि ५४, १२७ ना मु

द्रष्टुमिच्छामि ते रूप १६५ भ गी 11-3

द्व

द्वयमर्यानुसन्वानेन ५७ श ग

द्वयेन तद्विवरणै ५४, ५६, १२५ ना मु

द्वात्रिशदपराधास्तु १४३ व पु

द्वादश चापराध तु १४४ व. पु.

द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञ ५२ म भा (आश्व)

118-83

द्वादशाक्षरनिष्ठो य ५२ शा सं

द्वादशाङ्कुलमात्र तु १०१ पार स 2-60

द्वारपालाननुज्ञाप्य १२५ ना मु

द्वाराङ्गावृत्तिदेवानाम् १७ पार स (प्र)

द्वाविशमपरावं त १४५ व पु

द्वितीयमपराव तु १४३ व पु

द्वितीया च तृतीया च ९९ पार स 2-46

द्वितीये च तृतीये च ६९ द स्म् 2-5

द्वितीये तु तथाभागे ७१ द स्म् 2-30

द्वित्यादिमुखमेदा वा ११ पा सं (च)

19-121

द्विषडष्टष्टर्णादि १५२ ना मु

ध

वर्ममर्य च चिन्तयेत् ६२, व्या स्म् 1-2

घर्माविरुद्धो भूतेषु ९२ भ गी 7-11

धू

धूपाचवसानिकैर्मोग्यैः ८६

श्ल

धूतोऽर्थपुष्टृ देवर्षि १११ व ७३
धृत्या यथा वारयते ९१ भ गी १८-३३

द्य

ध्यातृध्येयाविभगेन ८५ सा स ६-२१३
ध्यात्वा तु मनसा देव ६६ व्या स्मृ २-७६
ध्यानयेगेन दृष्ट्वा १६१ वै ग
ध्यानाना चैव मुद्रणा पार स (प्र)
ध्यायते इर्चयते योऽन्य १४१ क्र
ध्यायन् कृते जपन् यज्ञे १६९ वि पु

6-2-17

ध्यायन् जप्त्वोपतिष्ठेत ११२ ना मु
ध्यायन्नपि पर देवं ५३, ९१ व ३५
ध्यायन्नारायण देव १२४ व ८२
ध्यायीत मनसेश्वर ६१ व्या स्मृ १-२
ध्यायन्नारायण देव ७१ द स्मृ २-१४
ध्येयो नारायण मदा १६८ म भा (आनु)

186-11

न

न कदाचिदपि प्राज्ञ १९ ३४ का
न कुर्याच्छाङ्कसाकर्य ४१ पार स
10-377
न कुर्यात्तन्त्रसाङ्कर्य १८ पार सं (प्र)
19-557
नखरोमाणि यथैव ११९ व पु ४५
नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ६२
न गृहे करवीरोत्यै १२८ सा सं २१-३०
न च कर्तुं करण २ गा भी २-२-४०

न च क्रमञ्च च हसन् १०७. व्या स्मृ.
न चान्यवच्चमान्छाय १०४ म ४-१२९
न चेद्रहस्यमत्यन्त ५० पा स (च)

13-2

न तु तत्पुत्रतद्रूप्य ५ म सि २१
न तु द्रव्यान्तर चैव १७ पार स (प्र)
न तेभ्यो विश्वते तीर्थ १०४ इ स

25-20

ननु देव त्वमेवैक १५७ वं ४९५
न पदा पदमाक्रम्य १०७ म भा
(आश्व) ५८

न पूर्वाह्नमध्यन्दिन ९२ गौ ध १-९-४६
नमस्कार न कुर्याच्चेत् १४१
नमस्कारार्चनादीनि १४१ अ
नमस्कुर्यात् प्रभाते तु ९६ पार स २-१४
नमस्ते चेतनावार १५३ व ४६९
नमस्ते पश्चकालज्ञ ५१ जितते ३२
नमस्ते पश्चनाभाय ९५ पार सं २-१०
नमस्ते मन्त्रराजाय १५३ वं ४५९
नमस्ते भीमरूपाय ९१ पार स २-११
नमस्ति विक्रमायाय ९५ पार सं २-९
नम स्थितिधरायोङ्का ९६ पार स २-१७
नमो नम केशवाय ९५ पार स २-७
नमो वामनरूपाय ९५ पार स २-१२
नमोऽस्तु प्रियदत्तायै ९७ (मन्त्र)
नमोऽस्त्वादिवराहाय ९५ पार स
2-12
न यानपादुकारूढ ११४ सा स २१-१३
नयेन्निरयमत्युप्रं १५ पार स (च)
21-77

नरो नारायणश्वे ८८ म भा (शा)	नानिवेद्य हरे किंचित् १५० भारद्वाज-
342-9	सहिता (८ अधिकार)
न लक्षणान्तरं कुर्यात् १७ पार स (प्र)	नान्तरा भोजन कुर्यात् १५०
नवमं चापराव तु १४४ व पु	नान्यं देव नमस्कुर्यात् ६४ वा
नवाग्र ये तु व्रीहीणा १४६ व पु	नान्यो विमुक्तये पन्था ६८ व्या स्मृ २-
नवानामपि मूर्तीना १० पा स (च)	नापर कुलवृत्तादि १७७ वं ५०९
19-177 . . .	नामद्वयं वा सिद्धान्त ७ पौ स ३८-३०३
न विश्विसमना भूत्वा ११४ सा स	नाश्रा सकीर्तनं कुर्यात् ९५ पार स २-५
21-14	नारायण पर ब्रह्म १५४ वं ४६५
न विष्णवारावनात् पुण्यं ४९, ६१, ६४,	नारायणात्मकान् देवान् ११२ ना सु
१७३ व्या स्मृ २-४२ *	नारायणीयमौद्ध्य ३२ का
न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्ष १४९ आप	नाविरतो दुश्वरितात् १४२ श्रु
स्मृ १०-६	नाशौच कीर्तने तस्य १६८ क व २-२४
न शास्त्रार्थस्य शास्त्राणा ५ सा स	नास्तिक्यादथवालस्यात् ६८ व्या
21-47	स्मृ २-
न शौरिचिन्ताविमुख ७५ वि व	नास्ति सगतिरस्माकं ७८
न सञ्चिवानं च हरे १६ पा स (च)	नाहकाराच संरम्भान् ७७ म भा
21-79	नि
न स्नानमाचरेद्गुरुः १०४ म ४-१२९	निक्षिपन् जीवितमिव १५७ व. 491
न स्पृशेन्मामनादत्य १४१	निक्षिाय चिरमात्मान ५४, ५६, १२५
न हि कल्याणकृत् कथित् १७३, भ गी	ना सु
6-40	निखिल चायधीकुर्यात् ८५, सा स
न हि निन्दा निन्द्य २५	6-211
न हेतुवादाश्लोभाद्वा ७७ म भा	निग्रहातुग्रहै चैव १२२
ना	निजकर्मादिभक्त्यन्त ८० गी स ३१
नाथयामुनपूर्णादि ८० पा र	नित्यनिर्दोषनिस्सीम १७८ व. 521
नानर्यो न च नैषफल्य १७७, व ५०६	नित्यनैमित्तिकै काम्यै ११२ वं ७६
नानाव्यूहसमेत च-६ पौ स ३८-२९५	नित्यनैमित्तिकैर्युक्ते ६९ द स्मृ २-२
नानाशयवशेनैव ७ पौ सं ३८-३०४	नित्यमारावयेद्धरि ६५ व्या स्मृ २-४२

नित्यं भगवत् पूजा १७५ अ ब्र (ना) वृसिहकपिलकोड १२ पार सं (प्रा)
2-42 19-576

नित्य राष्ट्रभय कुर्यात् १७५

नित्य विष्वर्वनं परं १७३ शौ सू

1-2-21

निदध्यात् स्व च कर्तृद्य १५५ व 473

निवित्सश्चिव चक्षु स्व १५७ व 491

नियोजयेत्ततो विप्र १०० पर स 2-48

निरङ्गन परम साम्यं ८५ मु 3-1-3

निहृष्य स्व चित्त १६२, पा. र

निर्गन्तुकामो निष्क्रिय १५६ व 488

निर्देशिता प्रयान्त्याशु १२९ सा स 21-33

निर्भयं सर्वभूतेन्य १५५ वं 471

निर्मलानन्तविज्ञान १७९, व 522

निर्वाह क्रियते तद्रूप ३ श्री कृ

निवेदीयत स्वात्मानं ६४ व्या स्मृ 2-45

निवेदितस्य यहान ४९, ज स 22-78

निषेकादीश्वर सस्कारान् २१

निषेधाविषयीभावात् १४२, १७८ वं

513

निष्ठीवनकरो यस्तु ११९ व पु 45

निष्फला च क्रिया तस्य १५ पा सं (च)

21-78

नी

नीत्वोपादानसमय १३० पा सं. (च)

13-34

नृ

नृणा नरपतेश्वापि १६, पा स. (च)

17-32

ने

नेदविदनिदविदा ७५ व आ

नेह कालक्रियाकर्तृ १७८ वं 512

नै

नैवाधिकारिणो गौणा ४६. पा स (च)

1-9

नैवाभ्या सद्गुरो मन्त्र ६४ व्या स्मृ

2-44

नैवेद्यहीने दुर्भिक्षं १७५

न्य

न्यग्रीवोदुम्बराश्वत्य १०२ पा स (च)

13-17

न्यस्य कर्तृत्वभोत्कृत्वे ११२ व 76

न्यायस्तस्य करछेद ११५ श्री. भा

10-22-22

न्यासेन देवमन्त्राणा ८६

प

पञ्चकालविदिज्ञाना ५० पा स (च)

13-1

पञ्चकालव्यवस्थित्यै ४४ पा र

पञ्चकालास्त्वयोद्दिष्टा ४७ ज स

22-65

पञ्चकालैकमनसा ५१ (जितन्ते) 33

पञ्चदशापराधं तं १४५ व पु

पञ्चमं त्वपराधं च १४४ व पु

पञ्चमे तु तथा भागे ७३ द स्म २-४६
 पञ्चमो योगमंजोऽसौ ४८ ज स २२-७४
 पञ्च वामकरे देया ९९ पार स २-४४
 पञ्चरात्रमहाम्भोधि १ पा र
 पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य ४३, भ भा (आ)
 359-68
 पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य असूति ५ पा र
 पञ्चरात्रोदितान् वापि २१, ७७
 पञ्चविशापरावं त १४६, व पु
 पञ्चापाने मृत्तिका. स्यु १०० पार स
 2-47
 पञ्चैते विवयस्तेषा ५० पा स (च)
 13-4
 पन्तुरसामञ्जस्यात् २७ शा भी २-२-३५
 पञ्च पुष्पं फल तोय १७४, भ गी ९-२६
 श्रीभाग १०-८१-४
 पञ्चेष्ठितो वा व्यर्थ स्यात् ९३ पा स.
 (च) 23-81
 पञ्चेषु पुष्पेषु फलेषु १७४
 पञ्चे पुष्पै फलैर्वापि १२४. व ८८
 पथि पादस्तत प्रोक्त ९९ आप स्मृ
 पथि शौच प्रकर्तव्य १०० पार स २-५२
 पदं नारायणायेति १५४ व ४६३
 पदयोरर्चनं कर्तु ५३, ९१ वं ३३
 पद्मया कराम्या जानुम्या ११५
 पयोभि सह तर्जन्या १०१० पार स
 2-61
 परदाररतन्त्रैव १४१
 परदारोपसेवा च १३६ म १२-७
 परप्रापणकेनैव १४६. व पु.

परमात्मनि यो रक्त १४० वार्ह
 परमात्मानमात्मान १०९ वि
 परव्यूहादिमेदेन १२ पार स (प्रा)
 19-575
 परस्मिन् व्यूहाख्ये १६२ पा र
 पराङ्मुखाना गोविन्दे १४० वि व १११-१३
 पराराधनरूपेण १२४ व ८५
 परार्थयजनं कुर्यु ४६० पा स (च) १-८
 परार्थ कर्म कुर्वणा १६८
 परावर्त्य शत बुद्ध्या ८४ सा स ६-२०६
 परिज्ञातैस्तु यै सद्य ४७ ज स २२-६७
 परिधायैकवल्लं च १८४ व पु
 परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ९० मु
 1-२-१२
 पर्यन्तलोकस्त्विवह ७७ र आ
 पलाशवेणुखदिर १०२ पा 'स (च)
 13-17
 पश्चाद्वाहयेन प्रतिभट १३१, १८० पा र
 पश्चाद्वागेन निर्गच्छेत् ११४ शा स्मृ
 पश्चिष्टिदर्विहोमाना ६० श्री कृ
 पा
 पाणिना क्षालितेनैव १०१ पार स २-५७
 पातकान्याश्च नशन्ति ११७ शा स्मृ
 2-9०
 पातृत्वेन प्रसजति तदा २ आ प्रा
 पादप्रसारणं चामे १२२
 पादाङ्गुलिम्या जानुम्या ११४ वै शा
 पादभ्या तिसुभि शुद्धि १०० पार स
 2-48

पादौ प्रसार्य ये गेहे १२१ व पु ४५
 पादौ हस्तौ प्रसार्यैव ११५ वै शा
 पापक्षयश्च भवति १६५, १७४,
 वि पु १-१७-७८
 पापराशि दहस्याशु १७३
 पारुष्यमनृतं चैव १४९ म १२-६
 पालयित्वा स्वसङ्कल्पं १५७ व ४९८
 पाषण्डादिभिरालाप ११३, १२५ ना मु
 पाषण्डावेक्षणादीनि १२४ वं ८२

पि

पिण्याक भक्षयित्वा तु १४५ व पु
 पितृदेवमनुष्याणा ७३ द स्मृ २-४६
 पितृणामपराहे तु ७० द स्मृ २-२७
 पिबेत् पादोदकं विष्णो १२२ व पु ४५

पु

पुण्डरीकसहस्रात् ५० म भा (आश्व)
 104-74
 पुन पुन प्रणम्याथ १५२ ना मु
 पुन प्रणम्य देवेश १५२ ना मु
 पुन प्रतिष्ठा कर्तव्या १८ पार सं (प्रा)
 19-558

पुरीष

पुरीष वा प्रकुर्वीत ११९ व पु ४५
 पुरुष तु तत सत्य २४ म भा (आश्व)
 104-86
 पुष्पाणि फलमूलानि १२९ पा स (च)
 13-31

पू

पूजन प्रयतै कार्य ३५ का

पूजनं चार्यपुष्पाद्यै ४९ ज स २२-७६
 पूजनीयमथायेन १४ पा सं (च)
 19 (?)

पूजयित्वा जगज्ञाय १७५ अ व्र (ना)
 2-४०
 पूजयेद्विज तत्रापि ३६ पार स
 10-३१

पूजार्थमस्त्रमन्त्रेण १२८ सा स २१-२४
 पूजाविवौ भगवतस्ते ८६ पा सं (च)
 1 ४

पूजाविधौ भगवत ४७, पा स (च)
 1-१०
 पूजिता विधिना यत्र १२ पार स (प्रा)
 19-177

पूजयते यदि संमोहात् ३२ का
 पूरयत्विति संप्रार्थ्य ९३. वं ३८
 पूर्वमागमसिद्धान्त ३१ का
 पूर्ववत् स्त्रपन कृत्वा १६ ना
 पूर्वश्रवानुश्रवमेदमिन्न ५ भो , व
 पूर्वोक्तेषु निभित्तेषु ८३
 पूर्वोक्तराशाभिसुख १०९

पृ

पृथक्कर्मवशात् कार्या ४७ ज स २२ ६६
 पृथग्भूतेषु द्वेषु १५९ म भा
 पृथिवी प्रियदत्तेति ९७ वि व ६९-१०९
 म भा (आनु) 142-५९-६१
 पृष्ठीकृत्यासनं चैव १२३

पौ

पौरुष चारविन्दाक्ष २९ सा स २२-५०

प्र

- प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहार ८५ श्री भा
(जिज्ञासाधिकरणे)
प्रकालनाद्वि पङ्कस्य १४३ म भा (आर)
2-48
प्रज्वाल्य वहि विविवन् ६० व्या स्मृ 3-2
प्रणमेत् पुण्डरीकाक्ष १२५ ना सु
प्रणम्य चैव गुर्वदीन् १५४ व 465
प्रणम्य दण्डवद्भूम्या १५६ व 487
प्रणम्य स्मारयेदेव १५७ व ५००
प्रणाम समुट स स्यात् ११४ वै गा
प्रतापभूपरचित ११७
प्रतिग्रहीतुभिश्वैव १३५ शौ
प्रतिग्राहमयान्योन्य १९ पार स 19-585
प्रतिपत्पर्वष्टीषु १०३ व्या स्मृ
प्रतिपदमवान १८० पा र
प्रतिपादिक्या विष्णो ११२ ना सु
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते ६४, १४० म भा
(शा) 350-36
प्रतिलोमभुवा सूत ४६ पा म (च) 1-5
प्रतिष्ठादौ कृते मोहात् २७ पा स
19-129
प्रतिष्ठाप्य च तेनैव १८ पार स (प्रा)
19-555
प्रतिष्ठाप्य सहस्रेण २७ पा म 19-130
प्रत्ययार्थ च मोक्षस्य ९
प्रत्येक मृत्तिकामात्रा ९८ पा स (च)
13-16
प्रथमयुगममग्र ५५. पा, र

प्रथम मन्त्रसिद्धान्त ९ पा मं (च)

19-112

प्रथमे कल्पने मैव १६ पा म (च)

17-30

प्रदक्षिणमस्कारै १०९ पि

प्रदक्षिणप्रणामादि १५ पा स (च)

21-52

प्रदक्षिणमर्कुर्दस्तु १२० व पु 45

प्रददाम्यचिराद्यद्वै ४९ ज म 22-81

प्रदानमस्तुभित्ताना १२९ सा स

21-32

प्रदोषपञ्चिमौ यामौ ७६, १५० द स्मृ

2-59

प्रद्युम्नं चानिरुद्ध च २५ म भा (आश्व)

104-88

प्रद्युम्नाय नमस्तेऽस्तु ९५ पार स 2-6

प्रभूतानि विशुद्धानि १२७ ना सु

प्रमादादपि कीलाल १२३

प्रयत परया भक्त्या १११ व 73

प्रयत परया भक्त्या पर्व १५३ व 456

प्रयुक्तेरप्रयुक्तैर्वा ५९ शा स्मृ 5-19

(सर्वेन्द्रियै प्रयुक्तैर्वा—मुद्रितशाण्डित्य-
स्मृतिपाठ)

प्रलीनमूर्तिरमल ८५ सा म 6-212

प्रव पान्तमन्वसो विया ६५ ऋ, शौ सू
2-21 १ ?

प्रविश्य स्वाश्रम देव १२६ पा म (च)

13-28

प्रवेशे निर्गमे चैव ११४

प्रशंसकं वै सिद्धीना २९ सा मं 22-51

- प्रसद्य हरते पाप १७४
 प्रसद्य हरते यस्मात् ८९ वि ध
4-33 (?)
 प्रसिद्धार्थानुवाद यत् २९ सा सं 22-54
 प्रह्लाद्मणि नामस्तु ११४ वै शा
 प्राक्षौच स्नानमादेयं १०५ क्र
 प्रागुदीन्यासुदीन्या वा ९८ पा स च
13-13
 प्राद्यमुखोदद्यमुखो वापि १०१ पार स
2-58
 प्राह्नेनात्मना संपरिष्वक्त १६६ वृ उ
6-3-21
 प्राणाभिहवनं नामा ४९ ज सं 22-80
 प्राणाभिहोत्रमन्त्राश्च १५०
 प्रातरुद्धयाय कर्तव्य ६९ द. स्मृ २-1
 प्रातरुद्धयाय चिन्नीयात् १२८ सा स
21-24
 प्रातरुद्धयाय संस्मृत्य ५३, १११. भ. नि
 प्रातरुद्धयाय स्वगुरो १११ अ. सा.
 प्रातर्हत्वा च मद्भग्न १०१ पार स 2-59
 प्रात प्रातरनृत ते वदन्ति २५ शु
 प्रादुर्भावगणाश्वापि १० पा. स (च.)
19-118
 प्रादुर्भावान्तरयुत ६ पौ सं 38-296
 प्रादुर्भावान्तरयुता १० पा सं (च.)
19-119
 प्राप्तमहूष्ठतुर्थांशि १५३ व 454
 प्राप्तेऽथ सन्ध्यासमये १६४ सा. सं
6-190
 प्राप्तेऽथाङ्गे द्वितीयेऽशे १२७ वं 89
- प्रायश्चित्तं क्षमस्वेति १४२, १७८ वं 590
 प्रायश्चित्तं तु हिंसाया १११ पा स (च.)
13-25
 प्रारब्धे मध्यतो विम्बे १७७ वं 505
 प्रारब्धेष्वसमाप्तेषु १७७ वं 506
 प्रावृद्धुकास्तु वै तस्मात् १०० पार सं
2-50
 प्रासादश्च तथा विम्ब १८ पार सं
19-555
 प्रासाद देवदेवीयं ११३ सा सं 21-11
 प्रासाद वा तर्तस्तेन १९, ३४ का
 प्राह पत्रादिमात्राणि १७८ वं 515
 प्रीतिहेतु परेशस्य १४२, १७८ वं 514
 प्रीत्या संजायते भक्ति १६३ श्ल (क्रिया)
- क
- फलतीति मतिस्ते द्वे ५९, ८७ श्री कृ
 फलपुष्पविहीनश्च १२० व पु 45
 फलपुष्पोत्पाटने १३६ य स
 फलभिसन्धिरहित ११२ वं 75
- ब
- बकपुष्प ततस्तु स्यात् ५० म भा
 (आश्व.) 104-75
 बविरास्ते भविष्यन्ति १२१ व पु 45
 बद्ध परिकरस्तेन १७३ वि वर्मि 70-84
 बद्धाङ्गलिनमस्कुर्यात् ११५ वै शा
 बध्वा कवाटयुगल १५८ वं 503
 बध्वा मूलादिका मुद्रा ८६
 बलिभुग्येनिता याति १२० व पु 45
 बहिर्निर्गममार्गं तु ९७. पार सं २

बहुत्वादिह शास्त्राणा १७२ इ स 33-10	ब्रह्माण शितिकण्ठं च ६४, १४०, म भा
बहुयजिनोऽगरात् ३	(शा) 350-36
बा	ब्रह्मादिस्थावरान्तं च १५७ व 496
बाष्यार्थदिखिलचेत् १५३ व 455	ब्रह्मा स्मृत्यायुषो वेदं ८२ आ
बाष्योपचारैस्तद्विद्धि ४९ ज स 22-77	ब्राह्मणक्षत्रियविशा १०२ पा म (च)
‘ ‘ ‘	13-19
बि	ब्राह्मणाना कृत्यजात ६८ व्या स्मृ २
बिडालपदमात्र तु ९९ पार म 2-46	ब्राह्मणे क्षत्रियैवैश्ये २० म भा (भीम)
‘ ‘ ‘	66-39
बु	ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य ४७, १२५ ज स
बुद्धरुदादिवमति ६२ शा स्मृ 4-191	22-68
बुद्धदायैर्विनिर्मुक्त १०१ पार स 2-56	ब्राह्मो मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् ८२ आ
बो	ब्राह्मो मुहूर्ते उत्थाय ६० व्या स्मृ 3-2
बोधयन्त परस्परं १४८ भ गी 10-9	ब्राह्मो मुहूर्ते बुद्धयेत् ५० पा म (च)
बौ	13-5
बौद्धे वायार्हते चैव २६ का त (कामि	ब्राह्मो मुहूर्ते सत्त्वस्य ५४, ८९ ना मु
1-123)	ब्राह्मो मुहूर्ते सप्राप्ते ८८, १२५
‘ ‘ ‘	सा सं 6-216
ब्र	ब्राह्मो मुहूर्ते सप्राप्ते निद्रा ८९ व २
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा ६५ म भा (आनु)	भ
186-17	भक्ताना श्रोत्रियाणा च १०० पार स
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा १२४ व 83	2-49
ब्रह्मरुदमुखैर्देवै ३९ पार. स 10-335	भक्तानुकम्पया विद्वान् २
ब्रह्मलोकमवाप्नोति ७१	भक्तियोगाख्यं रत्न १६२ वै ग
ब्रह्म सपव्यते तदा ८५ सा स 6-216	भक्तिश्रद्धासमायुक्ता ७२ ना मु
ब्रह्माणभिन्न रुदं च ८९	भक्त्येकलभ्ये पुरुषे १७४

भगवत्कैङ्गैकरति ५६ नि रा	भुक्ता सविश्य शयने १६५ पा स (च)
भगवत्सरिच्यर्या १६० वै ग	13-75
भगवद्घ्यानयोगोक्ति ८० गी सं ३०	भुक्तैव सुखमास्थाय ६७ व्या स्मृ २
भगवद्यागनिष्पत्ति ४८ ज स २२-७०	(अन्तिमश्लोक)
भगवन्त नारायण १६० वै ग	भुक्तोपस्थाय चादित्य ६७, १४७
भगवस्तदशेषेण ४६ पा स (च) १-२	भुड़के स याति नरकान् ६६ यो या
भगवान् पवित्र ११७ अ शु	भुजंश्विन्तय केशव ८८ वि ध १-६०
भरण तु तथा कृत्वा १२० व पु ४५	
भवत शरण गत्वा १५७ व ४९४	भू
भवत्येवैतदखिल १७७, व ५०७	भूमौ भन्धाय मनसा ११५ सं स ^
भवद्विवा भागवता १०४	
भवन्ति त्रीणि जन्मानि १२१ व पु ४५	‘ भे
भवन्ति भक्तिपूतानि १२९ मा म	मेद दिव्यादिकं सम्यक् ४१ पार मं
21-33	10-375
भविष्यति वरारोहे १२० व पु ४५	मेरीमताडयित्वा तु १४६ व पु
भवेत् सञ्चितिमाहात्म्य ३७ पार स	
10-321	भो
भा	भोक्तार यज्ञतपसा ६८ भ गी ५-२९
भागेष्वेतेषु यत्कृत्य ६९ द स्मृ २-६	भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ८६ शा भी
भावपूत तदव्यग्र ६३ व्या स्मृ २-१६	4-4-21
भावयेद्गवद्विष्णुं १२६ ज स	भोगना च विष्ण्वासि १८ पार स (प्र)
16-322	भोजन यस्तु भुजीत १४३ व पु
भि	भोज्याच्छपानाहारेषु १४३ व पु
भिक्षामलब्ध्वा तत्रापि १२१ व पु ४५	
भिन्नैरभरणैरत्नै ६ पौ स ३८-२९९	म
	मज्जनानवजानन् यो १४५ व पु
भु	मदीयाच्चनकाले तु १४४ व पु
भुक्ता तु सुखमास्थाय ७३ द स्मृ २-५६	मद्भक्ता ये नरश्रेष्ठ १०७ म भा (आश्व)
भुक्ता श्राद्ध महाभागे १२० व पु ४५	98-67 ?
	मद्याजिनो मन्त्रियमा १०७ म भा
	(आश्व) 98-67

- मध्वाज्याक्तेन दध्ना वै ४९ ज स 22-77
मनीषिणो हि ये केचित् ७५ व स्मृ
मनोङ्गुद्धयमिमानेन ११४, १२५, १४९
सा स 6-187
- मनो ब्रह्मेत्युपासीत ८६ छा 3-18-1
मन्त्रज्ञानप्रदातृभ्य १५३ व 459
मन्त्रनाथ प्रणम्येश १५२ नां मु-
मन्त्रन्यास तत कृत्वा ५३ भ नि
मन्त्रमण्डलकुण्डादि १५ पा स (च)
21-76 .
- मन्त्रवत्प्रोक्षण चापि १०४ पि स्मृ
मन्त्रशक्ति स्थिता यस्मिन् १५३ व 462
मन्त्रसज्ज हि सिद्धान्तं ८ ह स
मन्त्रसिद्धान्तमुख्येषु १६ पा स (च)
21-80
- मन्त्रसिद्धान्तसज्ज च ६ पौ स 38-297
मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञ यत् ३२ का
मन्त्रस्य देवता चापि १५४ व 464
मन्त्रान्तर न कुर्वीत १७ पार स (प्र)
मन्त्रेण भगवद्भूप ६ पौ स 38-298
मन्त्रैरावारशक्यादि ५३ भ नि
मन्दिर न प्रवेष्टव्य १२०. व पु 45
मन्यसे यदि तच्छक्य १६५ भ गी
11-4
- ममतासन्धिरस्ताना १४७ सा स 2-11
मम नाथ मम गुरु १५७ व 493
मम साधर्म्यमागता ८६ भ गी 14-2
ममार्चनविवौ काले १४४ व पु
ममैव तु महारोहे १२१ व पु 45
- ममैव वसुषे तस्य १२१ व पु 45
ममैवार्चनकाले तु १४४ व पु
महति दिव्ययोगपर्यङ्के १६० वै ग
महतो वेदवृक्षस्य ३ पा स (ई 1-24)
महत्वाच्च गुरुत्वाच्च २६ म भा (आदि)
1-299
- महत्वे च गुरुत्वे च २६ म भा (आदि)
1-299
- महर्षे कीर्तनात्तस्य ११६ म भा
(आदि) 114-40
- महापराव तद्विद्यात् १४६ व पु
महाविभूते श्रीमत १५९, १६०
वै ग
महिमा तु सविज्ञान ८४, ८६ सा स
6-207
- महीमुरोर्बीपतिवैश्यकास्ते ४२ (शिल्पशास्त्रे
विमानलक्षणे)
- महोत्सवश्च कर्तव्य २७ पा म 19-130
महोत्सवेषु सर्वेषु २० का
मह्यं जिज्ञासमानाय ५० पा स (च)
13-2
- मा
- माङ्गिकी योनिमात्रित्य ११९ व पु 45
माङ्गल्यसूत्रवस्त्रादीन् ७८ पा र
मात्रावित्त न गृहीयात् १३४ सा स
21-19 (छब्बाद्वित्त पाठ)
मावचाय नमश्वेत ९५ पार स 2-8
मानसी होमपूजा च १६३ किया वै
मानुषे भवने दैव ३४ का

मामेव शरणं प्राप्ता १४० म भा (आश्च) 105-91

मासं वा वत्सरं वापि १७७ व ५०४
मा च मामकमध्येतत् १५७ व ४९८

मा नयेवदि काकुत्स्थ १२० रामा
(मु) ३९-३०

मि

मितसन्ध्यख्योदश्या १५० स्मृ

मु

मुक्ति करे स्थिता तस्य १७६ अहि

28-82

मुख करद्ययोपेत १०५, पार स 2-65

मुख्यत्वादिह शैवस्य २७, का त (कामि)
1-124

मुख्याधिकारिण सन्ति १४ पा. स (च)

19 (२)

मुख्यानुद्वृत्तिमेदेन १२ पार स (प्रा)

19-576

मुख्यानुद्वृत्तिमेदेन यत्र ६ पौ स 38-300

मुद्रा बध्वा स्मरेदेव ८६

मुनिमुख्यैश्च गन्धवै ३६ पार स

10-315

मुनिवाक्य च तद्विद्धि २९ सा स 22-52

मुनिवाक्य परिल्यज्य ३७ ४२ पार स

10-321

मुनिवाक्योक्तमार्गेण ३७. ४२ पार स

10-320

मुनिवाक्योक्तमार्गेण न ३८ पार स

10-323

मू

मूर्येन्मन्दिरे यस्तु ११९ व पु 45

मूरोत्सर्गे शुद्धिरेषा ९९ पार स

मूर्तयो द्वादशाङ्गानि १०० पा स (च)

19-118

मूर्तिमद्धित्र देवीभि ११ पा स (च)

19-119

मूर्तिमद्धि परिवृत्ता १० पा स (च)

19-114

मूर्तिस्तदेव तन्त्र च १६ पा स (च)

17-30

मूर्ति न्यस्ताङ्गलिपुट १५८ व ५०२

मूलागमसमेतेन ३५ का

स्मृ

मृत्तिकाभिद्वादिशभि ९८ पा सं (च)

13-14

मृदश्चतुष्ट्रिजेन्द्राणा १०० पार स

2-53

मे

मेविबद्धो भ्राम्यमाण ७३ इ स 18-83

मो

मोघाशापि तथाविधेषु १८१ पा र

मोहजालस्य हेतुहिं ७५ द स्मृ

य

य क्षिपेन्मम मेहेषु ११९ व पु 45

य स्मरेत् पुण्डरीकाक्ष १६९ वि ध

109-66

यच्छक्तथारायिता सर्व ७ पौ स
38-302	यथैव दीक्षणीयेष्ट्या ४६ पा स (च) 1-9
यच्छील स्खामी तच्छीला ७७	ययोक्तेन प्रकारेण १६५ पा म 13-76
यच्छुत् न विरागाय १४९ इ स १२-५८	यथोदकं शुद्धे शुद्ध ८६ क व 4-15
यजन्ते सात्त्विका देवान् ४२ भ गी १७-४	ययोपयोगशक्यत्वात् १६३ क्रिया वै
यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र ६२ भ गी ३-९	यदन्यत् कुरुते कर्म ७० द स्त 2-23
यज्ञैस्त्वमिज्यसे ६८ • •	यदर्थाद्वामसन्दिव २९ सा स 22-50
यज्ञोपवीतं वैद च ८३ म ४-३६	यददित्यगत तेज १७ भ गी १५-१२
यत्कुचित्तदादेय ३३ का	यदाप्रोति तदाप्रोति १६९ वि पु 6-2-17
यत्तन्त्रेण समारब्ध १७ ना	यदा सवेद्यनिरुक्ते ८५ सा स 6-214
यत्र तन्त्रान्तर तत्स्यात् ११ पा स (च)
19-122	यदा ह्य केवलपाणिभ्यामेव ११६ र आ
यत्र भागवता ल्लान १०४ इ स. २५-२१	यदच्छया श्रुतो मन्त्र ९३ पा स (च)
23-81
यत्र राजसमार्गेण ४० पार स. १०-३२९	यदेते वशपरम्परया ४ आ प्रा
यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ७६ शा मी
4-1-11	यदिम्ब येन शाङ्केण १९, ३४ का
यत्रोदक प्रभूतु ९९ पि	यद्भूत्या पुण्डरीकाक्ष ११७ वि स ८
यथा चोलन्तृप सम्राट् ५ स सि २०	यद्यदिष्टतमं लोके १९ पार स 19-584
यथातथा वापि सकृत् ११६ स्तोत्ररत्नम् २८	यद्वन्मङ्गलसूत्रादे ७८ पा र
यथा निष्क्रियरूप मे १५७ व ४९४	यन्मुद्वृत्त अथ वापि ७२ व पु (पू.)
322-22
यथान्यत्र मन सिद्धौ १२ न्या वि	यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण १४५ व पु
यथा प्रियया सपरिष्वक्त १६६ वृ ३-६-
3-21	यस्तु नीलेन वस्त्रेण १४४ व पु
यथा बहूनामेकस्मिन् ६० श्री कृ	यस्तु रक्तेन वस्त्रेण १४४ व पु
यथर्ह तानि सस्कृत्य १२८ ना मु	यस्मात्सम्यक् पर ब्रह्म ७ पौ स 38-306
यथावस्थितस्वरूपरूप १३८, १६१ नि
रा	यस्य चेतसि गोविन्द १७१ वि धर्म
6-23)
यथाशक्ति जप कुर्याद् १६४ सा स
६-191	यस्य देवे परा भक्ति ९४ क व (श्वे उ
यथास्थितकमेणैव ९६ पार स २-१४
	यस्य सर्वे समारम्भा ७८० र आ
यानशश्यासनान्यस्य १३६ म 4-202

यानैर्वा पादुकैर्वापि १२२	येनास्य पितरो याता ७७ म 4-178
यान् कृत्वा योग्यता यान्ति ११८ व पु	ये भजन्ति जगयोनि १०४ इ स 25-20
45	यो
यामद्वय शयानो हि ७६, ८१, ८२ द स्मृ	योक्तव्यानि पवित्राणि १२८ सा स
2-59	21-29
यामले मातृतन्त्रे च २६ का त (कामि)	योग नयति द्वो मोहर्त् १५० पा स (च)
1-122	21-76
यामिन्या पादमेक तु १६२	योग निशावसाने च ६८ ज 22-7३
या मूर्तिर्येन तन्त्रेण १६ पा स (च)	योगासने समासीन १६५, पा स
17-29	13 76'
यायादरण्यमथवा ११८ सा स 21-25	योगिनामविकार स्यात् १४६ सा स
यावज्जीतं जपामीति १५१ बो	2-8
यावज्जीवावधि काल १७६ सा स	यो गुरौ मातृष भाव १२३
6-222	योगेनाव्यभिचारिण्या ९१ भ गी 18-33
यावत्सूर्योदय दृष्ट्वा १११ पा स	योगेश्वर ततो मे त्व १६५, भ गी 11-4
यावदाभाति भगवान् ८५ सा सं 6-211	योगो नामेन्द्रियैर्वश्यै ५९ शा स्मृ
यु	4-220, 5-18
युक्तस्खप्रावबोवस्य ८१, ८२, १६६ भ	योद्धुकामानि रक्षासि ११० सा स (च)
गी 6-17, ज 33-61	13-24
युक्त श्रियादिकेनैव ६ पौ स 38-299	यो न ज्ञात्वा तु साङ्कर्यात् ४१ पार स
ये	10-375
ये जन्मकोटिभि सिद्धा ७ पौ स	यो नर प्रविशेद्देह ११८ व पु 45
38-305	यो नारायणदासीय ५४ ना मु
ये तु शिष्टाच्छ्रयो भक्ता १३९ म भा	योऽनेन विविना कुर्यात् ६८ व्या स्मृ
(शा) 350-35	2-79
येन केनचिदेषित्रा १७७ व ५०९	यो मोहाद्यवालस्यात् ६६ यो या
येन सिद्धान्तमार्गेण ११ पा स (च)	यो यजेद्विधिनानेन १७६, सा स 6-221
19-122	योऽर्चयेदन्यमार्गेण १८ पार स (प्रा)
	19-556

यो विष्णो प्रतिमाकारे १२३

लो

यो वेदवृक्ष बहुमूल ५ भो व

लोकत्रयगुहस्तस्मै ८९ व (२)

योऽह सोऽहमनेनैव ८५ सा म ६-२०९

लोपयन्त्यय पारुष्यै ११८ व पु ४५

र

रक्षेचिरो वाङ्मोगदा ७८ पा र

वय तु किकरा विष्णो ७४ म भा

रक्षोभिरधर्मैसुख्यै ३६ पार स १०-३१६

वर हुतवहन्वाला ७५ वि व

रजनींतुखे च मदनाधिपते १५० का वि

वर्जनीया प्रयत्नेन १२८ सा म २१-२८

रवेरमिसुखस्तिष्ठन् १०६ पि

वर्णना शूद्रनिष्ठाना १०० पार स २-५४

रा .

वर्तन्ते तत्र वै देवि ११८ व पु ४५

रागाद्यपेत हृदय १७९, वि ध ९-८

वर्तमान सदा चैव ५३, ९१ व ३५

राजसेन तु पूजाय ४० पार स १०-३२७

वर्तेत भक्त्या परथा १७७, व ५०५

राजान्न च न भोक्तव्यं १४३ व पु

वस्त्रेणाच्छाया देह तु ११८ व पु ४५

राजान्नेन तु भुक्तेन १४३ व पु

वहस्तचरणस्पर्शं १५६. व ४८१

राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च १९, ३४ का

वह्निसन्तर्पणं षष्ठं ४९ ज २२-७९

राज्ञो राष्ट्रस्य नाश स्यात् १७ पार स (प्र)

वा

राजान्तसकर राय १६ पा स (च)

वात्सल्यौदार्यसौशील्यं १५६ व ४७९

२१-८०

वाराह यस्तु मास वै १४५ व पु

ल

वास समवधून्वन वै १४५ व पु

लक्ष्म्यादिशखचक्राख्य ६ पौ स

वासासि धनवान्यानि १२७ ना मु

३८-२९६

वासुदेव च राजेन्द्र २५ म भा (आश्व)

१०४-८८

लब्ध्वात्मा तद्रत्प्राण ८० गी सं ३०

वासुदेवाद्यो व्यूहा १० पा स (च)

लब्ध्वाविकारो देवस्य १२४ व ८६

१९-११५

ललाटोदरजान्विति ११५ स स

वासुदेवेन यत्प्रोक्त ३९ पार स १०-३३३

ला

वासुदेवैकन्षिष्ठस्तु ३६ पार स १०-३१८

लाला विसुज्य चोच्छिष्ठा १२१ व

वि

पु (बो) ४५

विकर्मस्थान द्विजान् २७ वि

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ८ शा भी

३-३-५७

विकास्य वर्णहीनेन ८४ सा 6-202	विशेषात् स्वस्य वशस्य ४१ पार सं 10-376
विज्ञायुतेन गोविन्दे ९३ वि क 74-94	विशेषात् मुनिश्रेष्ठ १७ ना
विचारोऽन्यसन जप १४८	विशेषेण जपेन्मन्त्र १५२ ना मु
विज्ञानादिभावे वा २ शा भी 2-2-41	विशेषेण स्वयव्यक्ते १७ पार स (प्र)
विज्ञाय विष्णवे तस्मै १५३ व 455	विषयत्यागिनस्तेषा १४० वि ध 99-15
विज्ञाय तत्त्वमेतेषा ६६ व्या स्मृ 2-75	विषयान्तर्निविष्ट तु १४ सा सं 6-203
वित्तहानि विशेषेण १८ पार स (प्रा)	विषुवाशनद्वितयपचदशी १५०, १६८
19 557	का वि
विदितनिगमसीमा १८० पा र	विष्णवेऽथ नमस्कुर्या ९५ पार सं २-८
विद्यागुरुस्वनन्येषु ७४ पू	विष्णुगज्ञासमंतीर्थ १०३
विद्धि सिद्धान्तसङ्गं च ६ पौ स 38-294	(स्मृतिरलाकारे)
विद्ध्यनर्थनितरा एव २५ म भा (आश्व)	विष्णुं ब्रह्माण्डदेवेति ९७ वि ध 69-109
104-89	(म भा आनु 142-59)
विधानमेकमूर्तीयं १४७ सा स 2-13	विष्णुप्रह्लाद च रुद्रश्च ६६ यो या
विधियज्ञाल्पयज्ञ १०९ अ ब्र (ना)	विष्णुस्थानसमीपस्थान् १२१ व पु 45
विधुरो ब्रह्मचारी च १६८	विष्णोर्विभूतिमहिम ५ स वि 23
विधूय चेम निर्वेदं ९० व 29	विष्ववृत्तियोग्यपाने च ११७
विना मूर्तिचतुष्केण ६ पौ स 38-298	विहित नार्चन कुर्यात् १५ पा सं (च)
विना विविवसंपर्कै १०५ पार स 2-64	21-52
विनियुक्ताविष्टस्य १२३	विहितान्यर्चने नित्यं १२८ सा 21-30
विनिष्कम्याग्निशालाया १२४ व 87	विहिता पादशौचे तु १०० पार स
विपरीते कृते चात्र १९ पार सं 19-582	2-53
विप्रतिषेधाच्च २ शा भी 2-2-42	वी
विश्वान् वेदविद शुद्धान् २२ भार्ग	वीक्षमाणस्तमेवैनं १५८ वं 501
विविधाना राजसाना ४० पार स	वृ
10-330	
विश्वस्यपास्तदोषस्तु १६३ वि वर्म (शौ)	वृत्तस्वाध्यायसंपन्नस्य १७०, घटिकाव्यवस्था
103-16	वृत्तान्तमखिल कालं ९३, सा सं 7-123
विशेषत सकामस्य १२८ सा स 21-31	
विशेष नाचरेत् किञ्चित् १९, २०, ३४. का	

वृत्ति प्राप्य विस्मेत् १३५
वृत्ति स्वामिनि दासस्य ७२ ना मु
वृत्तिहीन मन कृत्वा ७६ या ज्ञ
वृद्धातुराणामुष्णाद्वि १०५ क्र
वृषभशिखरिनाथ १२४ प सू

ने .

वेदस्वीकरण पूर्व ७१ द २-३१
वेदान्तेषु यथासार २,२३ म भा
वेदाभ्यास तत कुर्यात् ६१ व्या
स्मृ २-६
वेदोदित स्वक कर्म १७६, म ४-१४

वै

वैकुण्ठनामग्रहण १७३ श्री भाग. ६-२-१४
वैखानसा कथ ब्रूयु २४ म भा (आश्व.)
104-83
वैखानसेन सूत्रेण २२ भाग
वैष्णवी धारयेद्यष्टि ८३ म ४-३६
वैदिक तात्त्विक ग्रौत ३३ का
वैदिकाश्वैव निगमान् ६१ व्या स्मृ २-७
वैदिकैरथवा मन्त्रै २४ म भा (आश्व.)
104-85

वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वापि १९, २०, ३४ का
वैष्णव वामनमालमेत ८६ तै स २-१-३
वैष्णवाना विशेषेण ७२, ९३ ना मु
वैष्णवायतने कार्य ३५ का

व्य

व्यत्यये परिवाराणा १६ ना
व्यर्थ वीक्ष्य गत कालं ८९, ९२ ना मु

व्याधितस्करदोषौ च १७५, पा स (प्रा)
व्याघ्रतेनापि मनमा ७३ इ म १८-८३
व्यामित्रयागमुक्ताना १४६ सा स २-८
व्यामित्रयागमुक्तैस्तु ३७, ४२ पार म
10-318

व्र

व्रजश्चिन्तय केशव ९७ वि व १-६०
व्रजेय शरण चेति ९२ ना मु

श

शक्ति बीज च गिरसा १५३ व ४५८
शक्तौ गौणोपचारश्च १२२
शब्देनोच्चतरेणैव ९६० पार स २-१५
शयन भोजन चैव १२२
शयनासनयानादौ ७२, १६६ ज स
शरजोडुम्बराश्वत्य १०२ पार स
शरणागतिप्रकारश्च ५६ नि रा.
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु १०० पार स २-५०
शरीरारोग्यमर्थाश्च ७५ वि व. ७४-४३

शा

शान्तिश्च तस्य भूयोऽपि २७ पा स
19-129
शाम्यन्ति तैर्वैज्ञमूर्तै १११ पा स (च)
13-25
शास्ता चराचरस्यैक १४१ क्र
शास्त्र दिव्यादिभेदेन ३९ पार स
10-332
शास्त्रमन्त्रक्रियादीना १८. पार स
19-579

शास्त्रसकरदोषेण १९, ३४ का

अ

शास्त्राभ्येतानि सुत्रत ३२ का

शि

शिरसा प्रार्थितेनैव १५५ वै ४७८

शृ

शृणु पाण्डव तत्सर्व २४ म भा (आश्व)

104-84

शृणु सुन्दरि तत्त्वेन १४३ व पु

शे

शेषमन्त्र यथाकाम ६६ व्या स्मृ 2-76

शै

शैव सर्वाधिकारी स्यात् २६ का त

(कामि) 1-121

शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा (जैनान् पाशुपतान्

स्पृष्ट्वा—स्मृतिचन्द्रिकापाठ) २७ वि

शैवा सर्व प्रकुर्वन्ति २६ का त (कामि)

1 122

शौ

शौनकोऽह प्रवक्ष्यामि ६५ शौ सू

2-21-1

श्म

इमशानमध्ये गत्वा तु ११९ व पु 45

इमशानं यस्तु वै गत्वा १४५ व पु

श्रद्धावानशिकार्यस्मिन् १७७, व 508

श्रद्धाश्रद्धे समुद्दिश्य १७७, व 512

श्रद्धाहानि परो दोष १७७, वं 511

श्रवण चिन्तन व्याख्या ४८ ज स

22-72. -

श्रीधराय नमश्चाथ ९५ पार

श्रीपञ्चरात्रसिद्धान्त ४४ पा र

श्रीमत्पादारविन्द शिरसि ५७ नि रा *

श्रीमद्वराहमन्देण ९७

श्रुतादन्यत्र सन्तुष्ट १३७

श्रुति स्मृतिर्मैवाज्ञा ७७ वि व 76-31

श्रुतिस्मृत्युदित कर्म ५३, १११ भ नि

श्रुतिस्मृत्युदित कर्म स्वर्वर्ण ११२ व 75

श्रुतो मयाखिल पूर्व ४८ ज स 22-74

श्रूतामभिधास्यामि ४६ पा स

(च) 1-3

शृ

श्लेष्मातक्तरुभूत्वा ११९ व पु 45

श्लोकत्रयसिदं पुण्य ८९ व

श्व

श्वपचान् पतितान् वापि १२१ व पु 45

श्वान दृष्ट्वा ममान्यद्वा १४५ व पु

श्वित्री च जायते मूर्ख ११८ व पु 45

ष

षष्ठे च सप्तमे चैव ६९ द 2-6

षो

सन्ध्याकर्मवासाने तु ७० द स्मृ 2-23

सन्ध्याकालेषु जसन्ध्य १०७ म भा

(आश्व) 98-69

सन्ध्याक्षान् जपो होम ७४ द स्मृ

सन्ध्या नोपासते विप्रा ११३ वि व

सन्ध्याहीनोऽशुचिनित्य ७० द स्मृ 2-23

सपनीक सानुयात्र १५४, १५६ व

468,484

स पूतिगन्वसयुक्त १२१ व पु 45

सप्तजन्मकृतात् पुष्यात् ११९ व पु 45

सप्तजन्मानि तत्रैव ११९ व पु 45

सप्तदशापराव त १४५ व पु

सप्तमध्यापरावोऽय १४४ व पु

सप्तविशापराव त १४६ व पु

सप्त सप्त उभान्या तु १०० पार स 2-54

सभय सानुतापश्च १५६ व 489

समृत्यबान्ववजन ६७ व्या स्मृ 2

सम कायशिरोग्रीवं वारयन् ८३ भ गी

6-13

सम कायशिरोग्रीव ८४ सा स 6-198

समस्तपरिवाराय १६० (मन्त्र)

समन्त्रे तु चतुर्ब्यूहे १४६ सा स 2-9

समस्तलोकनायस्य १७५, अ ब्र (ना)

2-42

स मस्तिष्कप्रणाम स्यात् ११४ वै शा

समागतै सुरर्षिभि २६ (पुरा किल सुरै

सवै समेत्य तुल्या धृतम्-म भा

पाठ)। भ भा (आदि) 1-297

समाचम्य पुनर्यात् १४८ सा स

6-187

घोडश चापराव त १४५ व पु

घोडशाङ्गुलिदीघैस्तु १०१ पार स 2-62

स

म एन प्रीत प्रीणाति ५९, ८७ श्री कृ
मकृत् ऋयह च सप्ताह॑ १७६ सा म

6-222

सकृद् स्मृतोऽपि गोविन्द १७३

सकृदुच्चरित येन १७३ वि धर्मे ७०-84

सक्रिये मन्त्रचक्रे तु १४७ सा 2-10

सगणैरव्वनिष्टैश्च ६ पौ स 38-297

सङ्कल्पादेव भगवान् ९३ सा स 7-123

संकीर्तयेजगच्छावं १६९ वि पु 6-2-17

सक्षालितानि बहुशा. १२७ ना मु

सक्षिप्तं सप्रपञ्च च ७ पौ स 38-304

संख्यातादपि साहस्र १०८ अ ब्र

सगवे तत्त्विचोदित ५१ प्र र

स चाचार्यवश्यो हेय ९४ र आ

सतत कीर्तयन्तो मा १३५, १६८ भ

गी 9-14

स तिष्ठेद्वै घोरे १२० व पु अ 45

सत्यमेवाष्टम पुष्प १७९

सत्यसङ्कल्पसयुक्ते १७८ वं. 520

सवित्रित्रिवद्वचारि १७०

स दण्डाङ्गप्रणाम स्यत् ११५ वै शा

सदागमादिसिद्धान्त ८, पा स

सद्यो हृताना विहितं १२८ सा 21-32

सन्दर्शनादस्माच्च ११६ पौ स 1-31

सन्धातृत्वेन सर्वेषा ११२. वं 74

- समावाय बहिर्देव १६४, सा म ६-१९२
 समावायात्मनात्मान ८४ सा स ६-२०४
 समावायात्मनात्मान तत्र ८५ सा स ६-२१३
 समावायौ योगमेवैक १५९ म भा
 समानशीलै सहवास ७४ क
 समाराधयतस्त्वेवं १७६, अहि २८-८१
 समासीत शयानश्च ८७ सा स ६-२१५
 सभि.पुष्पकुशादीना ७१ द २-३२
 समिदाज्यथादिभिर्द्वये १२४ व ८४
 समीपे मन्दिरस्थापि १२० व पु अ ४५
 समुत्थाय ततस्तस्मै १५६ व ४८२
 समुत्थायार्वरात्रेऽथ ८२ सा सं ६-१९३,
 ई ६-८५
 स मूत्रगर्तनरके ११९ व पु ४५
 सम्यगाच्चमनाशक्तौ ८३
 सकोच्यापानदेशात् ८४ सा सं ६-२०२
 सपीञ्ज तीरे तद्वत् ११३ ना मु
 सप्रदानं तु तज्ञाम ४९ ज स २२-७९
 सप्रबुद्ध प्रभाते तु ९५ पार स २-५
 संप्रोक्ष्य मन्त्राच्चमनं ११२ ना मु
 संभाषणादि पूजा तु १०८, १४८ बो स्मृ
 सविभाग तत कृत्वा ७३ द २-५६
 सवृत्ता परिवरेण ७ पौ ३८-३०१
 सवृत्ता परिवारै स्वै ११ पा स (च) १९-१२१
 संशोद्धय च करौ जघे ९८ पा स (च) १३-१५
 सस्थितखीणि जन्मानि ११९ व पु अ. ४५
 संहरिष्यसि चायन्ते १५७ व ४९६
 स यश्चाय पुरुषे १०९ तै उ ८-५
 स याति गृहपालाना ११८ व पु ४५
 स याति नरक घोरं ११९ व पु ४५
 स याति नरकान् घोरान् काक ६८ व्या
 स्मृ २
 स याति नरकान् घोरान् ११९ व पु ४५
 सर्प दृष्ट्वा यथा काय १७५
 सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगम ११ न्या वि
 सर्वत्र पौरुषे वाक्ये ४३ पार स १०-३३०
 सर्वभूतदया पुष्प १७९
 सर्वमावेद्य तेनैव १५८ व ५०१
 सर्वस्य प्रभवो यस्मात् १०८, १४८
 बो स्मृ
 सर्वे सप्रणवो जप्य १०८ अ ब्र
 सर्वातिशायि षाङ्गुण्य १६३ वि स
 सर्वानुश्रवसारदर्शी १ पा र
 सर्वाच्चानुमतिश्च १४२ शा मी ३-४-२८
 सर्वे च्यवनवर्माण १३९ म भा (शा) ३५०-३५
 सर्वे भवन्त सगणा १५७ व ४९२
 सर्वेषामिनिर्मुक्त १४० बार्ह
 सर्वेषामेव धर्माणा ४९, १७३ व्या स्मृ
 सर्वेषामेव पुष्पाणा ४९ म भा (आश्व) १०४-७३
 सर्वेषामेव योगाना ६८ व्या स्मृ २-७९
 सर्वेषामेव सामान्य १०० पार स २-५५
 सर्वेषा च तत कर्म १४३. व. पु

सर्वेषा रज्जकं गृह २९ मा स 22-52	सात्त्विकेन तु पूजाय ४० पार स 10-328
सर्वै करणैनमन् ११५ र आ	सादर स्वेन शिरसा १५५ वं 473
सर्वोपायविविनिर्मुक्त ७६ द स्मृ ७-21	मावयेद्विविवान्यान् ६२ व्या स्मृ 2-8
सब्य पाद प्रसार्य १३७, १८० पा र	माधिक प्रहर विप्र ४८ ज स 22-71
सब्याहति सप्रणवा १०६ म 6-70	सावित परतन्त्रे य १२ न्या वि
मसामान्यविशेषात्मा ४५ पा र	सान्तानिकै प्रविष्टैर्वा ३५ का
समूत्रसुमनस्स्तोमा ४५ पा १	सान्य कर्माखिल साधु ११२ व ७७
सस्मितालोकमधुर १५६ व 480	मामद्येषा हि सपूर्णा १७८, व ५१९
सदृ तेनैव वै निद्रा १६४, मा स 6-193	सहस्ररश्मि भगवन्त १०९ पि
सहस्र इति विहेय १०८ अ व	स हि सर्वस्य जगत ४१ पार स 10-376
सहस्ररश्मि भगवन्त १०९ पि	स ह्याम्पुषगमो न्याये १२ न्या वि
स हि सर्वस्य जगत ४१ पार स 10-376	सहरेदुत्थितो योगात् १६५, पा सं 13-78
स ह्याम्पुषगमो न्याये १२ न्या वि	संहारकममात्रित्य १६५, पा स 13-76
सहरेदुत्थितो योगात् १६५, पा सं 13-78	सा

साक्षाद्वगवतो विष्णो १७५, अ व्र (ना)
साख्ययोगकुतान्तेन २ म भा (शा)

348 63
साकर्यमागमाना च २९ सा स 22-49
साङ्कुराणि च पत्राणि १२८ सा 21-29
साङ्कुर्य पारिहास्य वा १७३ श्री भाग

6-2-14
साङ्गेन केवलेनाय १२ पार स (प्रा)

19-575
साङ्गेषु वेदेषु निष्ठा २५

सात्त्वत विष्मास्थाय २० म भा
(भी.) 66-40

सुकृती किमुन्यावत् १७६, ना मु	सुगन्धीनि मनोज्ञानि १२७ ना मु
सुकृति किमुन्यावत् १७६, ना मु	सु
सुगन्धीनि मनोज्ञानि १२७ ना मु	

सि

सिद्धान्तसकरस्तस्मात् ११ पा स
(च) 19-125

सिद्धान्तसंकरे जाते ११ पा स (च)
19-126

सिद्धान्तसशा विप्रास्य ७ पौ सं 38-307
सिद्धान्ताना चतुर्णा तु १५ पा स (च)
21-73

सिद्धान्तेषु चतुर्वेक १५ पा स (च)
21-74

मुबद्धमयि शब्देन १४९ इ स १२-५८
मूरुपा प्रतिमा विष्णो १६३ वि धर्म
(शौ) 103-16

स्तोत्राणि चाथ मन्त्राणि ९६ पार सं
२-१५
ख्रीमङ्गाद्युपधातेषु १०५ पार स २-६५

सू.

सूतस्य च विशेषेण ४६ पा सं (च) १-७

से

सेतिहासपुराणैस्तु ७ पौ स ३८-३०५

सो

सोपानत्कस्तु यो मर्त्य १४६ व पु
सोऽपि यायात् परं स्वान १७६, सा स

6-222

सोऽपि स्वकुलजान् सर्वान् १५ पा स
(प) 21-77

मोमसूर्यान्तरस्थ च १२६ ज 16-322

सोऽह भगवो मन्त्रवित् २५ छा 7-1-३

सौ

सौम्यसिहादिभूषिष्ट ११ पा स (च)
19-120

सौम्येन वैदिकेनैव २३ वै
सौवर्णच्च प्रसूतात् ५० म भा (आश्व)
104-75

स्त

स्तुतिजपनिजबिम्बालोकन १२४ प सु
स्तुत्वा च बहुभि स्तोत्रै १५४ व

464

स्थ

स्यगिड्ले पद्मकं कृत्वा २४ म भा आश्व
104-84

स्याने तु कर्मविम्बाना १७ पार स (प्र)
स्यापित मनुजेन्द्रैस्तु ३७ पार स
10-319

स्यापित मनुर्जेन्द्रव ३६ पार स 10-317
स्थापित मा ततस्तस्मिन् २४ म भा
(आश्व) 104-86

स्थापिते पचरात्रेण २७ पा सं 19-128
स्तिवत्वाग्रे देवदेवस्य १५४ व 470
स्तिवत्वान्तर्हृदये १५३ व 460

स्त्र

स्त्रात्वा नित्य शुचि कुर्यात् ६५ म
स्त्रात्वाभ्यर्च्य जगत्त्राय ८८, १२५ सा

स 6-216

स्त्रानुमूल क्रिया सर्वा १०५ ज स
9-70

स्त्रानीयान्यपि वस्त्राणि १२९ पा स (च)
13-32

स्प

स्पृष्टे च विम्बे तन्त्राणा १६ पा स
(च) 17-45
स्पृष्टा तु मृतक चैव १४४ व पु
स्पृष्टा वै दीपकं यस्तु १४५. व पु

स्पृष्टि रजस्तला नारी १४४ व पु

स्फ

स्फटिकेनाक्षस्त्रेण १०७ सा स ६-७३

स्म

स्मारयित्वा स्वक वाम १५६.व ४८२

स्य

स्याज्ञागरद्विड ४२ (शितपगाङ्गे-विमान-
त्रयलक्षणे)

स्व

स्वकरावपि कर्मणौ १७८, व ५१८

स्वक कर्म परित्यज्य ६९ द २-३

स्वगृहे सर्वदा सेव्य १५२ बो पु

स्वतन्त्रेण प्रवैष्टव्या १४ पा स (च)

19-(?)

स्वदेहस्वेददोषष्ट्रा १०० पार स २-४९

स्वधाम नीत्वा देवेश १५२ ना मु

स्वनिवेदनमन्त्रेण १५५ व ४७३

स्वप्रयत्नकृत शस्त्र १३०

स्वयैव कृपया देव ९३ वं ३८

स्वयं प्रणीत यच्छास्त्र ३९ पार स

10-335

स्वय प्रयोजन नित्य ४५ पा र

स्वयव्यक्त तथा दिव्यं ३१, ३३ का

स्वयव्यक्तं तथा सिद्ध ३६ पार स

10-315

स्वयव्यक्त हि सिद्धान्त ३२ का

स्वयव्यक्ते तथा दिव्ये ३५ का

स्वयव्यक्ते तु भवने १९, ३४ का

स्वयंव्यक्तेन दिव्येन ३२ का

स्वय होमे फल यन् ७० द २-२४

स्वर्गस्था पितरस्तस्य १२२, व पु ४५

स्वल्पमध्यस्य वर्मस्य १७३, भ गी २-४०

स्वविषयनिजवर्मान् ७९ पा र

स्वसङ्कल्पकृतशेष १७९, व ५२३

स्वसूत्रविहितान् चापि ११० ना

स्वाधीनत्रिविधचेतन १५९ वै ग

स्वाधीनत्रिविवाशेष १७८ व ५२१

स्वाधीनशयन जट्य १२३

स्वाध्यायसज्ज तद्विद्धि ४८ ज स २२-७२

स्वामित्वेन सुहृत्वेन १५९ वै ग

स्वार्जितैर्गन्धपुष्पादै ५३, ९१ व ३६

स्वाहाप्रणवस्युक्त ६६ व्या स्मृ २-७४

स्वेन तन्त्रान्तरेणैव १४ पा स (च)

19-(?)

स्वोक्तासूपनिषस्वेव १७७, व ५११

ह

हरि प्रणम्य चायम्य ५३ भ नि

हरि त्रियं भुवं चापि १५७ व ४९३

हरि हरि ब्रुवस्तत्पात् ९६ पार स २-१७

हरिमेव स्मरेत्प्रिय ७१ ८८ शौ सू

हरिहरिति पापानि १७३ ह अ २४

हरिहरिहरिति ८९ व २

हरेराराधनार्थाय १२३ व ८१

हविष्कृतो यथा ३ श्री कृ

हविष्कृदाधावेति ३ आप श्रौ १-६

हव्यकव्यभुगेकस्त्र ६८ वि पु १-९-७३

हि

हृदया सुगन्धा कर्मण्या १२८ सा

हिसादिरहित काय १७९ वि व ९-८

21-26

डु

हे

हुतानुमन्त्रणं कुर्यात् ६८ व्या स्मृ 2-78
 हुत्वाभि विधिवन्मन्त्रै ६७ व्या स्मृ 2
 हुत्वाशीनभिहोत्रादौ १२४ व ८५

हेमन्तशिशिरे विप्रै १०० पार स 2-51
 हेमादिनिर्मितैर्वर्षपि १०० पार स 2-62
 हेय चानर्थसिद्धीना २९ सा सं 22-54

हु

हो

हृदि ध्यायन् हरि तस्मै ६६, ६७ म भा
 हृद्रत न त्यजेहृद्यान ७२ ज स

होम पितृकिञ्च पश्चात् १५८ व 501
 होमाद्यमनुयागान्त १५८ व 503